

Oud•Utrecht

Jaarboek Oud•Utrecht 2022

Jaarboek 2022

**Jaarboek
Oud•Utrecht
2022**

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht.

Redactie

Willemijn Zwikstra (eindredacteur), Wilbert Smulders (hoofdredacteur), Mariëlla Beukers (secretaris), Marijke Huisman, René de Kam, Ronald Rommes, Floortje Tuinstra, Fred Vogelzang, Lieke Wijnia

Ontwerp en opmaak

Jeroen Tirion [BNO] ontwerp & advies, Utrecht

Druk

Drukkerij Roelofs, Enschedé

© Auteurs en Vereniging Oud-Utrecht

Omslag: J.P.C. Grolman, *Gezicht op de hoek Oudkerkhof/Korte Jansstraat te Utrecht*, 1900-1920.
Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 30478.

De redactie heeft ernaar gestreefd de rechten van de afbeeldingen volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, worden verzocht zich tot de redactie te wenden.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -...- Utrecht

Vereniging Oud-Utrecht

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek Oud-Utrecht 2022 / [red. Willemijn Zwikstra, Wilbert Smulders et al.]

ISBN/EAN: 978-90-71108-43-3

NUR 680, Geschiedenis algemeen

SISO utre 938

UDC 949.2830 (058)

Trefw: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken

Inhoud

Utrecht als werkplek en vertrekpunt 'Uomo universale', Johann Heinrich Lambert in de Domstad 1757-1758	6	<i>Niels Bokhove</i>
Het Park, van buitenplaats tot bouwterrein	56	<i>Erik Tigelaar</i>
De jacht (verbeeld) aan de Nieuwegracht Over zestiende-eeuwse muurschilderingen in een woonhuis te Utrecht	78	<i>Marloes Zeefat</i>
Het Utrechtse tolrecht Deel 2: Ontwikkeling van het Utrechtse tolrecht op basis van enkele nieuw ontdekte handschriften	110	<i>Bart Ibelings en Kaj van Vliet</i>
Utrechtse bisschoppen op munten (1178-1267)	194	<i>Anton Cruysheer</i>
Utrecht 900 jaar stad Terugblik op een feestjaar	216	

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel meer dan 2.000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zesmaal per jaar het *Tijdschrift Oud-Utrecht*, in december het *Jaarboek Oud-Utrecht* en zesmaal per jaar een digitale nieuwsbrief. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen (zoals het *Historisch Café* en de *Van der Monde-lezing*), excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt:

- voor leden € 42,50
- voor huisgenootleden € 17,50
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 20,-
- cadeau-lidmaatschap: € 20,-
- voor bedrijven € 50,-

Meer informatie via www.oud-utrecht.nl of de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht (postbus 91, 3500 AB Utrecht/secretariaat@oud-utrecht.nl).

Het **Jaarboek Oud-Utrecht** bevat wetenschappelijke artikelen over de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht. Het verschijnt eind november en wordt onder de leden gratis verspreid, en tevens via de website en enkele boekhandels aan belangstellenden verkocht.

Hoewel er over de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht al veel geschreven is, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht nodigt onderzoekers uit om studie te verrichten naar deze lacunes en daarover te publiceren in het *Jaarboek Oud-Utrecht*.

Een artikel in het Jaarboek omvat 3.500 tot 12.000 woorden. Voorstellen kunnen worden ingediend bij redactiesecretaris Mariëlla Beukers, redactie.jaarboek@oud-utrecht.nl.

De auteursrichtlijnen zijn beschikbaar op de website van de Vereniging, <oud-utrecht.nl/wat-doen-wij/publicaties/jaarboek-oud-utrecht/50-auteursrichtlijnen>, of kunnen op verzoek als pdf-bestand worden toegestuurd.

Utrecht als werkplek en vertrekpunt

'Uomo universale', Johann Heinrich Lambert in de Domstad 1757-1758

Niels Bokhove

'Espérons qu'un historien des sciences néerlandais comble un jour notre lacune sur "Lambert aux Pays Bas" et accompagne son étude d'un croquis à grande échelle, spatiale et temporelle, d'Utrech[t] et Zeist (ou Zeyst) à Amsterdam, La Haye et Rotterdam, avec l'indication des mois de passage ou séjour, ce qui est aisé à réaliser à l'aide du "Monatsbuch"¹

Roger Jaquet t, aan wie ik dit artikel opdraag

Ruim acht maanden lang verbleven er in 1757-1758 twee adellijke jongens uit Zwitserland in Utrecht. Ze waren hier in het kader van hun Grand Tour, die hen in twee jaar langs een reeks wetenschappelijke centra in Europa voerde. Ze werden begeleid door hun huisleraar, een man van bijna dertig jaar die in de Utrechtse straten ongetwijfeld een opvallende verschijning moet zijn geweest vanwege zijn karakteristieke, om niet te zeggen merkwaardige hoofd: een hoog vooruitstekend voorhoofd en een zeer geprononceerde kin. Johann Heinrich ofwel Jean-Henri Lambert is de naam (afb. 1).

Niet vreemd dat hij tweetalige voornamen had, want hij was in 1726 geboren in het toentertijd eveneens tweetalige Mühlhausen of Mulhouse. Hij doorliep alleen de lagere school, maar was uiterst intelligent met zeer uiteenlopende wetenschappelijke interesses. Als autodidact was hij op weg een veelzijdige wiskundige, natuurwetenschapper en filosoof te worden en voltooide zijn leven zo'n twintig jaar later, in 1777, als vooraanstaand lid van de Pruisische Akademie van Wetenschappen, in dienst bij koning Frederik de Grote.

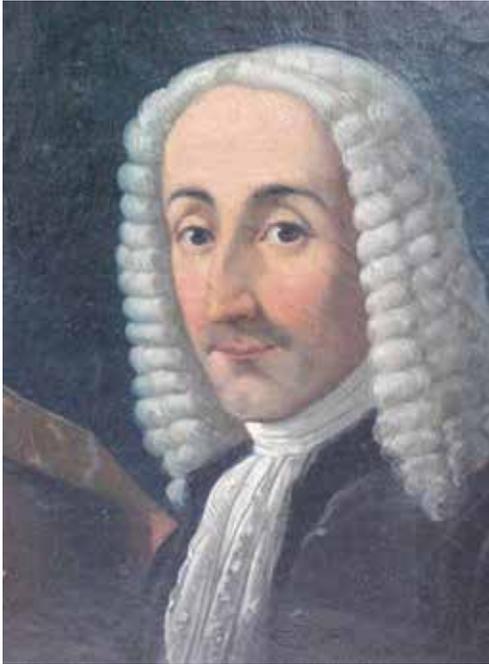
Lambert was in de traditionele zin een *uomo universale*. Simpel gezegd had hij de pech dat kort na hem Immanuel Kant een zwaar stempel op de filosofie van die tijd drukte en daarmee Lamberts werk, met name *Cosmologische Briefe* (1761), *Neues Organon* (1764) en *Anlage zur Architektonik* (1771)

1 Lithografie door Godefroy Engelmann op het frontispies van Daniel Hubers biografie over Johann Heinrich Lambert uit 1829. Foto *The Open Court* 30 (1916), 611.

en vele artikelen, overstemde, anders was Lambert veel bekender en invloedrijker geworden. Dat neemt niet weg dat hij bekend staat als de eerste die de irrationaliteit van het getal pi bewees, als de grondlegger van de moderne cartografie en als de auteur van klassieke werken over de perspectiefleer. Bovendien dragen diverse eenheden en wetten in de exacte wetenschappen nog steeds zijn naam: eenheid van lichtsterkte (verouderd), de Lambert-serie en W-functie in de wiskunde, de nog steeds gebruikte Lambertprojectie en -coördinaten in de cartografie, de Lambertreflectie, de (cosinus)wet van Lambert betreft de stralingsintensiteit, de wet van Lambert-Beer die gaat over lichtabsorptie in doorzichtige materialen, en ten slotte zijn kraters op de maan en op Mars en de asteroïde 187 Lamberta naar hem genoemd.² Niet niks dus.

Dit alles lijkt mij voldoende reden om Lamberts voetstappen in Utrecht eens nader op de voet te volgen. Sterker nog: heeft dit verblijf sporen nagelaten in zijn werk en, zo ja, welke dan? Het zal erom spannen...

2 Geschilderd portret van Peter von Salis. Foto <geni.com/people/Peter-1st-Count-de-Salis-Soglio> (31 augustus 2022).

Huisleraar

Ondanks zijn beperkte opleiding werd de 16-jarige Lambert secretaris van professor Iselin in het naburige Bazel. Op diens aanbeveling kreeg hij medio 1748 de aanstelling als huisleraar bij Freiherr Peter von Salis (*1675, afb. 2) in Chur in Graubünden (pas vanaf 1798 een Zwitsers kanton) voor drie jonge familieleden. Von Salis was een staatsman met een brede en alom gewaardeerde culturele belangstelling. Nog geen jaar na Lamberts aanstelling overleed hij echter. Het was diens zoon Jerome (Hieronymus) von Salis (1709-1794), die twintig jaar eerder een 'grand tour' naar Engeland had gemaakt en in 1741 zelfs 'Fellow of the Royal Society' geworden was, die hem opvolgde als werkgever van Lambert. Lamberts leerlingen waren Peter von Salis' kleinzoon Anton von Salis-Soglio jr. (1737-1806, afb. 3), diens neef Baptista von Salis-Soglio (1737-1819) en nog een telg uit een andere familietak die niet mee zou gaan.³

Lambert moest de jongens lesgeven in gewone vakken als de Osterwalder catechismus, genoemd naar de piëtistisch georiënteerde theoloog J.F. Osterwald (1663-1747) uit Neuchâtel, talen, aritmetica, meetkunst, aardrijkskunde en geschiedenis maar ook militaire bouwkunde. Ook hijzelf was die geloofsrichting gaan volgen en zou die zijn hele leven trouw blijven. Er bleef hem genoeg tijd over om zelf natuurkunde, meteorologie, wiskunde, sterrenkunde, mechanica, metafysica en retorica te studeren met gebruikmaking van de goed voorziene huisbibliotheek.⁴

Het was tevens Lamberts taak om zijn pupillen van rond de tien jaar in zeven à acht jaar voor te bereiden op een universitaire studie. Daartoe behoorde in de achttiende eeuw naar Brits voorbeeld een 'grand tour', een bijna verplichte cultureel-educatieve 'Bildungs'-reis voor welgestelde jongens door met name de 'klassieke' landen Frankrijk en Italië, maar tegelijk ook een (seksuele) 'opleiding' voor het huwelijk en dus zeker ook een plezierreis. Ze werden daarbij gewoonlijk vergezeld door bedienden. Deze reis week daar kennelijk wat vanaf, want Lambert kun je niet een bediende in de gangbare betekenis noemen, en aan de 'huwelijksopleiding' zal hij gezien zijn verdere monnikachtige leven geen bijdrage hebben geleverd. Het is onbekend welke bijdrage hij behalve de wetenschappelijke component dan wél aan de reis geleverd heeft.

Het plan voor de reis in kwestie bestond al minstens eind 1750, toen de kiem daarvoor werd gelegd, zo blijkt uit een van zijn zeldzame persoonlijke brieven:

Es ist allerdings wahr daß ich in Lesung dieser und andern Schriften [in Von Salis' bibliotheek], den Mangel des mündlichen Unterrichtes genugsam verspüren und manche Frage, die ich mir über die Wissenschaften gemacht hatte, unerörtert lassen mußte; doch habe ich dabey durch desto größeren Fleiß denselben zu ersetzen getrachtet, und bin nun durch göttlichen Beystand bereits so weit gekommen, daß ich das erlernete zum sattsamen Vergnügen meiner Herrschaft wieder anbringen kann; so daß ich vermuthete inner dreyen Jahren mit zween jungen Herren, welche ich anjetzo [in de genoemde vakken] unterweise, nach Utrecht auf die Universität, und von dorten aus durch England und Frankreich eine Reise zu thun; wobey sich, wie ich gegründete Hofnung habe, Gelegenheiten eräugnen werden, mit der Hülfe des Allerhöchsten mein Glück weiter zu bringen, von deme mich anjetzo desselben Güte einen so schönen Anfang sehen läßt.⁵

Het laat zien dat toen Utrecht nog een *hoofddoel* was en behalve Engeland en Frankrijk geen andere bestemming in beeld was. En inderdaad zou Lambert, zo zullen we zien, tijdens deze reis zijn horizon verbreden, 'theils um mit grossen Gelehrten bekannt zu werden, theils um mit Beyhülfe grosser Büchervorräthe, seine Kenntnisse über verschiedene Gegenstände zu vervollkommen', zoals een Von Salis het preciseerde.⁶ Het zou niet 1753 maar pas 1757 worden wat Utrecht betreft. Waarom eerst uitgerekend Utrecht en ook Engeland en Frankrijk? Een belangrijke rol zal hebben gespeeld dat Peter von Salis Utrecht reeds goed kende. Als 'envoyé' (gezant) in Engeland en ook Holland sinds 1709, zetelend in Den Haag, had hij hier vanaf 1711 als 'plenipotentiaris' namens Graubünden (Grisons) deelgenomen aan de onderhandelingen die in 1713 zouden leiden tot de Vrede van Utrecht.⁷

Een ander belangrijk motief om voor Utrecht te kiezen kan de intensieve poging van de universiteit begin achttiende eeuw geweest zijn om de

3 Anton von Salis-Soglio jr in 1884. Collectie/Foto Staatsarchiv Graubünden Chur, inv.nr. FR-D VI F 01-42/1.

4 Gravure met portret van Petrus Wesseling uit 1744, door Pieter Tanjé naar een schilderij van Jan Maurits Quinkhard. Collectie/Foto Museum Catharijneconvent Utrecht, inv.nr. SPKK-goo478.

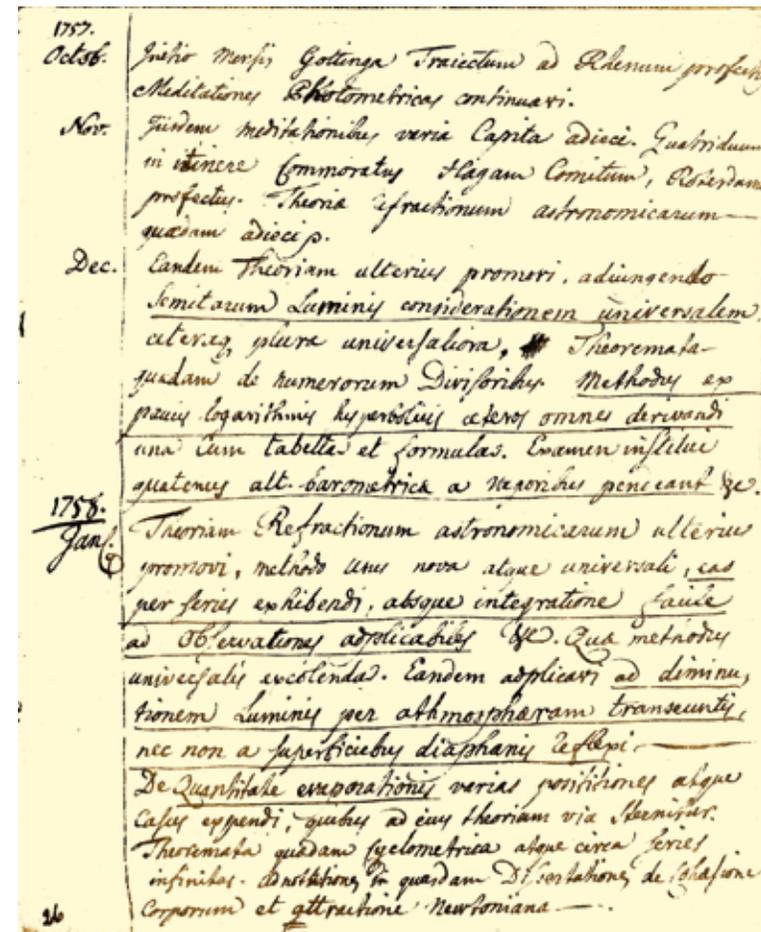
geleerde Johann Bernoulli (1667-1748) uit Bazel naar Utrecht te halen voor het hoogleraarschap in de natuurwetenschap en 'mathesis'. Deze Bernoulli was telg van een vermaard geslacht van exacte wetenschappers en zou de universiteit hier flink kunnen versterken en aantrekkelijk maken voor Duitse en Engelse studenten. Zijn schoonvader verhinderde dat echter, nog jaren later verwenste hij zijn besluit 'om een schitterende toekomst aan de familie zijner vrouw op te offeren [...]. Utrecht zou hij tot een centrum voor de mathematische studie in Europa gemaakt hebben.' Lambert kende diens werk en had minstens sinds 1754 uitvoerig (brief)contact met twee andere vermaarde Bernoulli's, Daniel en Johann III, en kon zo met dat verhaal bekend zijn. Maar in geen van die brieven is een verwijzing ernaar te vinden.⁸

En ten slotte kan de grote reputatie van Petrus van Musschenbroeck een stimulans geweest zijn. Lambert kende, zoals we zullen zien, zijn werk waarschijnlijk al in 1752. Op dat moment was Van Musschenbroeck echter al dertien jaar weg bij de Utrechtse universiteit en vertrokken naar die in Leiden. Verder is bekend dat in die tijd de Utrechtse universiteit een der drie besten in

Holland was. Relatief veel Duitse geleerden waren in de Domstad werkzaam, wat voor de tweetalige Zwitsers natuurlijk erg handig was; bovendien kwamen hier ook veel Duitstalige studenten naartoe.⁹ Dat komt al in het volgende naar voren.

Het zal niet helemaal toeval zijn dat uit datzelfde jaar 1750 een brief is overgeleverd van een broer van Anton jr. - dus ook een zoon van Lamberts toenmalige werkgever - aan een hoogleraar in Utrecht. Deze brief, gedateerd 9 juli 1750, van Peter von Salis (1729-1783) aan een zekere Wesseling begint met: 'Selon la promesse que j'eus l'honneur de Vous faire avant mon Depart d'Utrecht...'.¹⁰ Met andere woorden: deze Peter von Salis is eerder bij Wesseling op bezoek geweest.

De vraag is hoe het contact tussen beide heren tot stand is gekomen. De oorspronkelijk uit Duitsland afkomstige Petrus Wesseling (1692-1764, afb. 4) was in 1712 naar Leiden 'geëmigreerd' en hier gaan studeren, waarna hij

5 Pagina uit Lamberts Monatsbuch met notities over zijn verblijf in Utrecht. Collectie/Foto Universitätsbibliothek Basel, inv.nr. L.I.a 740/2.

na enkele banen elders in 1735 hoogleraar werd in Utrecht. Drie jaar later kreeg hij ook het beheer over de universiteitsbibliotheek. Hij gold als 'een der uitstekendste philologen en critici van zijn tijd'.¹¹ En dit betrof met name het onderwerp van de brief van Von Salis: de vraag naar de ouderdom van een manuscript van Aulus Gellius, in bezit van de familie Von Salis. Wesseling kende het werk van Gellius, bezat enkele werken van hem en had erover gepubliceerd.¹²

Dit laat dus zien dat er tussen de vergadering over de Vrede van Utrecht rond 1713 en Lamberts aankomst in Utrecht in 1757 contact is geweest tussen de familie Von Salis en Utrechtse kringen.

Naast Utrecht was Engeland een doel omdat de vrouw van Peter von Salis daarvandaan kwam. Het zou echter niet in 1753 of eerder maar pas in 1756 zover zijn, vermoedelijk doordat het in die jaren vijftig politiek nogal rommelde in Utrecht. Bovendien had Jerome von Salis zoals gezegd zijn contacten in Engeland (sterker nog: in 1768 vestigde hij zich met zijn Engelse vrouw in Londen en stichtte hier de Engelse tak van de familie). Frankrijk was sowieso een standaarddoel in een 'Grand Tour'. Engeland zou uiteindelijk niet doorgaan - waarvoor een mogelijke reden aan te wijzen valt, zo zal blijken -, wel kwamen Duitsland en Italië er als reisdoelen bij.

Monatsbuch - Bronnenkwestie

Over de Grand Tour van Lambert en dan met name in Utrecht zijn we geïnformeerd dankzij vooral het *Monatsbuch* (afb. 5) dat hij sinds 1752, dus na vier jaar Chur, bijhield. Het gaat om een soort logboek, nooit voor publicatie bedoeld, waarin hij in beknopte vorm per maand zijn wetenschappelijke activiteiten en in veel mindere mate zijn contacten en reizen noteerde. Persoonlijke belevenissen komen er niet of nauwelijks in voor. Het is vrijwel geheel in het Latijn, maar hier en daar ook in het Duits of Frans gesteld.

Na een eerste, deels gebrekkige editie in 1915 is in 2020 een nieuwe, alleen al qua transcriptie sterk verbeterde editie verschenen. Deze nieuwe editie is zeer uitvoerig en ook beter geannoteerd, noodzakelijk juist vanwege het privé karakter en de daardoor soms raadselachtige aard van het logboek. Met behulp van die annotaties is nu vrij goed te achterhalen wat er achter die soms cryptische notities schuilgaat. De passages betreffende de Utrechtse maanden vormen de structuur voor dit artikel.¹³

Naast dit Monatsbuch beschikken we ook over Lamberts diverse correspondenties met vele geleerden en bovendien over een groot aantal overgeleverde handschriften. Op basis hiervan zouden we dus een goed of minstens redelijk beeld van zijn verblijf in Utrecht moeten kunnen krijgen. 'Zouden', want tijdens het onderzoek voor dit artikel bleek de informatie over dat verblijf toch wel zeer summier. Al sinds jaren was het mijn plan om Roger Jaquels in 1979 en in 1995 opnieuw geuite wens, zoals geciteerd in bovenstaand motto, te realiseren en had daarvoor in de loop der tijd ook al materiaal verzameld, wetende dat er, op een aantal biografische schetsen na, geen echte biografie van hem beschikbaar is. Het viel uiteindelijk tegen maar ik moet het er toch mee doen, zeker omdat Lambert zoals gezegd zijn sporen in de filosofie en wetenschappen ruimschoots verdiend heeft, hoewel dat in zijn Utrechtse tijd nog niet het geval was.

Dit impliceert dat ik mijn toevlucht moet nemen tot hopelijk voldoende onderbouwde en aannemelijke vermoedens, mogelijk- en waarschijnlijkheden,

en plausibiliteiten. En dat geldt in nog sterkere mate voor zijn pupillen en hun activiteiten aan de universiteit. Hierover kunnen we slechts beredeneerde vermoedens hebben. Vergelijk het met de archeologie, waarin vaak op basis van spaarzaam en onduidelijk materiaal voorzichtige conclusies getrokken (moeten) worden. Zonder deze wetenschappelijke concessie zou dit verhaal niet geschreven kunnen worden.

Start van de Grand Tour

In het Monatsbuch lezen we onder oktober 1756 over het begin van de Grand Tour: 'Fui in itinere a 1 ad 18.^{MUM} quo Göttingam veni'.¹⁴ In Chur had hij zijn lopende werkzaamheden zorgvuldig achtergelaten, zo stelde hij een collega gerust: 'Die Observationes Meteorologicas, so Sie mir nomine facultatis aufgetragen hatten zu Chur anzustellen, habe ich bis auf den Tag meiner Abreise fortgesetzt, und dann einem Freunde meine Instrumente überlassen, um auch während meiner Abwesenheit diese Observationen zu continuieren'.¹⁵ In Utrecht had hij dus alleen papieren documenten bij zich.

In Göttingen bleef het drietal een heel jaar en wijdden zij zich alle drie, dus ook Lambert, aan de rechtenstudie, met name Romeins recht. In oktober 1757 moesten zij min of meer hals over kop Göttingen verlaten vanwege de bezetting van de stad door de Fransen in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). In zijn logboek noteerde Lambert die maand: 'Initio Mentis Göttinga Traiectum ad Rhenum profectus' ('Begin van de maand uit Göttingen vertrokken naar Utrecht'). Feitelijk vertrokken ze mogelijk al iets eerder, namelijk op 29 september, zo liet hij een collega weten: '... künftige Michaelis werde ich von hier weg nach Utrecht verreisen, und dort den Winter über mich aufhalten'.¹⁶

Om het reizen te veraangemen had Lambert in zijn bagage mogelijk het *Dictionnaire du Voyageur* (Bazel 1756), een 'petit Atlas portatif' en een 'Petit Atlas de Cartes portatif'. Nuttig zal ongetwijfeld ook *LVIII. Post- und Boten-Charthen der vornehmsten Städte in Europa* (Hamburg 1755) zijn geweest, met onder andere 'Das Abgehen und Ankommen der Treck-Schuyten durch ganz Holland, so wohl des Winters als Sommers'.¹⁷

Oktober - Utrecht

Onderweg hadden ze al kunnen lezen in Lamberts exemplaar van *Les Amusemens de la Hollande* uit 1739, dat een soort kennismaking bood met het land waar ze geruime tijd zouden verblijven. De auteur is eigenlijk niet verder gekomen dan de stad een 'azile [...] de Jansenistes' te noemen. Was dit in zijn ogen een 'amusement'?¹⁸ Hoe het ook zij, na enige strijd tussen Oranje- en

Fransgezinden vanaf 1747 werd Utrecht sinds 1751 formeel bestuurd door de jonge stadhouder Willem V met zijn moeder Anna van Hannover als regentes, maar de werkelijke macht lag bij luitenant-stadhouder Willem Nicolaas Pesters, gesteund door zijn broer.¹⁹

Na een reis van ruim 400 kilometer en een paar weken, ongetwijfeld per postkoets via Kassel, Roergebied, Arnhem, Leersum en Doorn kwamen ze aan in de universiteitsstad Utrecht. Via de Biltsestraatweg - toen De Steen Straat - bereikten ze de Wittevrouwenpoort. Het was vaak de gewoonte in die tijd om in de plaatselijke krant de nieuw aangekomenen te vermelden, maar in dit geval viel daar niets over te vinden. Zo beroemd was Lambert in die tijd bepaald niet - als dat toen al een criterium was.

Onderdak

Maar interessanter lijkt mij de vraag, waar het drietal onderdak vond in de Domstad. Op zich een misschien niet zo belangrijk detail, maar het zou ons beeld van hun wel en wee in de Domstad wel concreter en zelfs aanschouwelijker maken. Om het Utrechtse adres te achterhalen kan het verblijf van Peter von Salis in 1711-1713 mogelijk enige hulp bieden. Waar woonde hij toen?

In die dagen circuleerden er diverse adreslijsten van de afgevaardigden, maar die wijken enigszins van elkaar af. Een vroege lijst van stadsdrukker Van Poolsum, van mei 1712, vermeldt voor Von Salis *'in de Lijnmarkt'*. In een uitgebreidere versie van deze lijst, later in 1712 verschenen, staat echter *'over den Domsteeg'*.²⁰ Dat kan duiden op de hoek van Achter St.-Pieter of Oudkerkhof met de Korte Jansstraat. Een opnieuw herziene versie van deze lijst uit 1713 preciseert dat gelukkig: *'Syn Excell: de Baron Sales, woont op 't Oude-Kerkhof.'*²¹ Dus hoek Oudkerkhof-Korte Jansstraat, want dat is inderdaad *'[tegen]over den Domsteeg'*. Er bestaat echter ook een lijst uit 1712, waarin de adressen aanvankelijk opengelaten zijn, maar waarvan gelukkig een exemplaar bestaat waarin de adressen met de hand zijn ingevuld, en daarin staat: *'Sijn Excell., de Heere Salisch Plenipotentiaris van de Vereenigde Grisons, op de Vrede-handel tot Utrecht. / Woont de gruyter eigenaer.'*²²

De conclusie zou op grond van deze vier bronnen moeten zijn dat Von Salis aanvankelijk aan de Lijnmarkt heeft gewoond, maar al snel naar het pand op de hoek van Oudkerkhof en Korte Jansstraat is verhuisd (nu Oudkerkhof 48). Aan de Lijnmarkt had in die tijd inderdaad een familie De Gruyter (Bartholomeus de Gruyter, Heer van Groenewoude?, 1706-82) een paar panden, waarin onder andere wijnhandel De Wynbergh was gevestigd.²³ Het is denkbaar maar helaas niet aantoonbaar dat die familie ook eigenaar was van het hoekhuis aan het Oudkerkhof. Feit is bovendien dat de gevolmachtigden weleens verhuisden tijdens de congresperiode.

Maar er is andere informatie. Bij het congres in Utrecht was ook de gevolmachtigde van de Zwitserse kantons, Saint Saphorin, eveneens sinds 1709 werkzaam in Den Haag. Om de huisvestingskosten in Utrecht laag te houden, hadden hij en Von Salis besloten om samen een woning te huren en ook hun personeel te delen. Dat gebeurde begin 1712. De eerste lijst van Van Poolsum vermeldt voor Saint-Saphorin *'op de Nieuwe-gragt, naast 't Paushuysen'*,

6 Gezicht op de hoek Korte Jansstraat-Oudkerkhof, met mogelijk de woning van Lambert, zoals getekend door J.P.C. Grolman, 1900-1920. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, inv.nr. 30478.

Chevalier meldt 'woont agter de St. Pieters Kerk'.²⁴ Hoewel deze adressen nog wel met elkaar te rijmen zijn, gaat dat beslist niet op voor die van Von Salis. Als Lambert inderdaad profijt heeft getrokken van de Utrechtse connecties van Von Salis, dan komt als zijn plausibelste verblijfadres vooral *hoek Oudkerkhof/Korte Jansstraat, 'over den Domsteeg'*, in aanmerking (afb. 6).²⁵ Maar ook Wesseling kan wat huisvesting betreft bemiddeld hebben voor Lambert cum suis. Hij woonde in die tijd in een 'professorenhuis' aan de Poelenburgsteeg (de huidige, in 1907 verbrede Voetiusstraat),²⁶ overigens op een steenworp afstand van de hoek Oudkerkhof/Korte Jansstraat. Wesseling was niet alleen hoofd van de universiteitsbibliotheek maar bezat ook zelf een enorme boekerij: zo'n 4.500 titels.²⁷ Kortom, we komen er niet helemaal uit.

Contacten in Utrecht

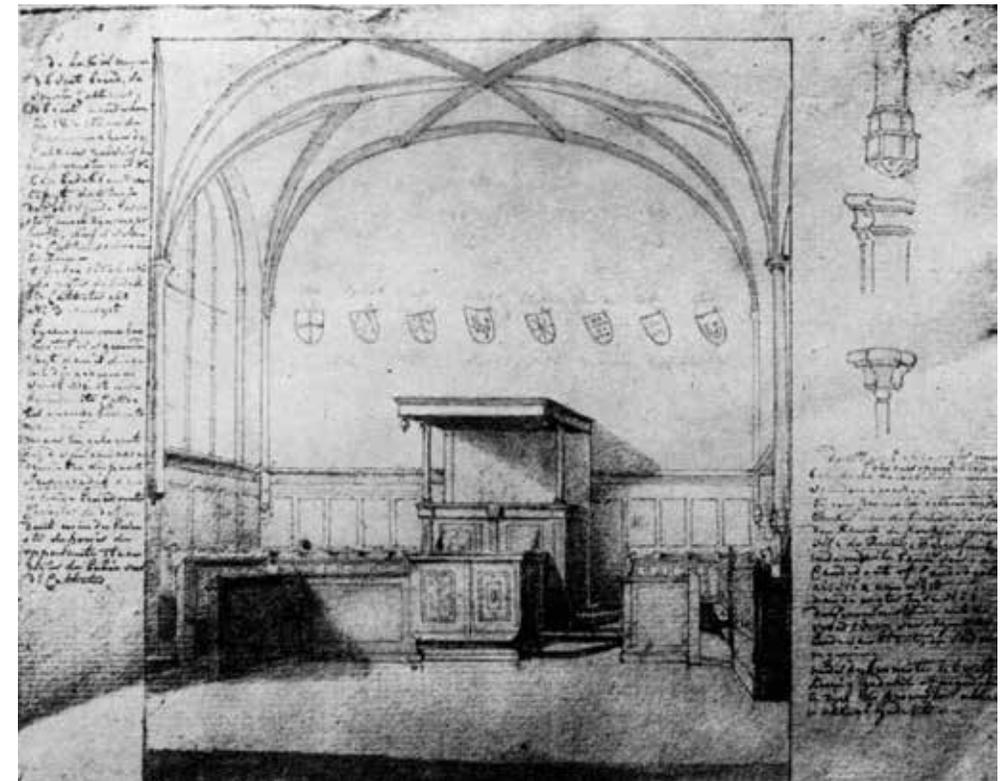
Hoe dan ook is het zeer voorstelbaar dat Lambert en zijn leerlingen in Utrecht contact met Wesseling hebben gehad. Wat contacten betreft: er is een redelijke kans dat het drietal een later beroemd geworden schrijfster heeft ontmoet: de in oktober 17 jaar geworden Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken, ook wel Belle van Zuylen. Deze woonde tijdens de winter met haar familie op Kromme Nieuwegracht 3-5, 200 meter van het Oudkerkhof. Het toeval wil dat van 1750 tot circa 1758 de uit Morges (Vaud) afkomstige Zwitser Henri-Alexandre de Catt (1725-1795), rechtenstudent in Utrecht, als bijverdienste huisleraar was van Isabella's oudste broer Reinout-Gerard. (Curieus is dat De Catt in die jaren in de trekschuit naar Amsterdam iemand ontmoette, die later de incognito reizende Frederik de Grote bleek te zijn. Deze vroeg hem in 1758 bij hem in dienst te komen, twee jaar later maakte hij hem zelfs lid van de Pruisische Academie van Wetenschappen. In die functie zorgde onder anderen De Catt er in 1765 voor dat Lambert lid van deze Academie werd.) Überhaupt zochten veel Zwitsers in die tijd hun heil elders omdat hun land het economisch niet zo voor de wind ging. Elders in Europa konden ze aan de slag als militair maar ook als huisleraar en gouvernante.²⁸ Maar het is maar helemaal de vraag of Lambert Le Catt in Utrecht ontmoet heeft, in zijn brieven aan hem uit 1764-1765 is in elk geval geen enkele aanwijzing te vinden.

Aan de studie

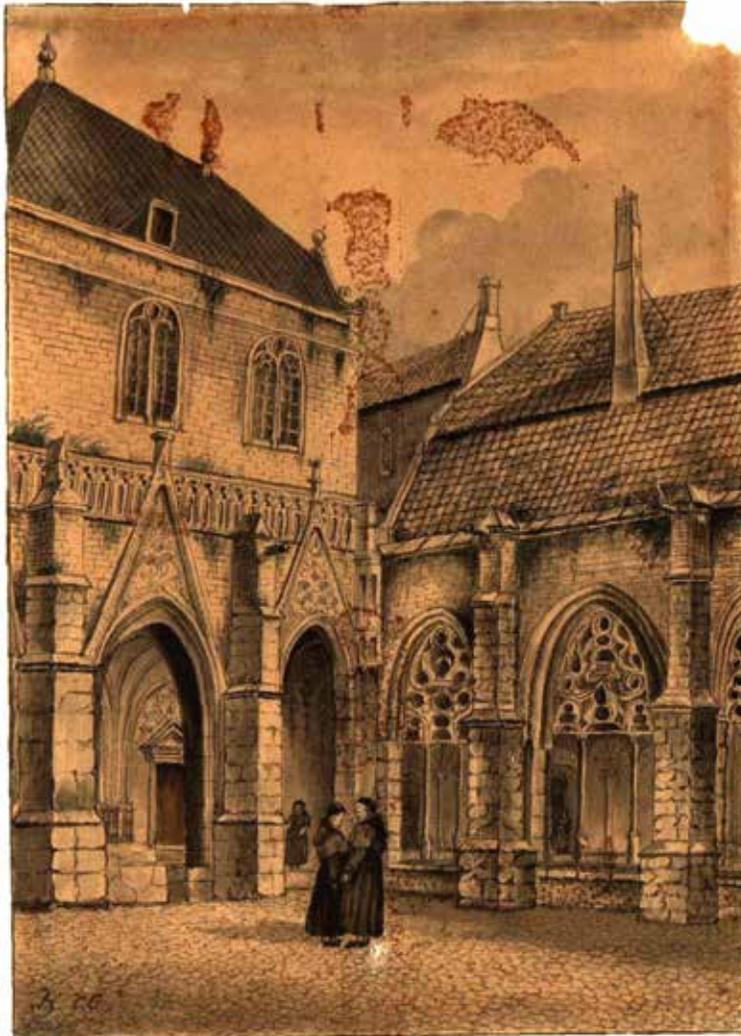
Wat gingen Lambert en zijn twee studenten die negen maanden in Utrecht doen? Over hem weten we gelukkig het een en ander, over zijn pupillen feitelijk helemaal niets. Maar het ligt voor de hand te veronderstellen dat die twee hun in Göttingen begonnen rechtenstudie hier voortzetten.

Zeer waarschijnlijk hebben de twee pupillen zich niet formeel ingeschreven

als student, ze hebben in elk geval geen spoor achtergelaten in het *Album Academiae Ultrajectinae* onder 1757 en 1758.²⁹ Waarschijnlijk woonden ze als toehoorder de colleges bij. Het was toen regel dat hoogleraren zowel openbare gratis lessen gaven als betaalde colleges. De openbare lessen werden toen echter slecht bezocht, reden waarom sommige hoogleraren ervan afzagen. Ze zullen dus blij zijn geweest met de twee studenten uit Chur. Los daarvan was het in die tijd gebruikelijk dat studenten van adellijke afkomst niet afstudeerden, dat was 'beneden hun stand'.³⁰ Alle colleges werden in die tijd aan het Domplein of bij de hoogleraar thuis gegeven. De oorspronkelijke kapittelzaal van de Dom was al in de zeventiende eeuw met een muur in twee collegezalen verdeeld, waarvan de grootste, het 'Auditorium theologicum' (afb. 7), ook de juristen van dienst was en de kleinste, het 'Auditorium philosophicum', aanvankelijk voor de literaire faculteit bestemd was. Al sinds 1644 stond bovenop de zuidelijke arm van de Pandhof een derde collegezaal, oorspronkelijk het 'Theatrum chirurgicum', vanaf 1722 'Hongaarse kapel' (afb. 8) genaamd daar studenten met die afkomst, achtervolgd in hun vaderland om religieuze redenen, hier hun kerkdiensten konden houden.

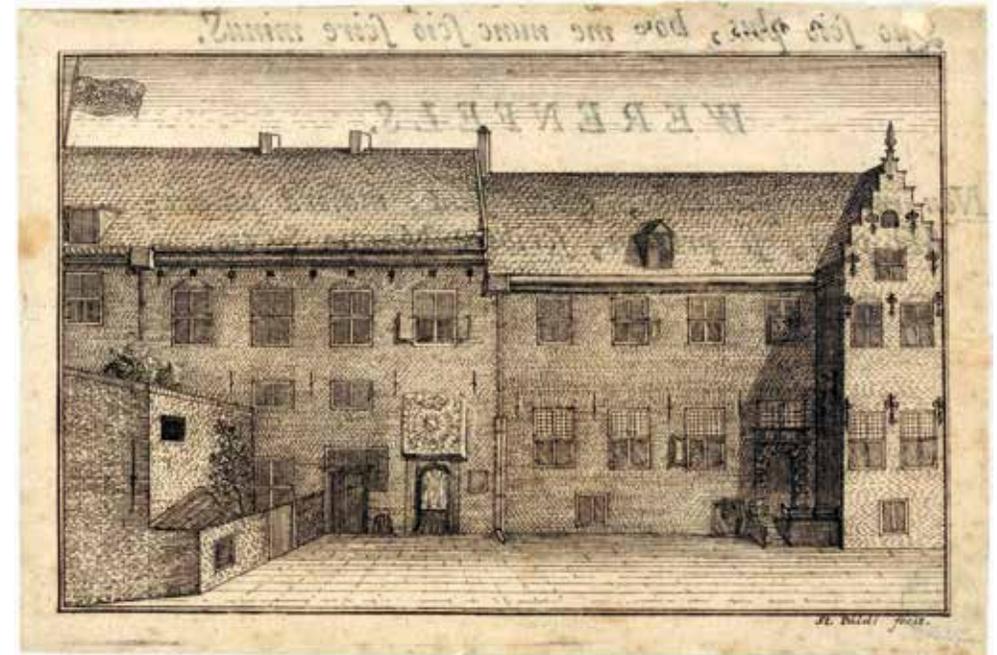
7 Het Auditorium theologicum in: S. Muller, *De universiteitsgebouwen in Utrecht*, Utrecht 1956.

8 De Hongaarse kapel in het zuidelijk deel van de kloostergang van de Utrechtse Dom.
Tekening van Hendrik van Oort uit 1820-1840. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 37037.

De bescheiden ingang van de academie was in een gebouw meteen rechts van de Domkerk (afb. 9) en meteen links van die ingang was in hetzelfde gebouw een café, 'welks bewoner zich bereid verklaarde den dorst der muzenzonen naar vermogen te lesschen'³¹

In die jaren waren er minstens drie hoogleraren rechtswetenschap in Utrecht: de genoemde Wesseling, verder Christiaan Hendrik Trotz en Jacob Voorda, bij wie Wesseling in 1746 was gepromoveerd. Petrus Wesseling, Pruis van geboorte, was bij zijn komst naar Utrecht in 1735 aangesteld als

9 Academiegebouw in 1747, meteen rechts naast de Domkerk, met universiteitswapen boven de deur. Links daarvan was de ingang naar het café. Prent van S. Paldi in een publicatie uit 1747. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 38041.

hoogleraar in de welsprekendheid, geschiedenis en Griekse taal in Utrecht, waar in 1737 modern recht en in 1745 ook het 'jus publicum Romano-Germanicum' bijkwam, het vak dat het drietal in Göttingen had gevolgd. In 1746 promoveerde hij bij collega Jacob Voorda (1698-1768), die in Franeker had gestudeerd waar hij in 1718 promoveerde. In 1730 werd Voorda hoogleraar burgerlijk recht in Utrecht, waar in 1737 modern recht bijkwam. Wegens slechte gezondheid hoefde hij vanaf herfst 1758 (dus na het vertrek van het drietal) geen openbare lessen meer te geven. In 1760 stopte hij geheel.³² En dan was er nog Christiaan Hendrik Trotz (1703-1778), geboren en opgeleid in Pruisen - dus net als Wesseling van Duitse huize -, die in 1729 naar Nederland kwam en in Utrecht in de rechten promoveerde. Sinds 1754 was hij in Utrecht hoogleraar burgerlijk en publiekrecht, een jaar later ook feodaal recht. Juist in de tijd dat Lambert en zijn leerlingen hier waren was hij rector magnificus. Hij specialiseerde zich in het staatsrecht. En dan was er nog de vrijetijdsbesteding. In het kader van de 'Bildung' van de beide jongens viel er genoeg te bezichtigen in de Domstad. Bijvoorbeeld de vestingwerken, gezien de lessen Kriegsbaukunst van hun leraar (die zelf sterk

10 De rijkschool tussen Achter Clarenburg en singel. Getekend door Jan de Beijer, circa 1740. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 38244.

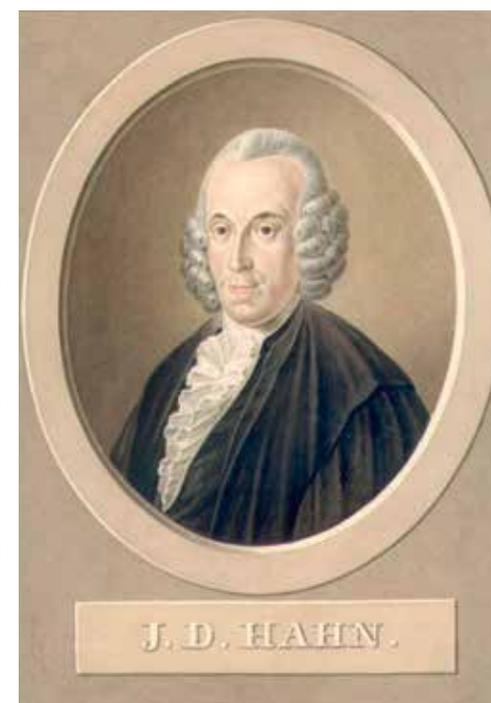
in de ballistiek geïnteresseerd was). Hoewel, de vestingwerken waren anno 1758 niet meer in de beste conditie: 'Utrecht is, naar de hedendaagsche wyze van vestingbouwen, gantsch niet sterk te agten, schoon de Stad van diepe graften, zware wallen en hooge muuren omringd is, in welke laatsten verscheide oude stevige torens staan, welker meesten egter grootendeels of geheel afgebroken zyn.'³³ Ook de resten van kasteel Vredenburg uit de zestiende eeuw zullen het bekijken waard geweest zijn. Dat verval is vooral gedurende de zeventiende eeuw opgetreden. Er werd nog wel enige vernieuwing en uitbreiding gepleegd, maar het onderhoud was slecht: muren brokkelden af en ze raakten overgroeid. Uiteindelijk leken de wallen meer op een park dan op een militaire zone.³⁴

Uiteraard was er ook in die tijd sprake van horeca, er zou zelfs toentertijd aan het Domplein een door Zwitsers gerund Zwitsers(!) Koffiehuis zijn geweest. Vermeldenswaard in dit verband zijn nog de scherm- en rijkschool speciaal voor studenten, de eerste in het Stads-Ammunitiehuis aan de Ganzenmarkt en de tweede in en bij stadskasteel Schaffenburg tussen het huidige Achter Clarenburg en de singel (afb. 10).³⁵ Maar over deze

aangename voorzieningen geen woord in de bronnen, we weten niet of de jongens bijvoorbeeld in dat koffiehuis hun pleziertjes hebben gehad.

Wat deed Lambert in Utrecht?

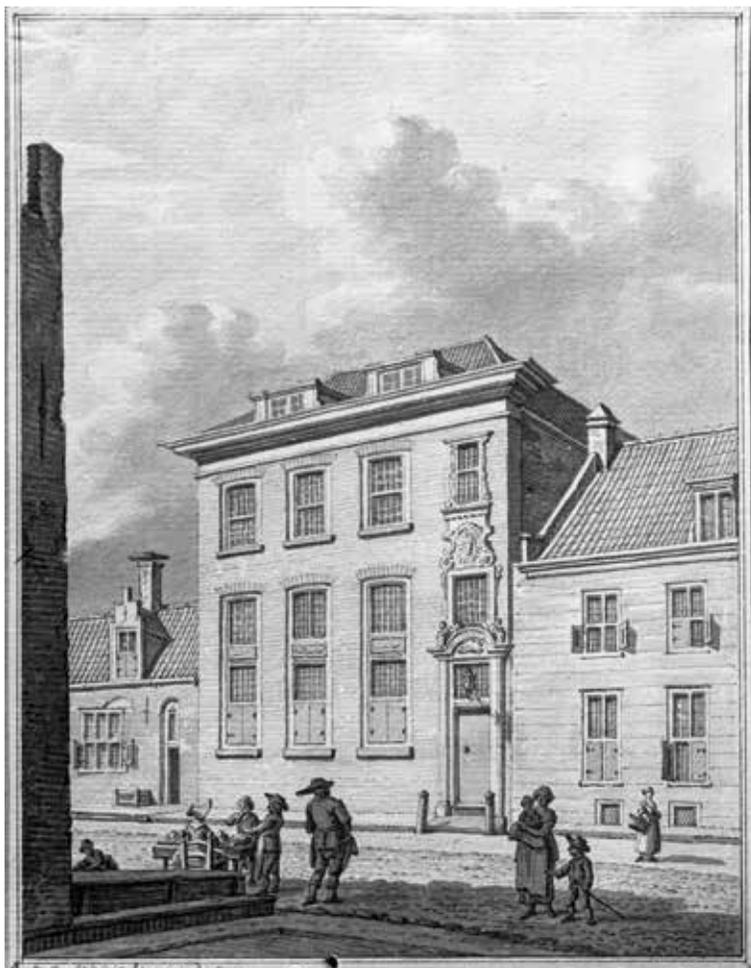
De grote vraag is: *wat waren Lamberts eigen activiteiten tijdens zijn verblijf in Utrecht?* Daarover weten we het een en ander dankzij het Monatsbuch. Het betreft dan zowel zijn werk aan publicaties als zijn reizen en contacten buiten Utrecht. Wat betreft Lamberts activiteiten in Utrecht *buiten* zijn werk aan publicaties hebben we weinig, zeg maar gerust: géén informatie. Zij het waarschijnlijk op één ongeval na, dat Lambert overkwam, waarover later meer. Maar er is wel een aantal plausibele of zelfs zeer waarschijnlijke opties aan te wijzen.

11 Portret van Johann David Hahn in 1780-1790. Getekend door Pieter de Goeje naar een schilderij van Nicolaas Reijers uit de collectie van het Centraal Museum Utrecht. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 38941.

Exacte vakken aan de universiteit

De arts die Lambert na het genoemde ongeval behandelde was Johann David Hahn (1729-1784, afb.11), sinds 1753 hoogleraar wijsbegeerte, experimentele filosofie (=proefondervindelijke natuurkunde) en sterrenkunde. Hij was afkomstig uit Heidelberg - dus ook Duitser -, in 1751 in Leiden gepromoveerd in de geneeskunde en wijsbegeerte - de basis voor zijn beroep als (huis)arts in Utrecht. Hij had een goede reputatie en was onder anderen door hoogleraar Petrus van Musschenbroek (die we nog vaker zullen tegenkomen) aanbevolen wegens 'zijne degelijke geleerdheid, handigheid in het doen van physische proeven, grondige kennis van vreemde talen enz.'. In 1755 veranderde zijn functie toen Jan Castillion, geboren in Frankrijk en enige jaren in Zwitserland gewoond hebbende en tot dan buitengewoon hoogleraar mathesis, experimentele filosofie en astronomie, gewoon hoogleraar filosofie en mathesis werd terwijl Hahn de experimentele filosofie en de astronomie behield. Daarnaast bleef Hahn college geven in de experimentele fysica en, om het jaar, de logica; begin 1759 kwam daar geneeskunde bij.³⁶ Hahn was waarschijnlijk toen al hoofd van het Catharijnegasthuis aan de Nieuwegracht (nu deel van Museum Catharijneconvent), vlak bij zijn woning 'onder de Linden', dat wil zeggen aan het eind van diezelfde gracht. (Ook over dit gasthuis later meer.)

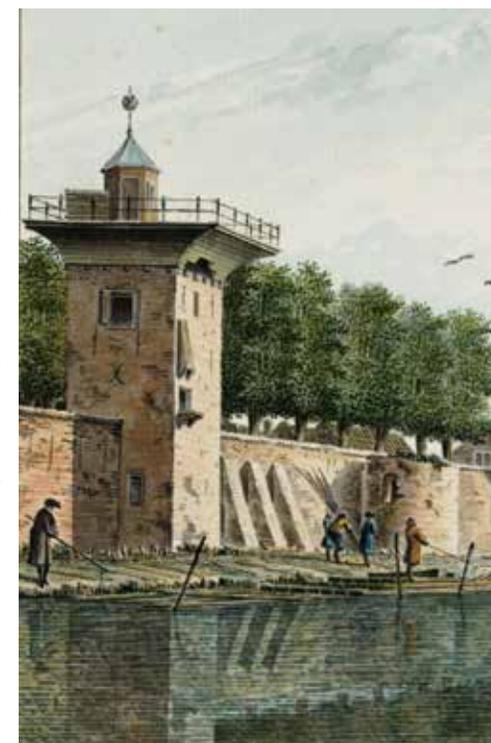

12 Het Theatrum academicum oftewel Theatrum Anatomicum et Physicum op een pentekening van Jan Bulthuis uit 1788. Collectie Koninklijk Huisarchief Den Haag, inv.nr. MCS/274. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 38052.

Naast Hahn en Castillion waren er wat betreft de exacte vakken nog twee andere hoogleraren, beide in de medische hoek: Johannes Oosterdijk Schacht (1702-1792) van 1729 tot 1790 en Jacob Gijsbert Woertman (1722-1785) tussen 1748 en 1760. Dit was dus de leerstoelsituatie bij de exacte vakken die Lambert in 1757 in Utrecht aantrof.

Hoe zat het op dat moment met de onderwijs- en onderzoeksfaciliteiten? Voor wat betreft de exacte vakken was Hahn directeur van de 'faculteit' en zo vielen ook die faciliteiten onder hem. In 1723 werd op aandringen van Van Musschenbroek, vanaf dat jaar hoogleraar wijsbegeerte en wiskunde en

vanaf 1732 ook sterrenkunde, begonnen met de bouw van een complex aan de Lange Nieuwstraat dat wel het 'Theatrum academicum' werd genoemd en bestond uit het Theatrum anatomicum et physicum (afb. 12) en het Theatrum of Laboratorium chemicum en dat drie jaar later in gebruik genomen kon worden. (Op deze plek stond later het Botanisch Laboratorium en nu de nieuwbouw van het Universiteitsmuseum.) In het Theatrum anatomicum bewaarde Hahn zijn instrumenten onder de verhoogde collegebanken.³⁷ De sterrenkundigen konden op een andere, eveneens op voorstel van Van Musschenbroek gekozen plaats terecht: de Smeetoren aan de Catharijnesingel op de hoek Lange Smeestraat-Pelmolenweg (afb. 13). De Smeetoren was van oorsprong een onderdeel van de Utrechtse stadswallen en werd onderhouden door het smedengilde. In 1642 werd de oorspronkelijke spits van de 18 meter hoge toren vervangen

13 De Smeetoren op het linkerdeel van een tekening van Dirk Verrijk uit 1760, onderdeel van de Atlas van Coenen 's Gravesloot. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 38476.

door een met leuningën omgeven platform van houten planken, circa 13 x 18 meter, met daarop een achtkantig koepeltje met glazen wanden, doorsnee circa 1,80 meter, bekroond door een koperen wereldbol. Het was daarmee, na Vaticaanstad en Leiden, het op twee na oudste observatorium ter wereld. Sindsdien werden er op deze Astronomische Toren 'Astronomische speculatiën', dat wil zeggen sterren- en ook weerkundige waarnemingen gedaan. Met name Van Musschenbroek zelf gebruikte in zijn Utrechtse tijd dit observatorium voor zijn meteorologische waarnemingen. Een Zweedse bezoeker die hier in 1759 door Hahn en Castillion werd rondgeleid was nogal kritisch en vond het observatorium 'armzalig', 'de muur was zoo dik, dat binnenin weinig meer ruimte overbleef dan voor den opgang. Het was zoo hoog als een gewoon huis van drie lage verdiepingen', de koepel was 'zoo laag, dat men daarin niet rechtop kon gaan, en zoo smal, dat elke zijde ervan niet meer dan 5 el was. Hier was de middaglijn zoo ruw uitgezet, dat een grove koperen draad van ongeveer 1/4 of 1/5 duim doorsnede, in verschillende [verticale] bochten vastgespijkerd op een ongelijken bodem, de eenige inrichting was om den tijd te bepalen, wat toch de basis is van alle astronomische observatiën. Er

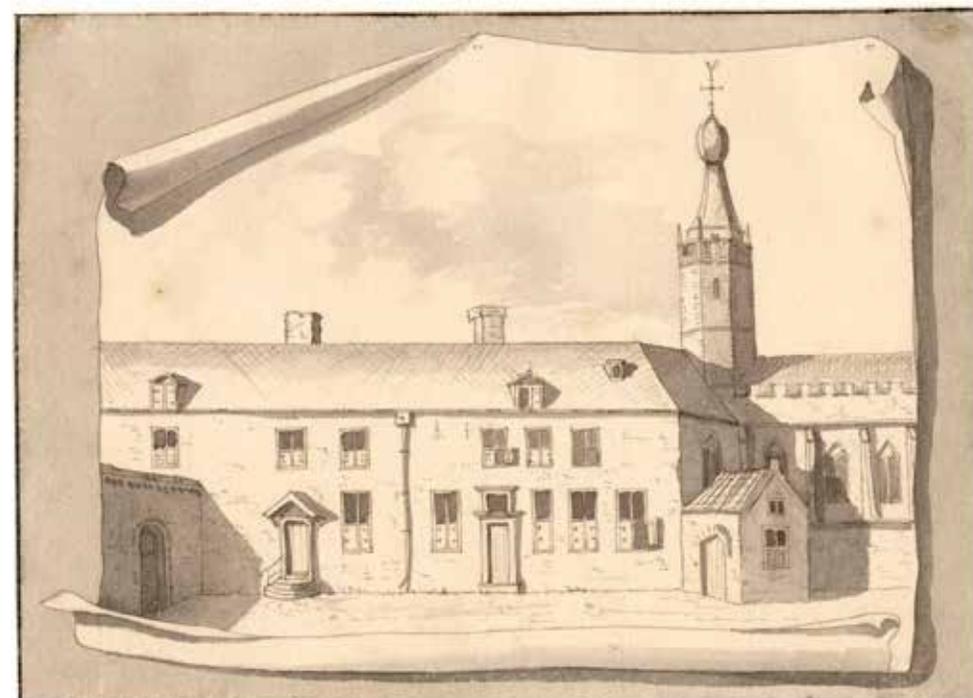
waren twee deugdelijke instrumenten, nl. een telescoop en een instrument voor altitudines correspondentes. Maar waartoe kunnen astronomische instrumenten dienen, wanneer men geen geschikte gelegenheid heeft om ze te gebruiken en wanneer men den tijd heelemaal niet nauwkeurig bepaald kan krijgen?

Deze bezoeker was zeker te kritisch en negatief, de sterrenwacht had toen de beschikking over veel meer instrumenten, mogelijk niet allemaal tegelijk aanwezig in de kleine koepel, namelijk ook een astronomische pendule, een meridiaankijker oftewel transit-instrument (waarschijnlijk de genoemde telescoop), een micrometer-oculair en een zogenaamd Davis-kwadrant. Het door de bezoeker genoemde instrument voor 'altitudines correspondentes', een kijker voor de meting van gelijke hoogten van sterren, was nog aangekocht door Van Musschenbroek zelf en kon veel nauwkeuriger de tijd meten dan de middaglijn op de vloer.³⁸

Vlakbij het Theatrum academicum, aan de Nieuwegracht, bevond zich het in 1636 tot academisch ziekenhuis bestempelde Catharijnegasthuis (afb. 14) met 'Nosocomium Reip[ublicae] Traject[inae]' ('Ziekenhuis van de Staten van Utrecht', voorloper van het Academisch Ziekenhuis Utrecht en het Universitair Medisch Centrum) boven de entree. Maar juist halverwege de achttiende eeuw was het gasthuis sterk verwaarloosd en verarmd, waardoor het klinisch onderwijs onmogelijk was. In 1752 werd de noodzaak daarvan nog eens extra benadrukt, maar het leidde niet tot enige verbetering. Dit tot grote frustratie van de hoogleraren Oosterdijk Schacht en Woertman, en ook Hahn, immers hoofd van het ziekenhuis. (Overigens: ook Lamberts buurtgenoot Belle van Zuylen was patiënt bij Hahn en dineerde zelfs soms bij hem.)³⁹

Kortom, er stonden Lambert in Utrecht dankzij Van Musschenbroek in principe een paar goed geoutilleerde onderzoeksfaciliteiten ter beschikking. De vraag is of Lambert van deze faciliteiten daadwerkelijk gebruikgemaakt heeft. We zullen zien.

Een logische vraag is of Hahn op de hoogte was van Lamberts werk. Dat kan nauwelijks het geval zijn: van Lambert was tot 1757 slechts een viertal sterk lokale, aan Chur gerelateerde publicaties verschenen en in de *Acta Helvetica* een groot, algemeen interessant artikel over uitzetting door warmte, waarvan Hahn mogelijk de signalering in de *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, immers uit zijn vorige woonplaats, kende.⁴⁰ In Lamberts latere werk komt Hahn niet voor, alleen in een brief van de redacteur van de *Acta Helvetica* aan Lambert, maanden na zijn terugkeer in Chur: 'Wir haben eine große Freude gehabt zu vernehmen, daß solche [*Acta Helvetica*] zu

14 Gezicht op het Catharijnegasthuis op een tekening van L.P. Serrurier uit 1730. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 35051.

Utrecht der Hr. Prof. *Hahn*, und zu Paris Hr. *d'Alembert* besitzen, woraus abzunehmen ist, daß solche anfangen in der gelehrten Welt bekannt zu werden', waarin bedoeld wordt op een groot artikel van Lambert over meteorologische waarnemingen in Chur in de - nog steeds in de Utrechtse universiteitsbibliotheek aanwezige - *Acta Helvetica* jaargang 1758, waaraan hij tot aan zijn vertrek naar Utrecht gewerkt had.⁴¹

Aan het werk

Waarom werkte hij tijdens zijn Utrechtse maanden volgens zijn Monatsbuch? En zijn hierin sporen van zijn verblijf te vinden? Met andere woorden, wat heeft hij te danken aan zijn verblijf en zijn mogelijke contacten hier? Hoe zinnig en vruchtbaar was zijn verblijf hier? Samenvattend heeft Lambert zich in die maanden met in totaal vijftien onderwerpen beziggehouden die te rangschikken zijn onder fysica, wiskunde, meteorologie en astronomie, zo blijkt uit het Monatsbuch.

Een van de publicaties, waaraan Lambert al sinds 1752 werkte en vanaf augustus 1747 intensiever⁴² en die zijn eerste boekpublicatie zou worden,

betreft de optica: *Route de la Lumière* of voluit: *Les propriétés remarquables de la Route de la Lumière, par les airs et en general par plusieurs milieux refringens spheriques et concentriques, avec la solution des Problèmes, qui y ont du rapport, comme sont les refractions astronomiques et terrestres, et ce qui en depend.* Het werd een boek volgens de zogenaamde geometrische methode, in dit geval opgebouwd uit 'théorème', 'démonstration', 'corollaire' en 'remarque' of varianten daarop en startend vanuit twee 'expériences', dat wil zeggen waargenomen feiten die beide de breking van het licht bij de overgang van het ene naar het andere medium betreffen.

Die twee 'expériences' had Lambert waarschijnlijk al voor zijn komst in Utrecht waargenomen.⁴³ Er volgden nog meer notities, met name over gebruikte artikelen en boeken over optica, vooral van Bouguer (over hem later meer), Euler, Smith, Kästner, Daniel Bernoulli en Cassini. Verder baseerde hij zich op waarnemingen van Hawkbee en op allerlei plaatsen, met name bergtoppen, in Europa.⁴⁴

Het gaat te ver om aan te nemen dat hij het werk van Utrechtse wetenschappers bewust negeerde of van lage kwaliteit vond. En bovendien had Holland op het gebied van bergtoppen niets te bieden. Dit boek was getuige de Monatsbuchnotities al in verregaande mate voorbereid vóór de aankomst in Utrecht. Vandaar dat hij direct na aankomst in Utrecht verder werkte aan een andere opticastudie, die hij in 1755 begonnen was en waarmee hij minder ver was: de *Photometria*.⁴⁵

Aan de *Photometria* (1760) had Lambert al minstens sinds april 1755 gewerkt. Eenmaal in Utrecht zette hij dat in oktober en november voort en kondigde zijn tweede boek al uitgebreid aan in het voorwoord van de *Route de la Lumière*: 'Elle s'occupe de l'éclat de la lumiere, de la densité, de la force illuminante, de ses modifications dans les couleurs & dans l'ombre, de ses degrés, des accroissemens & diminutions qu'elle souffre dans tous les cas', dat hij bijna geheel citeerde in het voorwoord van de *Photometria*. Vanaf december zijn hierover geen notities te vinden en ook in deze publicatie zijn geen Utrechtse sporen aan te treffen. Wel valt er hierin een Haags spoor te vinden, maar het is de vraag of dat in Utrecht ontstaan is. Hij verwijst namelijk naar Christiaan Huygens' berekening van de afstand van de ster Sirius en ook planeten.⁴⁶

November - Den Haag en Rotterdam

Al in november, dus net aangekomen, bracht Lambert een vierdaags bezoek aan Den Haag, waar hij ongetwijfeld een eerste oriënterend contact had met wat de uitgever van zijn debuut zou zijn: H. Scheurleer, F. Z. [Floriszoon] & Compagnie, toen gevestigd 'in de Pooten' met eigen drukkerij. Waarschijnlijk was dit bezoek al per brief, voorzien van aanbevelingen en referenties,

voorbereid. Mogelijk bezocht hij ook de zeer onlangs geopende leesbibliotheek van Scheurleer (afb. 15), "vooral nog" geplaatst op de Princegracht "voorbij het Hofje van Nieuwkoop" maar al in 1758 verhuisd naar een 'Salle Publique' aan het Buitenhof.⁴⁷

Wat raadselachtig is de reis naar Rotterdam die Lambert aansluitend aan Den Haag maakte. Wilde hij het beeld voor Erasmus, dat al sinds 1622 voor de Laurenskerk in diens geboortestad stond, aanschouwen? Erasmus was immers in 1536 gestorven en begraven in Bazel, vlakbij Lamberts geboorteplaats. En hij bezat de *Colloquia* van Erasmus uit 1655, maar zou hem slechts éénmaal in zijn gehele werk noemen. Bovendien was het in die tijd een vast doel in de Grand Tour, dus interessant voor zijn pupillen.⁴⁸ Een goede mogelijkheid is wat Lambert zelf betreft ook de hier sinds 1747 wonende en werkende 'proefondervindelijke wijsgeer' - dus natuurkundige - en medicus Leonardus Stocke (1710-1775). Hij had in Utrecht bij onder anderen Van Musschenbroek natuurkunde gestudeerd en was kort na aankomst in de havenstad een 'Collegium Experimentale' begonnen, waaraan ook de instrumentmaker Jacobus Kleij (1716-1791) meewerkte. Verder kan gedacht worden aan de uurwerkmaker en molenbouwer Steven Hoogendijk (1698-1788), interessant voor Lambert gezien diens latere interesse voor molentechniek (en in 1769 oprichter van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte).⁴⁹

In maart 1758 kon Lambert noteren: 'Quæ inde a mense augusto 1757 de refractionibus meditatus sum collegi, atque typis excudenda Hagam Comitum misi.'⁵⁰ Die verzending moet begin maart of zelfs nog in februari geweest zijn, want vervolgens lezen we: 'Initio mensis [martis] Hagæ Comitum [...] fui p.'. (Waarom had hij het manuscript dan niet gewoon meegenomen? vraag je je af.) Ongetwijfeld is Lambert toen weer bij Scheurleer geweest en zal hij misschien verteld hebben dat er nog enige aanvullingen zouden volgen, waaraan hij in april zou gaan werken.⁵¹ Dat werk betreft overigens niet alleen *Route de la Lumière*, dat hij hier zou

15 De leesbibliotheek van Hendrik Scheurleer. Illustratie in: H. Scheurleer Fz. En P.G. van Balen, *Naamluyst van een uitmuntende party der beste boeken*, Den Haag 1757. Collectie/ Foto Universiteitsbibliotheek Amsterdam, inv.nr. KVB: 4210: 1.

voltooien en dat als zijn debuut aan het eind van zijn verblijf zou verschijnen, maar ook de thematisch hiermee verwante *Photometria* die pas in 1760 zou uitkomen.

December - Terug in Utrecht

Na thuiskomst uit Rotterdam werkte Lambert verder aan de *Route de la Lumière*, aan wiskundige studies en ook aan een onderzoek ('examen') naar de mate waarin barometerhoogtes afhankelijk zijn van dampen. Er is behalve een tweetal handschriften nog een hierop gebaseerd groot artikel over dit onderwerp uit 1765 bekend.⁵²

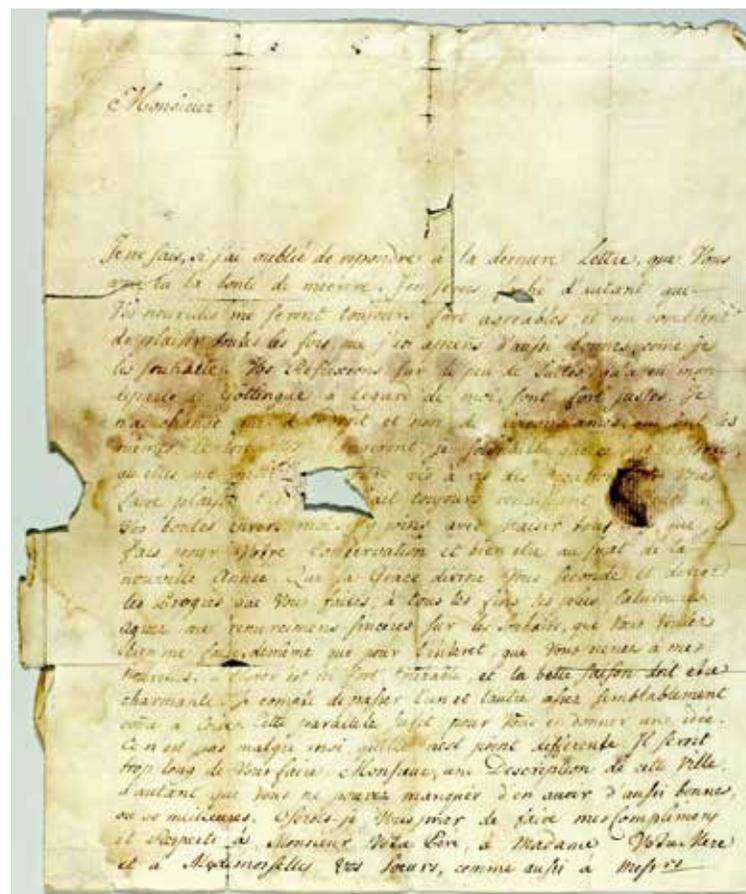
Je kunt je voorstellen dat Lambert hiervoor experimenteel onderzoek in Utrecht heeft gedaan, bijvoorbeeld op de Smeetoren. Bovendien bevond zich in Hahns nalatenschap een groot aantal geheel of deels uit zijn instituten afkomstige instrumenten, waaronder barometrische, die Lambert benut zou kunnen hebben. Maar in zijn geschriften reageert of baseert Lambert zich uitsluitend op eerdere publicaties uit andere landen en verwijst in het grote artikel één keer naar *Route de la Lumière*, waarmee het duidelijk verwant is.⁵³

Januari - Brief aan thuisfront

In januari zette hij de arbeid van de vorige maand en dus ook aan de *Route de la Lumière* voort, nu over lichtbreking in de atmosfeer, en ook aan meetkundige problemen, en hij bestudeerde een 'dissertatio' over de Newtoniaanse aantrekking en afstoting van lichamen, waarschijnlijk van de Italiaanse natuur- en wiskundige Fortuné-Barthélemy de Felice uit 1757. (Vermoedelijk had hij dit werk in zijn bagage, het staat in elk geval niet in zijn veilingcatalogus en is nu niet in de Utrechtse universiteitsbibliotheek aanwezig.)

Het was op de tiende van deze maand dat hij iets van zich liet horen aan het thuisfront in Chur, een van de twee brieven die hij, voor zover overgeleverd, vanuit Utrecht verzonden heeft. Na de nodige plichtplegingen en ook een nieuwjaarswens schreef hij (afb. 16): 'L'Hiver est ici fort tolérable, et la belle saison doit être charmante. Je compte de passer l'un et l'autre assez semblablement comme à Coire. Cette parallèle su[f]fit pour Vous en donner une idee. Ce n'est pas malgre moi qu'elle n'est point differente. Il seroit trop long de Vous faire, Monsieur, une Description de cette Ville d'autant que Vous ne pouver manquer d'en avoir d'aussi bonnes ou de meilleures.'⁵⁴

Daar moest werkgever Jerome von Salis - en u, de lezer, nu - het mee doen. Maar geen nood, we beschikken over een uitgebreide beschrijving uit nota bene 1758. Die beschrijft een aantal aspecten die zeker ook Lambert geïnteresseerd zullen hebben - waterbeheer, verdedigingswerken en ballistiek,

16 Eerste blad van Lamberts (beschadigde) brief aan Jerome von Salis, 10 januari 1758. Onder de onderste vouw staat de passage over Utrecht. Collectie/Foto Staatsarchiv Graubünden Chur, Familienarchiv von Salis, inv.nr. D VI So [18/58] 7c.

windmolens, en dergelijke - : '[Utrecht] legt in eenen zeer bevalligen oord, byna in 't midden der Provincie: en wordt omringd door lommetryke buitensingels, vruchtbaar zaailand, digt en hoog geboomte, vette weiden en aangename Lusthoven.'⁵⁵ Vervolgens komt het waterbeheer aan de orde, aan- en afvoer via rivieren, grachten en kanalen, en dan de verdedigingswerken, waarover ik al eerder citeerde.

Ook getallen worden niet geschuwd: Utrecht inclusief de 'Vrijheden' telde in 1748 7.131 huisgezinnen oftewel 25.244 inwoners. Uiteraard is er aandacht voor de 'Akademie of Hooge School, eene van de vermaardsten in de Vereenigde Gewesten': de 'Gehoorzaalen' in het toen nog tegen de Domkerk staande 'groot Kapittelhuis', het 'Theatrum Academicum', het 'Observatorium'

op de Smeetoren bij de Smebrug en de bibliotheek in het koor van de Janskerk. Verder worden de zeventien professoraten opgesomd: vier in de theologie, evenveel in de rechten, drie in de geneeskunde, zeven in de filosofie (waaronder natuurwetenschappen) en de talen, waarvan één gedeeld met rechten. Inclusief de studenten telde de universiteit in totaal zo'n 300 mensen. Helemaal apart komt het Catharijnegasthuis aan de Nieuwegracht aan bod, 'waar in zowel *militaire* als andere zieken geplaatst worden'.⁵⁶

Wat Lamberts interesse voor waterbeheer betreft nog dit. Uit zijn artikel 'Sur la Figure de l'Océan' van ruim tien jaar later blijkt dat hij op de hoogte was van het overstromingsrisico in ons land en tijdens zijn reizen hier mogelijk ook iets heeft gezien van de maatregelen daartegen: 'Quant aux inondations, elles ne sont ni si fréquentes ni si étendues que les tremblemens de terre, l'industrie des hommes est parvenue à en arrêter & diminuer les effets. On laisse déborder le Nil, on en empêche les autres rivières; & les Hollandois se mettent à l'abri des inondations qu'ils ont à craindre de la mer.'⁵⁷

Februari

In februari werkte Lambert aan dezelfde onderwerpen, bovendien kwam Newton opnieuw in beeld, nu diens eigen *Arithmetica universalis sive De compositione et resolutione arithmetica* in een Leidse editie uit 1732,⁵⁸ dat hij ijverig annoteerde. Verder boog hij zich over komeetbanen, wat drie jaar later zou resulteren in een artikel waarin hij naar Newtons boek verwijst. Bovendien kwam voor het eerst een onderwerp uit de warmteleer aan bod: een experiment of onderzoek over de verwarming en afkoeling van lichamen in samenhang met de hoeveelheid gereflecteerd licht, wat zou terugkeren in zijn postume *Pyrometrie* van 1779, maar of hij dat experiment ook uitgevoerd heeft is niet duidelijk.

Maart - Den Haag en Leiden

Wat Lamberts bureauwerk betreft ging het deze maand weer over wiskunde en dacht hij na over experimenten betreffende het verwarmingsvermogen van een bepaalde lichtkleur en omtrent de uitzetting van 'harde' lichamen. Het is onduidelijk of hij die experimenten, vermoedelijk bestemd voor zijn *Pyrometrie*, in Utrecht heeft uitgevoerd. In elk geval kunnen hem thermometrische instrumenten van Hahn ter beschikking hebben gestaan.⁵⁹

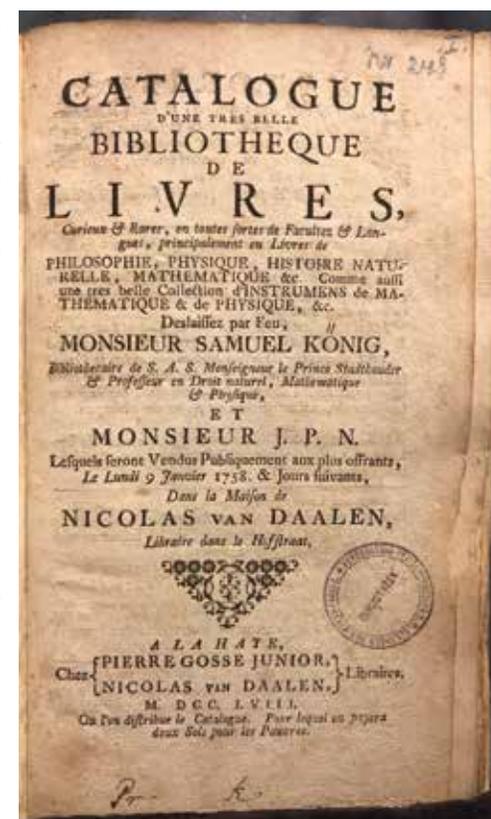
Den Haag - Scheurleer

Deze maand stuurde Lambert het deel van *Route de la Lumière* over brekingen - waarschijnlijk Section II, 'Des Refractions Astronomiques...', en/of III, 'Des refractions circulaires...' - naar Scheurleer in Den Haag. Vóór - wat

vreemd zou zijn, zoals gezegd, want dan had hij het gewoon mee kunnen meenemen - of ná die verzending reisde hij begin maart naar Den Haag. Ongetwijfeld bezocht hij hier zijn uitgever, maar andere bronnen suggereren dat hij mogelijk nog een ander doel had.

Twee maanden eerder, van 9 tot en met 20 januari, was er namelijk in Den Haag bij het veilinghuis Pierre Gosse Jr. en Nicolaas van Daalen een veiling geweest van de bibliotheek van met name een zekere Johann Samuel König (1712-1757), de vorig jaar overleden bibliothecaris van Prins-Stadhouder Willem IV en professor in het natuurrecht, mathematica en fysica in Franeker. Voor Lambert kan hij een bekende naam zijn geweest: zijn vader was een Zwitser, in Bazel had hij gestudeerd bij Johann I Bernoulli, in 1751 werd hij lid van de Pruisische Akademie van Wetenschappen en in zijn laatste levensjaren had hij een fel meningsverschil met Leonhard Euler.

Königs nagelaten boeken stonden samen met die van een anonymus keurig opgesomd in de omvangrijke *Catalogue D'Une Très Belle Bibliotheque De Livres, Curieux & Rares [...]* (afb. 17).⁶⁰ Vermoedelijk had Lambert deze catalogus - waarvan hij blijkens de veilingcatalogus van zijn eigen bibliotheek uit 1777 zelf een exemplaar bezat - al bij of na zijn eerdere bezoek in november aan Scheurleer kunnen inzien en aangestreept wat hij wilde hebben, want anders was hij, zo neem ik aan, wel in levenden lijve bij de veiling in januari geweest. Een van de veilinghouders, Nicolaas van Daalen (1716-1787), had namelijk eerst gewerkt bij de firma Scheurleer en was in 1741 gaan werken bij Pierre Gosse sr. Toen het met de firma Gosse misging, mocht Van Daalen van Gosse jr. (1718-1794) haar waarnemen. In de jaren vijftig mocht Van Daalen Scheurleers huis 'Van ouds Het Zwaantje' aan de Hofstraat op de hoek met de Hofsingel (op die plek nu nieuwbouw Tweede Kamer) gebruiken.⁶¹ Het is bekend wat Lambert bij die veiling heeft gekocht, twaalf jaar later vermeldde hij dat expliciet in het voorwoord van een wiskundige studie: Daß es mit denen an *Krügers Gedanken von der Algebra* angehängten Primzahlen so ergangen, weiß ich aus mehrern Beyspielen. Verschiedene

17 Veilingcatalogus van J.S. Königs bibliotheek. Collectie/Foto Universiteitsbibliotheek Amsterdam, inv.nr. KVB: Nv 248: 1.

Genoeg aanleiding voor de 29-jarige Lambert om een gesprek te wensen met de op 14 maart 66 jaar geworden Musschenbroek (hij zou drie jaar later overlijden), die woonde op het huidige adres Pieterskerkhof 36.⁶⁸ Maar dat gesprek leek in eerste instantie niet de goede kant op te gaan, zo wist een tijdgenoot te vertellen:

'A Leyde [Lambert] eut une aventure plaisante avec *Musschembroek*[!], & il me semble qu'on peut aisément se représenter cette scene comme une des plus risibles. Le Professeur déjà blanchi dans son métier, en recevant la visite de M. *Lambert*, crut que c'étoit l'hommage d'un Écolier, ou tout au plus d'un Commençant. Il se mit donc à l'endocriner, & à lui dire des choses communes auxquelles les connoissances de M. *Lambert* étoient fort supérieures. Celui-ci lui répondit avec ce ton ferme & cette volubilité qu'il avoit à son commandement; & ayant bientôt fait perdre terre au bon homme, les Interlocuteurs changerent de personnage, *Lambert* fut le Maître & *Musschembroek* le disciple.'

Musschenbroek had Lambert in het begin zelfs enkele problemen ter oplossing voorgelegd, maar luisterde als snel 'mit der größten Aufmerksamkeit' naar hem.⁶⁹ Een aandacht die leidde tot de aanschaf van de herdruk van Lamberts *Route de la Lumière*.⁷⁰

Waarover spraken zij? Het ligt voor de hand om meteen te denken aan de *meteorologie*. Lambert bezat een vijftal publicaties van Van Musschenbroek. Juist in december had Lambert, zoals we zagen, nog gewerkt aan twee manuscripten over barometrie op verschillende hoogten en de relatie met vocht in de atmosfeer, waaruit dat artikel 'Abhandlung Von den Barometerhöhen und ihren Veränderungen' van 1765 was voortgevloeid; in elk geval in deze laatste wordt Musschenbroek niet genoemd. Voor Lambert was 'cet illustre Physicien' 'un des premiers qui ont songé à examiner, si l'évaporation s'accroît simplement en raison des surfaces, ou si la profondeur de l'eau entre également en ligne de compte'. Opvallend is wel dat onder het vijftal werken dat Lambert van zijn gastheer bezat, geen enkele de weerkunde betreft.⁷¹

Een ander onderwerp zal ongetwijfeld het magnetisme zijn geweest. Lambert bezat en kende al Van Musschenbroeks *Dissertatio physica experimentalis de magnete* uit 1754 en liet zich daar in een later artikel uit 1768 enthousiast over uit: 'Je nommerai surtout aussi le célèbre Mr. *Musschenbræck*, qui s'est particulièrement appliqué à mettre, pour ainsi dire, l'aiman à toutes les épreuves, pour voir s'il y avoit moyen d'en connoître la nature & les loix, suivant lesquelles il attire & repousse. La Dissertation qu'il a publiée là-dessus, offre des phénomènes fort curieux & très-propres à engager à de nouvelles recherches.'⁷² En dan was er nog de *pyrometrie* oftewel het meten van zeer hoge temperaturen.

Zijn loftuitingen als 'le célèbre Mr. *Musschenbræck*' en 'cet illustre Physicien' en zelfs het bezit van een gravure met diens portret verhinderden niet dat Lambert in een in 1782, dus postuum verschenen publicatie de werkwijze van met name Musschenbroek kritiseerde met een simpele pennenstreek: 'experimentirt ohne Theorie'.⁷³

Het is denkbaar dat Lambert ook een ontmoeting heeft gehad met de wiskundige, astronoom en waterbouwkundige Johan Lulofs (1711-1768), sinds 1742 hoogleraar in Leiden. Zoals gezegd was Lambert geïnteresseerd in waterbeheer en hij kende vermoedelijk reeds Lulofs' werk over de aardbol, hoewel hij daarnaar pas verwees in brieven van na de Grand Tour.⁷⁴

April - Gouda

In deze maand maakte Lambert na Rotterdam opnieuw een raadselachtige reis, nu naar Gouda.⁷⁵ Opnieuw kan men denken aan Erasmus, naar verluidt een onechte zoon van een Goudse pastoor, die van 1487 tot 1493 woonde in klooster Steyn tussen Gouda en Haastrecht; dit klooster brandde in 1549 geheel af. Misschien trof hij hier de Lutherse predikant Joachim Hess (1732-1819), die goed contact had met de Hernhutters in Zeist, waar hij kort voor zijn vertrek nog heen zou gaan.

Voor en na deze reis werkte Lambert naast problemen in de logica verder aan zijn *Route de la Lumière*, met name aan de correctie van de hoogten van Franse bergen gemeten met barometers⁷⁶ - de tijd ging waarschijnlijk dringen - en tussendoor ook aan barometermetingen in Bazel en Chur uit 1754 en wiskundige problemen.

Mei - Amsterdam en Zeist

Mogelijk als vervolg op zijn bezoek aan Van Musschenbroek verrichtte Lambert deze maand waarnemingen betreffende de declinatie van een magneetnaald, veroorzaakt door een nabije magneet, mogelijk als voorbereiding op het artikel uit 1768 waarin hij zijn Leidse gastheer nadrukkelijk loofde. Het zou heel goed kunnen dat hij hiervoor inderdaad experimenten in Utrecht heeft verricht en daarvoor Hahns instrumenten gebruikte. Hoe dan ook: in § 9 van zijn artikel komt hij op zijn eigen onderzoek 'en employant, outre l'aiguille & l'aiman qui se trouve dans le globe de la terre, encore un petit aiman non armé & d'une figure à peu près cubique, que je pouvois par conséquent placer dans une situation & à une distance quelconque de l'aiguille, tandis que la position du grand aiman, qui est dans les entrailles de la terre, restoit la même'.⁷⁷ Maar het is natuurlijk niet uit te sluiten dat hij dit onderzoek ná de Grand Tour gedaan heeft.

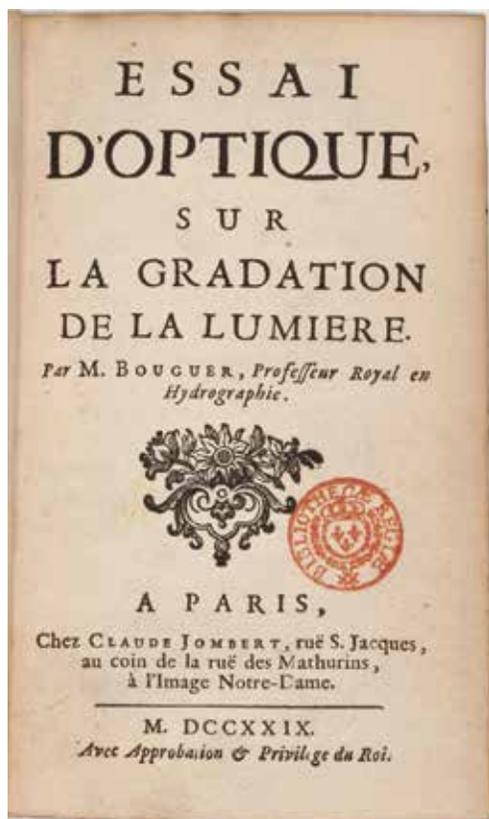
In mei zette Lambert om te beginnen zijn magneetonderzoekingen voort. Bovendien ging hij verder met zijn onderzoek uit 1752 naar de mate waarin barometerhoogtes afhankelijk zijn van de maan. In de publicatie hiervan van 1760 staat geen enkele verwijzing naar experimenten in Utrecht, maar in een brief aan een collega van een paar maanden later heeft hij het over 'Experiences [...] sur les variations de l'aiguille aimantée'. Niets uit Utrecht, maar heel misschien heeft hij hiervoor aanvullende waarnemingen op de Smeetoren verricht, zo te zien echter gebruikte hij uitsluitend gegevens uit de jaren 1732-1741. De bijbehorende handschriften verwijzen naar data uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw uit met name Londen, Parijs, Tübingen en zelfs 'Amerika'.⁷⁸

Opmerkelijk is de vermelding van een reis naar Amsterdam deze maand, want het is de enige keer dat hij daarbij vermeldt wat hij daar deed: 'Fui Amstelodami, ibique emi Bougueri Tract[atum] de Graduatione luminis'.⁷⁹ Het

gaat hier om een boek van Pierre Bouguer uit 1729 (afb. 21). Waarschijnlijk heeft hij dit boek gekocht bij boekhandel Arkstée & Merkus.

Lamberts belangstelling voor Bouguers boek is natuurlijk niet verrassend gezien zijn *Route de la Lumière*, waarin hij het enkele malen noemt, en vooral zijn *Photometria* uit 1760, waar Bouguers 'lib[er] ob nouitatem materiae laudatissim[us]' vele malen opduikt. Nog in 1761 vermeldde hij expliciet in een notitie, maar getuigend van een niet zo best geheugen: 'En repassant le memoire de Mr. Bouger[!] j'ai d'abord reconnu que c'est le même que j'avois deja lu à Utrecht en 1758 ou 1756.' Maar al kort na zijn definitieve vertrek uit Utrecht in juni zou hij in Parijs kunnen vaststellen, toen hij had gehoord over een aanstaande nieuwe uitgebreide druk van Bouguers *Essai*, dat die zijn eigen *Photometria* 'nichts weniger als entbehrlich machte'.⁸⁰

lets naders op deze plaats over Arkstée & Merkus. Het gaat hier om een boekhandel annex uitgeverij, tussen 1734 en 1780 gedreven door de halfbroers Johann Caspar Arkstée en Henricus Merkus aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam, gespecialiseerd in Franstalige wetenschappelijke werken die via het gerenommeerde filiaal in

21 P. Bouguer, *Essai d'Optique sur la Gradation de la Lumière* (1729). Collectie Bibliothèque national de France. Foto <gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10405749.image> (31 augustus 2022).

22 Huize Swanenburgh op een prent van Abraham Rademaker uit 1728. Collectie/Foto Stadsarchief Amsterdam, inv.nr. 010097004825.

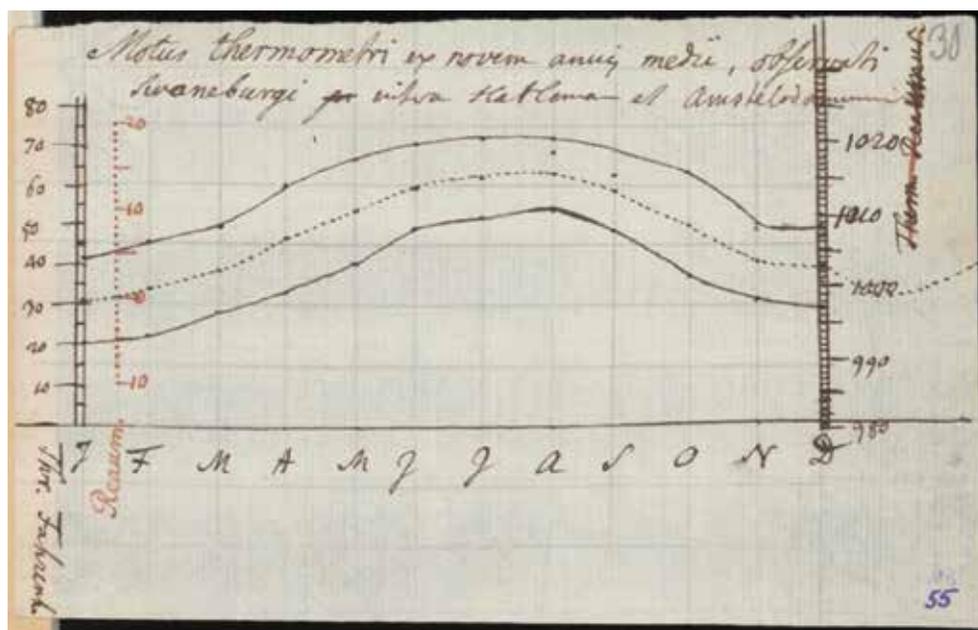
Leipzig ook op de Duitse markt werden gebracht. Bekend is dat Arkstée & Merkus haar boekvoorraden met name ook verkocht via Haagse boekverkopers, ze had ook een zakelijke relatie met Van Daalen.⁸¹

Of en wat Lambert eventueel verder nog in Amsterdam deed weten we niet. Maar het is hier wel de plaats om een paar mogelijke andere bestemmingen aan te roeren, die in het Monatsbuch en zijn handschriften vermeld worden.

Huize 'Swanenburgh' en Spaarndam

Vermoedelijk benutte Lambert zijn reis naar Amsterdam om ook een bezoek te brengen aan twee meteorologische waarnemingsstations tussen deze stad en Haarlem: Huize 'Swanenburgh' (afb. 22) en Spaarndam. Beide waren in die tijd al befaamde observatoria. In elk geval zijn er van Lambert enkele handschriften met gegevens uit beide plaatsen bekend.

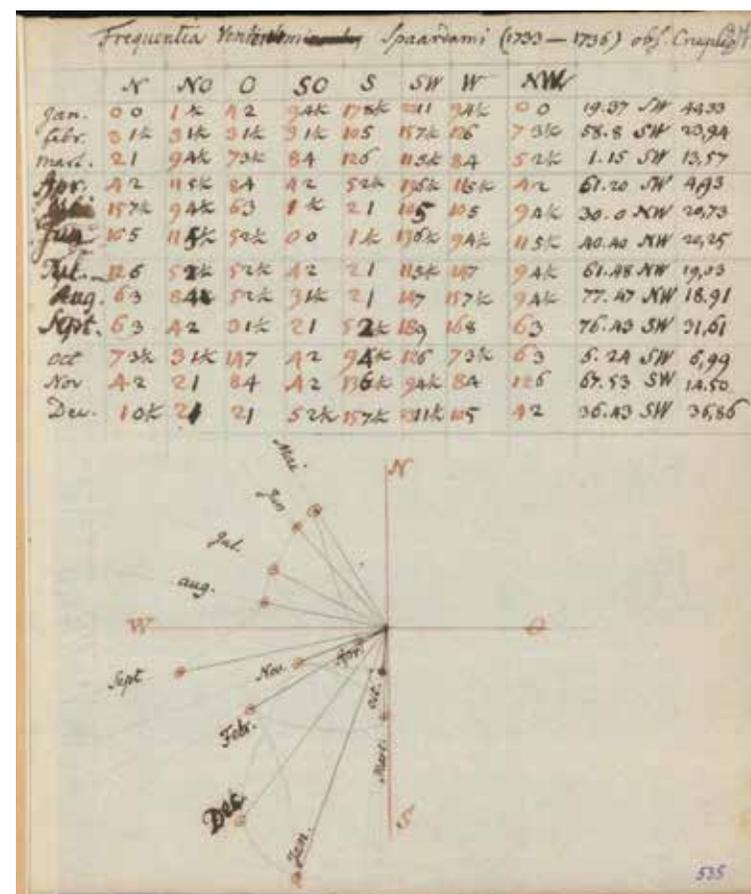
Huize 'Swanenburgh', 'inter Harlemam et Amstelodamum in loco ubi nectuntur mare Harlemense et Ya' (tussen Haarlem en Amsterdam op de plaats waar het Haarlemmermeer en het IJ met elkaar verbonden zijn), zoals Lambert zelf specificeerde (afb. 23) - nu aan Haarlemmerstraatweg 7 in

23 'Motus thermometri ex novem anis medii, observati Swaneburgi intra Harleman[?] et Amstelodamum[?]', plaatsbepaling in Lamberts notities. Collectie/Foto Universitätsbibliothek Basel, inv.nr. L.I.a 734/9n.

Halfweg -, is interessant omdat hier al sinds 1735 baro- en thermometrische en neerslagmetingen werden gedaan. Ze werden door Jan Noppen (1706-1764), tussen 1737 en 1754 opziener van dit observatorium, in de in 1754 gestarte *Verhandelingen* van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem gepubliceerd. Lamberts notities komen in drie handschriften voor. Deze gegevens dateren, voor zover lees- en achterhaalbaar, uit 1749 en 1757. Lambert heeft ze vermoedelijk rechtstreeks gekregen van de beheerder in 1757-1758, Jan Engelsman (1709-1782), omdat de metingen van 1757 pas in het vierde deel van de *Verhandelingen* uit 1758 gepubliceerd zijn; die van 1749 stonden al in deel twee van 1755. Mogelijk heeft hij daarnaast gebruik gemaakt van bijvoorbeeld deel drie van Noppens *Verhandelingen* met de gegevens uit de jaren 1747-1748 en 1755.⁸²

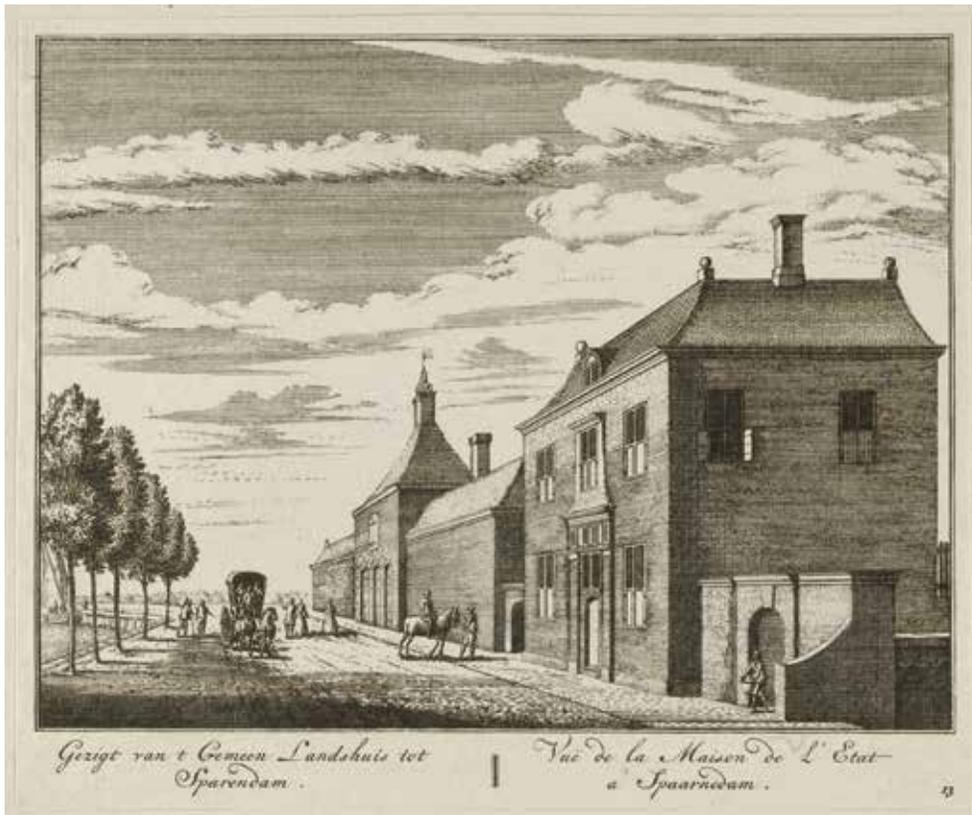
De gegevens uit Spaarndam (Rijnland), waarover Lambert beschikte (afb. 24), tonen gemiddelden per maand betreffende de windrichting in de jaren 1733-1736 en zijn afkomstig van landmeter, waterbouwkundige, cartograaf en astronoom Nicolaus Cruquius (1678-1754), bovendien een der grondleggers van de meteorologie. Al vanaf 1706 deed deze waarnemingen in Delft en van 1733, toen hij opziener werd in Spaarndam en dus nabije collega van Noppen,

24 Door Lambert genoteerde metingen die Nicolaus Cruquius deed in Spaarndam: 'Frequentia ventorum Spaardami 1733-1736 obs. Cruquius'. Collectie/Foto Universitätsbibliothek Basel, inv.nr. L.I.a 734/28d.

tot 1754 in het Gemeenlandshuis (afb. 25) hier, toen zijn eigen woning. Vooral dankzij hem beschikken wij nu over een ononderbroken reeks weermetingen van drie eeuwen, uniek in de wereld. Lambert moet zijn gegevens hebben ontleend aan Cruquius' tweedelige *Product of Sommer van Rhylandsche Waarnemingen* uit 1739-1749, waarvan nu alleen het eerste deel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht aanwezig is en dat dus mogelijk hier door Lambert is geraadpleegd.⁸³

Ik kan mij goed voorstellen dat Lambert zich hier in Nederland in een meteorologisch paradijs waande, want ook Van Musschenbroek heeft al in zijn Utrechtse tijd een grote bijdrage aan het landelijke weerkundig onderzoek geleverd. En dit allemaal vooral in dienst van het nog steeds belangrijke

25 Het Gemeenlandshuis te Spaarndam op een prent van Abraham Rademaker uit 1728. Collectie prenten C.G. Voorhelm Schneevogt te Haarlem, Noord-Hollands Archief Haarlem, inv.nr. 1477-2571. Foto Noord-Hollands Archief.

waterbeheer in ons land. Lamberts nadrukkelijke interesse voor molens en waterwerken zal daaraan niet vreemd geweest zijn; in eigen stad, Chur, was hij later betrokken bij de regulering van de rivier Plessur.⁸⁴

In 1773 publiceerde Lambert als onderdeel van zijn revolutionaire, nu uiterst modern ogend voorstel voor een wereldomspannend netwerk van meteorologische waarnemingsstations een wereldkaart met minstens vijftig stippen oftewel stations. Hoewel er op die kleine kaart geen stip in Holland staat, zal hij ongetwijfeld ook aan Huize 'Swanenburgh' gedacht hebben.⁸⁵ Het is er niet van gekomen.

Route de la Lumière - voltooiing

Eind mei kon Lambert in zijn Monatsbuch eindelijk noteren: 'Ad finem perduxit tractatum *Les routes de la lumiere* p[erge].'⁸⁶ Het manuscript van de laatste

delen kon hij nu naar de drukker in Den Haag sturen. Het is in eerste instantie opvallend dat het boek geheel is gebaseerd op optische waarnemingen op allerlei plaatsen op aarde, vooral op bergen, maar niet in Holland. Hij had ook niets tegen observatoria,⁸⁷ maar ja, Holland kent nu eenmaal geen bergen.

Daaraast rondde hij nog een artikel af over de invloed van de maan op de atmosfeer, waaraan hij al eerder had gewerkt, voor de *Acta Helvetica*.⁸⁸ Hij kon dus veilig de Grand Tour voortzetten. Maar eerst maakte hij nog twee reizen binnen Holland. En het onheil sloeg toe.

Ongeval

Vermoedelijk in de laatste weken overkwam Lambert namelijk een ernstig ongeval. Daarover bestaan minstens vier versies, die in elkaar geschoven het volgende vertellen: Lambert had de gewoonte om vanwege zijn slechte adem mensen alleen van opzij aan te kijken. Dat deed hij ook toen hij in een café in gesprek was met iemand. Toen deze iets te dichtbij kwam voor zijn gevoel, deed hij een stap achteruit en viel achterwaarts van een trap vlak achter hem. Hij verwondde zijn hoofd dermate ernstig dat zijn ogen zwart waren van het geronnen bloed. Bovendien was hij vierentwintig uur buiten bewustzijn. Toen hij weer bijgekomen was, vertelde de behandelend arts in Utrecht, dr. Hahn, hem over die bewusteloosheid. Dat was op een vrijdag, maar Lambert geloofde hem niet en hield vol dat het nog steeds donderdag, de dag van het ongeluk, was. Het duurde een aanzienlijke tijd voordat hij weer hersteld was. De arts adviseerde hem om een paar jaar geen zwaar denkwerk meer te verrichten. Lambert, gedreven door dorst naar kennis, sloeg dit advies in de wind.⁸⁹

Er is veel overeenkomst tussen de vier versies wat betreft het ongeval zelf en de afloop, maar niet over de locatie. Volgens twee bronnen vond dit ongeluk plaats in Amsterdam, de derde lijkt er Den Haag van te maken, en de vierde noemt zowel Utrecht als Amsterdam. Het waarschijnlijkst is Amsterdam, omdat de vroegste bron voor dit verhaal, die uit de familie Von Salis, deze plaats noemt. Niet om chauvinistische redenen lijkt echter Utrecht een goed alternatief, omdat Lambert, bewusteloos als hij was, alleen dan snel onder de zorg van geneesheer Hahn kon komen. De trekschuit vanuit Amsterdam deed ongeveer zeven uur over die reis!⁹⁰ Hoe dan ook, ongetwijfeld werd Lambert door Hahn opgenomen in het Catharijnegasthuis aan de Nieuwegracht.

Het gevolg van het ongeval en het herstel was dat Lambert zijn pupillen enige tijd niet kon begeleiden. Een van de genoemde bronnen weet te melden dat zij het 'auf eine Zeitlang' zonder hun leermeester moesten stellen en ook alleen naar de volgende bestemming, Parijs, moesten reizen, waarna Lambert

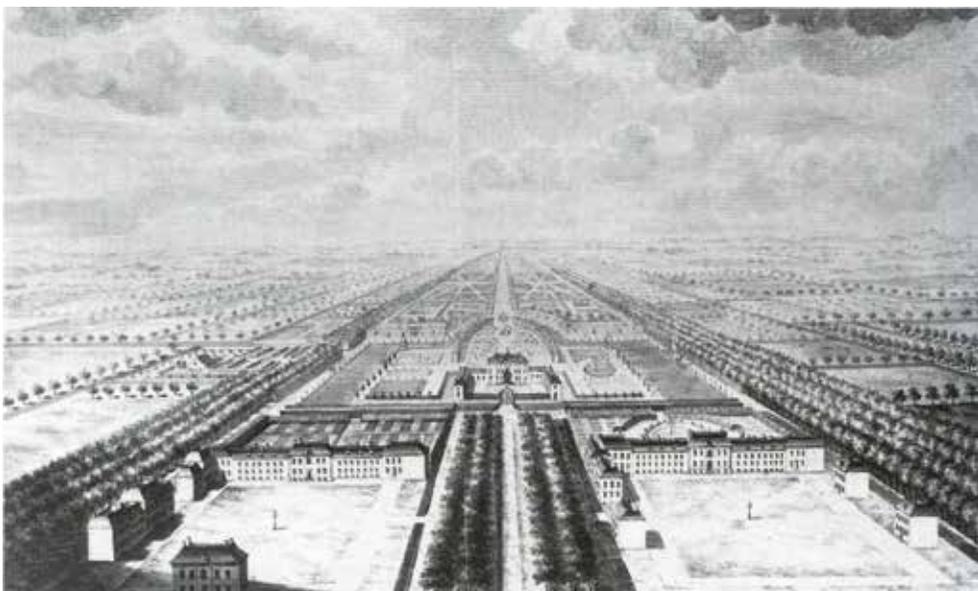
hen zou volgen. Het ongeluk is mogelijk ook de reden geweest dat de reis naar Engeland niet doorging; die zou immers een voor die tijd inspannende boottocht gevergfd hebben.

Er is ooit gesuggereerd dat het ongeluk ook op langere termijn gevolgen heeft gehad voor Lamberts gedrag en dat hij 'périodes d'excentricité assez déconcertantes' heeft gekend waardoor de betekenis van zijn wetenschappelijk 'perturbée' zou zijn. Maar zijn verdere carrière laat daarvan absoluut geen sporen zien.⁹¹ Integendeel, hoewel er relatief veel anekdotes zijn over zijn inderdaad excentriek gedrag in Berlijn.⁹²

Zeist - Broedergemeente

Nog dezelfde maand was Lambert ook in het naburige Zeist. Vrijwel zeker bezocht hij de hier sinds 1746 gevestigde hernhutter Evangelische Broedergemeente of Unitas Fratrum (afb. 26). Wat hij hier kwam doen, wie hij hier eventueel heeft ontmoet is onbekend - misschien om hier verder te herstellen van de valpartij. In het archief van de Broedergemeente, ook in de lijst van bezoeken aan de gemeente, komt zijn naam niet voor.⁹³ Hoe dan ook, zoals gezegd was hij van piëtistische huize en had dus minstens affiniteit met deze geloofsgemeenschap.

Maar er zijn een paar mogelijkheden aan te wijzen. Tijdens zijn bezoek kan Lambert de toenmalige voorganger Samuel Lieberkühn ontmoet hebben.

26 Complex van de Broedergemeente rond 1750-1760. Collectie/Foto Unitätsarchiv Herrnhut, inv.nr. BA 622.

Verder valt te denken aan de van oorsprong Duitse piëtistische, maar ook Waals georiënteerde dominee Johannes Petsch (1711-1795), die onder andere lid was van de Hollandsche en de Zeeuwsche Maatschappij van Wetenschappen. Petsch was op eigen verzoek in 1751 ontslagen als predikant van de gemeente en in 1754 in IJsselstein gaan wonen, maar hield nog contact met Zeist. Hij publiceerde vrijwel uitsluitend op theologisch gebied en stond later bekend als antikantiaan.

Vermeldenswaard is dat de stichter van de hernhutters, Graf von Zinzendorf (die overigens in 1719 enkele maanden college volgde in Utrecht), in 1758 in Zeist is geweest. Zinzendorf kwam echter pas medio augustus aan en toen was Lambert al uit Utrecht vertrokken.⁹⁴

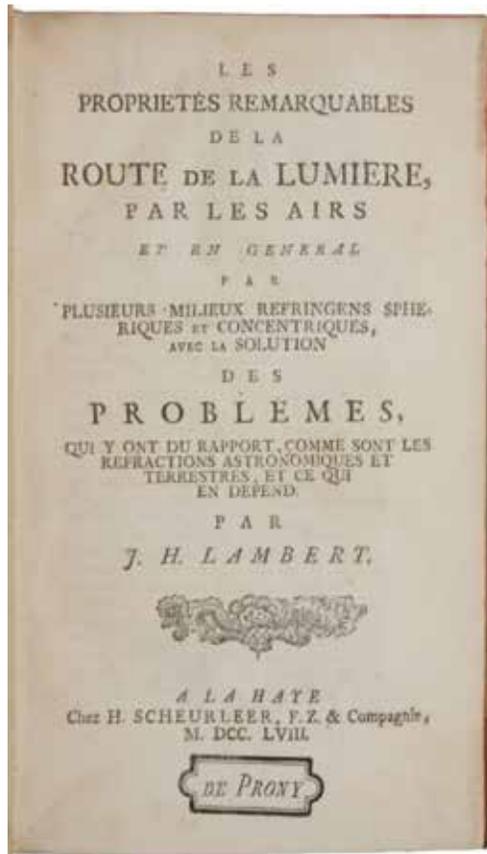
Opvallend is de aanwezigheid in Lamberts bibliotheek van de anonieme brochure *Wohlmeinende Warnung vor der Verführung der Herrnhuter [...]* (afb. 27). Het is een in Chur in 1759, dus relatief kort na 'Zeist', verschenen vertaling van *Nadere trouwhartige Waarschouwinge, Tegen de Verleidingen der Herrhüthers [...]* uit 1750, onderdeel van een ruzie binnen de Nederlandse hernhutterij en gevuld met veel Duitse citaten naar Graf von Zinzendorf.⁹⁵ Zou Lambert de Nederlandse uitgave in Amsterdam gekocht en naar Chur hebben meegenomen? En was hij geïnteresseerd in die theologische ruzie?

Juni - Route de la Lumière verschijnt

De *Route de la Lumière* (afb. 28) kwam uiteindelijk in juni uit. Op de valreep had hij nog enkele verwijzingen naar het net aangekochte 'tres bel Essai' van Bouguer kunnen opnemen.⁹⁶ Nog deze zelfde maand kon Lambert twee exemplaren van *Route de la Lumière* naar collega A.G. Kästner in Göttingen sturen. Het werd een redelijk succes, want drie jaar later waren alle 1.100 exemplaren verkocht, ondanks de verwachting van Scheurleer, 'daß er sich einen geringen Abgang davon versprechen könne, angesehen solche vielleicht nur von 16 oder 18 Gelehrten werde verstanden und aufgekauft werden'.⁹⁷

27 Titelpagina van *Nadere trouwhartige Waarschouwinge, Tegen de Verleidingen der Herrhüthers* (1750). Collectie KB Nationale Bibliotheek Den Haag. Foto <books.google.nl> (31 augustus 2022).

28 Titelpagina van *Route de la Lumière*, editie 1758. Foto <forum.uctions.co.uk> (31 augustus 2022).

Lambert zelf keek later niet onverdeeld enthousiast terug op het succes van zijn eersteling. Tien jaar later, eind 1768, schreef hij aan een collega:

Ein deutscher Buchhändler würde z.E. von meinen Routes de la Lumiere auf Deutsch kaum 500 Exemplaren gedruckt haben, und vielleicht wäre seit Anno 1758 bis jetzt noch der größte Theil ungekauft. Der Holländische Buchhändler druckte 1100 Exemplaren, und Anno 1761 sagte man mir, daß sie aufgegangen waren. Indessen sollte man doch denken daß Deutschland vielfach mehr Studirte habe, als keines der andern Länder. Dieses Phänomen begreife ich noch immer weniger. Es scheint aber, Deutsche seyn geneigt, alles was in Deutschland herauskömmt, wennes immer seyn darf, zu verachten.⁹⁸

Er moest zelfs een herdruk gemaakt worden, die het volgende jaar al uitkwam, zij het nu niet bij Scheurleer maar bij Nicolaas van Daalen, een van de veilingmeesters (waarschijnlijk dankzij diens vroegere relatie met Scheurleer), met nieuwe titelpagina maar verder van hetzelfde zetsel. Ook die raakte uitverkocht, het was duidelijk een 'bestseller'. Dat blijkt met name uit de correspondentie met Wenceslaus J.G. Karsten

uit 1770, die 'äußerst mißvergnügt' was dat hij het boek al die jaren niet had kunnen bemachtigen. Lambert kwam in zijn antwoord terug op het succes van zijn eersteling:

Einige Exemplarien von den Routes de la Lumiere, die ich noch habe, hätte ich [...] schon längst an Liebhaber austheilen können, wenn ich sie nicht erst noch müßte herkommen lassen. Inzwischen hatte ich mich vergebens bemüht einige zu kaufen, da mir Arkstee und Merkus wissen liessen, daß sie nichts mehr davon auftreiben können. Ich kann nicht sagen, was dieses Werkchen für ein besonderes Glück hatte, in Zeit von 2 oder 3 Jahren so ganz weggekauft zu werden. Der Ort des Druckes mag viel dazu beygetragen haben. Vielleicht die Sprache auch. In Deutschland sind wenig oder keine Exemplarien gekommen.⁹⁹

Kort daarna kon Lambert Karsten verblijden met een exemplaar, en leverde meteen een aanvulling op een bepaalde opgave.¹⁰⁰ Het jaar erop bekende hij een andere collega: 'Ich zweifle sehr, daß dieses Buch in Italien bekannt ist, weil andererseits italienische Bücher in jenen Ländern sehr selten zu finden sind.'¹⁰¹ Hoe het ook zij: eer voor Den Haag dus - en een beetje voor Utrecht.

Voortzetting van Grand Tour

Intrigerend zijn Lamberts notities in mei en juni. Hij noteerde iets eind mei, maakte dat onleesbaar, schreef vervolgens 'Juni - Ad itinerem me accinxi', haalde dat weer door en vervolgde met 'Fui Amstelodami, Zeistii &c.'. Het lijkt wel of er iets tussen kwam en hij het vertrek daarom uitstelde. Dat kan te maken hebben met het ongeval in Amsterdam. Na een kennelijk uitstel van het vertrek kon hij alsnog in juni in zijn logboek noteren, na een geschript en onleesbaar woord: 'Iter feci per Belgia Austriaca'.¹⁰² De Grand Tour werd voortgezet, zij het dus niet in Engeland, zoals aanvankelijk het plan was.

In juli en augustus verbleef hij in Parijs. Hier ontmoette hij Jean le Rond d'Alembert en schonk hem een exemplaar van zijn *Route de la Lumière*. Vijf jaar later blikte hij terug in een conceptbrief aan een collega: 'Je regrette encore que mon depart precedoit de quelques jours l'offre qu'il me fit de m'introduire à l'Académie [Française] à la St. Louis [25 aug.], jour de son assemble publique.' Verder vroeg Lambert hem, wat men van plan is met de meteorologische notities die al sinds een eeuw in het observatorium van de Académie gemaakt worden. 'Man mißbrauche sie', was het antwoord. D'Alembert schijnt overigens niet erg van hem onder de indruk te zijn geweest.¹⁰³

Hier in Parijs kreeg Lambert tot zijn schrik te horen dat er van Bouguers boek, dat hij net in Amsterdam had gekocht, een nieuwe uitgebreide druk in aantocht was. Maar bij verschijning kon hij gelukkig vaststellen dat deze uitgave 'meine Photometrie nichts weniger als entbehrlich machte'.¹⁰⁴ Ook vond er een ontmoeting plaats met de astronoom Charles Messier (1730-1817), die 'insonderheit viele Freundschaft gegen ihn äusserte',¹⁰⁵ verder is er niets bekend.

Vervolgens ging de reis via Lyon - waarover niets bekend is - naar Marseille, waar hij een begin maakte met zijn invloedrijke, tegelijk als *La Perspective affranchie* en *Die Freye Perspektive* al in 1759 verschenen boek. (Volgens enkele bronnen deed hij ook Nice aan.) De volgende stop was Turijn, waar hij het werk aan zijn de vorige maand begonnen artikel over de maaninvloed op de aardatmosfeer voortzette en daarna ook in Milaan; het zou in 1760 in de *Acta Helvetica* verschijnen. Het verhaal gaat dat hij in Turijn ook de toen al befaamde wiskundige Joseph Louis Lagrange (1736-1813), sinds 1755 hoogleraar aan de plaatselijke Koninklijke Artillerieschool, heeft ontmoet. Maar veel wijst erop dat Lambert pas in 1760 diens werk leerde kennen.

In oktober keerde Lambert met zijn twee pupillen terug in Chur en kon hij zijn reis- en verblijfskosten bij hun ouders declareren. In maart 1759 nam Lambert ontslag. Na sindsdien gewoond en gewerkt te hebben in Zürich, Augsburg, weer Zürich, Nürnberg en Leipzig vestigde hij zich ten slotte begin 1764 definitief in Berlijn, ging hier werken voor Frederik de Grote en diens Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres en stierf in 1777.

Ter completering ook iets over zijn pupillen. Anton von Salis-Soglio jr. werd in 1765 raadsheer en stadsrechter in Chur, was 1791-1792 Bondsresident van de 'Gotteshausbund' en bekleedde ook nog andere openbare functies. In 1797 raakte hij zijn vermogen kwijt, kwam twee jaar later als gijzelaar in Franse gevangenschap, keerde in 1801 terug naar Chur en overleed ongehuwd in 1806.¹⁰⁶ Ook Baptista von Salis-Soglio was werkzaam in diverse bestuurs- en dan vooral juridische functies, onder andere in 1761-1763 in Morbegno en bij het gerecht Bergell-Unterporta. Von Salis was een vrome excentriekeling die vaak tussenbeide kwam in debatten over politieke en morele kwesties. Hij stierf in 1819.¹⁰⁷

Terugblik op Utrecht - betekenis voor later werk

Hoe keek Lambert later op zijn verblijf en werkzaamheden in Utrecht en de rest van Holland terug? We moeten helaas concluderen dat het verblijf van acht maanden van de later beroemde Lambert in Utrecht - het een na langste oponthoud in de Grand Tour - geen of nauwelijks duidelijk zichtbare sporen in zijn werk heeft nagelaten. Het centraal gelegen Utrecht was voor hem de uitvalsbasis voor bezoeken aan en contacten met wetenschappers, een uitgever, een boekhandel, een antiquariaat en een religieus centrum buiten de stad. Maar we kunnen tegelijk vaststellen dat hij hier zijn al veel eerder begonnen, allereerste boekpublicatie, *Route de la Lumière*, tot en met de uitgave heeft kunnen voltooiën en kennelijk heeft kunnen werken aan de afronding van enkele latere publicaties over magnetisme en barometrie, waarvoor hij vermoedelijk een bescheiden aantal experimenten en onderzoeken heeft uitgevoerd. Bovendien verwierf hij een paar voor hem belangrijke boeken en legde de basis voor zijn latere belangrijke publicaties in boek- en tijdschriftvorm in de twee decennia die hem nog zouden resten.

En, *last but not least*, hier heeft hij de noodzakelijke zorg gehad om van het vrije zware ongeval te genezen en bij te komen en zo zijn leven te kunnen voortzetten, om als vooraanstaand lid van de beroemde Pruisische Akademie van Wetenschappen zijn leven te besluiten.

Over de betekenis van dit verblijf voor zijn pupillen, voor wie immers deze Grand Tour bedoeld was, weten we eigenlijk niets behalve wat een vroege Lambert-biograaf erover wist te vertellen: 'Auf sämtliche Schüler [ook al in Chur] von Lambert gieng sein zarter-religiöser Sinn über, der sie vornämlich

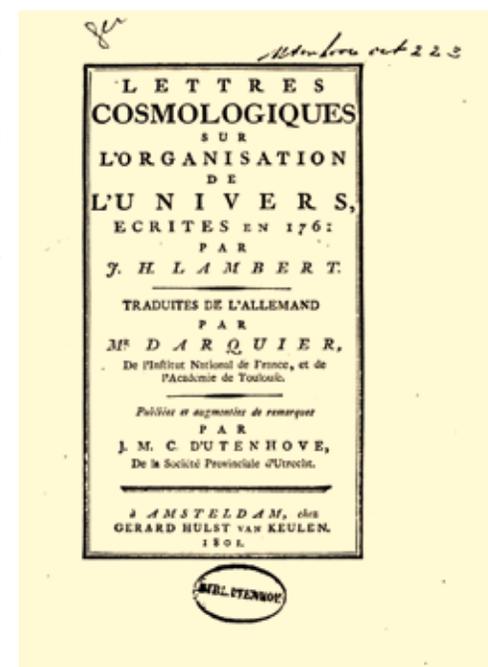
durch ihre Menschenliebe, durch Muth und Festigkeit in Widerwärtigkeiten auszeichnet.'¹⁰⁸

Wat eigenlijk alleen hun religieuze en sociale vorming betreft, waarbij dat laatste nogal verbaast gezien Lamberts eigen onhandige optreden in gezelschap.

In 1770, ruim tien jaar na zijn verblijf in Utrecht, vergeleek Lambert de lezers van een wiskundig werk van Euler, die meteen naar het nut ervan vragen, met 'dem holländischen Pöbel, der dem Durchreisenden den Weg nicht weiset, bevor er wegen der Bezahlung mit ihm accordirt hat'.¹⁰⁹

Na ruim tien jaar was hij dat in elk geval niet vergeten. Want je krijgt uit zijn werk verder bijna de indruk dat hij dat verblijf zo gauw mogelijk wilde vergeten, of dat het hem hier enorm was tegengevallen, of, sterker nog, dat hij nooit in Utrecht is geweest.

Gelukkig is Utrecht Lambert niet vergeten. In 1801 verscheen in Amsterdam een Franse vertaling van zijn *Cosmologische Briefe* (1761) onder de titel *Lettres cosmologiques sur l'organisation de l'univers* (afb. 29), voorzien van meer dan honderd-zeventig aantekeningen door Jacob Maurits Carel van Utenhove van Heemstede (1773-1836), met name weer- en sterrenkundige bij de Utrechtse sterrenwacht met ongeveer tien werken van Lambert in zijn mooie bibliotheek, waaronder die *Cosmologische Briefe* én die vertaling.¹¹⁰ Meer dan een eeuw later gevolgd door *Over de reeks van Lambert* (de aan het begin genoemde wiskundige reeks), het proefschrift waarop Jan Evert Edie in 1921 in Utrecht promoveerde. En dan nu het verhaal dat u zojuist gelezen hebt.

29 *Lettres cosmologiques sur l'organisation de l'univers* (1801), ex bibliotheca Van Utenhove. Collectie/Foto Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Utenhove oct 223.

Niels Bokhove is filosofie- en literatuurhistoricus. In 1991 promoveerde hij op *Phänomenologie. Ursprung und Entwicklung des Terminus im 18. Jahrhundert*, waarin een hoofdstuk is gewijd aan J.H. Lambert. In 2020 verscheen de door hem en Armin Emmel bezorgde tweedelige uitgave van Lamberts *Monatsbuch* (Georg Olms Verlag, Hildesheim). Bokhove publiceerde diverse boeken en artikelen over de Utrechtse literatuurgeschiedenis, waaronder *Awaters spoor* over M. Nijhoffs gedicht en Utrecht (2010), *De dremfelschroom verdrijven* over de literaire activiteiten in boekhandel Broese 1932-1973 (2013), *Dada Utrecht* over de befaamde voorstelling in 1923 (2013) en *W.G. van de Hulst en Utrecht* (2015). Hij was van 2011 tot 2019 mederedacteur van tijdschrift *De Utrechtse Boekhouder* en werkt aan een biografie van dichter-criticus Halbo C. Kool (1907-1968).

AFKORTINGEN

BMT	Bibliothèque Municipale de Toulouse
HUA	Het Utrechts Archief
KB	KB Nationale Bibliotheek, Den Haag
SB	Staatsbibliotheek van Berlin
SG	Staatsarchiv Graubünden, Chur
UBB	Universitätsbibliothek Basel
UBG	Universitätsbibliothek Gent
UBL	Universitätsbibliothek Leiden
UBU	Universitätsbibliothek Utrecht
UBUvA	Universiteitsbibliothek Universiteit van Amsterdam
WUL	Wrocław University Library

LITERATUUR

Van der Aa 1877 ► A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 20, Haarlem 1877.

Abhandlung 1765 ► J.H. Lambert, 'Abhandlung Von den Barometerhöhen und ihren Veränderungen', *Abhandlungen der Churfürstlich-baierischen Akademie der Wissenschaften* 3 (1765) II. Th., 75-182.

Ahrens 1904 ► W. Ahrens (red.), *Scherz und Ernst in der Mathematik. Geflügelte und ungeflügelte Worte*, Leipzig 1904.

Les Amusemens 1739 ► *Les Amusemens de la Hollande, avec des Remarques Nouvelles et particulieres sur le Genie, Moeurs et Caracteres De la Nation. Entremelés d'Episodes Curieux et Interessans*, Den Haag 1739.

Analyse 1768 ► J.H. Lambert, 'Analyse de quelques expériences faites sur l'airain', *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Berlin* 1766, Berlijn 1768, 22-48.

Anmerkungen 1772 ► J.H. Lambert, 'Anmerkungen über die Baukunst', *Beyträge zum Gebrauche der Mathematik und deren Anwendung*, III, Berlijn 1772.

Anoniem 1836 ► Anoniem, 'Smee- of Sterrentoren te Utrecht', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht (Utrecht voorheen en thans)* 2 (1836), 354v.

Beuker Andreae 1865 ► J.H. Beucker Andreae, 'Het geslacht Voorda', *Nieuwe Friesche Volks-Almanak voor het jaar 1865*. 13e jrg., 78-86.

Bibliotheca Hahniana 1785 ► *Bibliotheca Hahniana, sive Catalogus Librorum, clarissimi viri Johannis Davidis Hahn [...], accedit ejusdem viri cl. Museum, sive Collectio Insignis, instrumentorum physicorum, plantarum exsiccatarum, metallorum, aliarumque rerum naturalium, zoöphytorum, conchyliorum, præparationum denique chemicarum. Rel. Rel. [...]*, Leiden 1785.

Bibliotheca Musschenbroekiana 1762 ► *Bibliotheca Musschenbroekiana, sive Catalogus Librorum viri celeberrimi Petri van Musschenbroek, Dum vivebat A. L. M. Philosophiæ et Medicinæ doctoris, Philosophiæ et Matheseos in Academia Lugduno - Batavia professoris, etc. etc. Quorum publica fiet auctio In ædibus Cl. Defuncti Per Samuel et Johann. Luchtmans, Die Martii 9 Martii & seqq. 1762*, Leiden 1762.

Bibliotheca Wesselingiana 1765 ► *Bibliotheca Wesselingiana, Sive Catalogus Exquisitissimorum Librorum, In Omni Scientiarum Genere, Quibus olim usus fuit Vir Celeberrimus Petrus Wesseling, Dum in Vivis esset J. U. D. Juris Naturæ & Publici Romano Germanici, Historiarum, Eloquentiæ ac Linguae Græcæ, in Academia Utrajectina, Professor. Nullis Aliorum Libris intermixtis. Quorum Publica Auctio fiet In Ædibus Clarissimi Defuncti, in Platea, vulgo, de Poelenburgsteeg. Die Lunæ VII. Octobris & seqq. diebus 1765. Partes I-[III]*, Utrecht 1765.

Bokhove 1991 ► N. Bokhove, *Phänomenologie. Ursprung und Entwicklung des Termins im 18. Jahrhundert*, proefschrift Rijksuniversiteit te Utrecht 1991.

Bopp 1926 ► K. Bopp (red.), 'J.H. Lamberts and A.G. Kaestners Briefe aus den Gothaer Manuskripten herausgegeben', *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften* 18 (1926), 9.

De Bruin 2000 ► R.E. de Bruin e.a., 'Een paradijs van weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.

Büchner 1701 ► J. P. Büchner, *Tabula Radicum, Quadratorum & Cuborum, In welcher von allen gegebenen Cubis und Quadratis der Radix biß auff 12000. alsofort ohne einziges Rechnen/sammt der darinnen steckenden surdischen oder irrational-Zahl extrahiret zu finden; Und wiederum von einem ieglichen Radice, biß auff 12000. sein Quadratum und Cubus ausgerechnet zu sehen*, Neurenberg 1701.

Calkoen 1981 ► G.Th.A. Calkoen, 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit. 1. Hogeschool en faculteit (1636-1815)', *Arts en Auto* 47 (1981), 2053-2072.

Chevalier 1712 ► N. Chevalier, *Lijst der Namen en Qualiteiten van Hare Excellentie de Heeren Plenipotentiariissen Envoeyes en Publicque Ministers, dewelke zig bevinden op 't Congres tot een generaele Vrede t'Utrecht in 't haar 1712 benefens haare Wapenen, Woonplaatsen en Livreyen, alles in alphabetische ordening gebracht*, z.n., z.pl. [1712].

Cole 1997 ► R.C. Cole (ed.), *The General Correspondence of James Boswell, 1766-1769*, Vol. 2: 1768-1769, Edinburgh (The Yale Editions of the Private Papers of James Boswell 7) 1997.

Crommelin 1945 ► C.A. Crommelin, 'Huizen der Leidsche Van Musschenbroeks', *Leidsch Jaarboekje* 37 (1945), 127-133.

Cruquius 1749 ► N.S. Cruquius, *Product of Sommier van Rhylandsche Waarnemingen, die veel betrekking tot elkander hebben, geduurende het geheele Jaar 1739 [...]. Maandelijke en Jaarlijkse gemiddelde Snelheit van alle de Winden [...]* getrokken uit de [...] Lugt- en Water-opservatie [...] sedert het begin van 't Jaar 1733 tot 1749 te Spaarndam gedaan [...], Haarlem 1749.

De variationibus 1760 ► J.H. Lambert, 'De variationibus altitudinum barometricarum a Luna pendentibus', in: *Acta Helvetica* 4 (1760), 315-336.

Deiman 1987 ► J.C. Deiman, 'Het instrumentarium van de Utrechtse sterrenwacht', *Gewina* 10 (1987) 4, 179v.

DGB I-V ► Joh. Bernoulli (ed.), *Joh. Heinrich Lamberts [...] deutscher gelehrter Briefwechsel*, Bd. I-V, Berlijn/Dessau/Leipzig 1781-1787.

Dubois/Dubois 1993 ► P.H. Dubois en S. Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen 1740-1805 - een biografie*, Amsterdam 1993.

Van Eeghen 1978 ► I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. Dl. 5: *De boekhandel van de Republiek 1572-1795*, Amsterdam 1978.

Van Engelen/Geurts 1985 ► A.F.V. van Engelen en H.A.M. Geurts, *Nicolaus Cruquius (1678-1754) and his meteorological observations*, De Bilt (Historische weerkundige waarnemingen, IV) 1985.

Essai d'hygrométrie 1771 ► J.H. Lambert, 'Essai d'hygrométrie ou sur la mesure de l'humidité', *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Berlin* 1769, Berlijn 1771, 70-72, 74.

Exposé 1773 ► J.H. Lambert, 'Exposé de quelques Observations qu'on pourroit faire pour répandre du jour sur la Météorologie', *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres* 1771, Berlijn 1773, 60-65.

Formey 1778 ► Samuel Formey, 'Éloge de M. Lambert', *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres*, Berlijn 1778.

Geurts/Van Engelen 1992 ► H.A.M. Geurts en A.F.V. van Engelen, *Beschrijving antieke meetreeksen*, De Bilt (Historische weerkundige waarnemingen, V) 1992.

Graf 1829 ► M. Graf, 'Johann Heinrich Lambert's Leben', in: Daniel Huber (red.), *Johann Heinrich Lambert nach seinem Leben und Wirken [...]*, Bazel 1829.

Harskamp 1851 ► E. Harskamp, 'Journael of dagelijke annotitie vant gene ontrend de vredehandel tot Utrecht de heeren, daer toe den 16 December 1711 van stadswege gecommiteert, is voorgekomen [...]', *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht*, dl.3, Utrecht 1851.

Van Hulzen 1986 ► A. van Hulzen, *Utrechtse kloosters en gasthuizen*, Baarn 1986.

Humm 1972 ► F. Humm, *J.H. Lambert in Chur*, Chur 1972.

Jacquel 1979 ► R. Jaquel, 'La jeunesse de Jean-Henri Lambert en Alsace (1728-1746). La famille, la formation, les problèmes', in: *Colloque international et interdisciplinaire Jean-Henri Lambert, Mulhouse, 26-30 septembre* 1977, Parijs 1979, 43-73.

De Jager 1977 ► C. de Jager, 'Sonnenborgh'. *De Utrechtse sterrewacht en haar geschiedenis, 1642 - 1853 - 1977*, [Utrecht] [1977].

De Kam 2020 ► R. de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een staatsverdediging*, Amsterdam 2020.

Kernkamp 1910 ► G.W. Kernkamp, 'Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910), 314-509.

König 1758 ► *Catalogue D'Une Très Belle Bibliotheque De Livres, Curieux & Rares, en toutes sortes de Facultez & Langues, principalement en Livres de Philosophie, Physique, Histoire Naturelle, Mathématique &c. Comme aussi une tres belle Collection d'Instrumens de Mathématique & de Physique, &c. Deslaissez par Feu, Monsieur Samuel Konig [König], Bibliothecaire de S.A.S. Monseigneur le Prince Stadthouder &*

Professeur en Droit Naturel, Mathématique & Physique, Et Monsieur J.P.N. [...], Den Haag 1758.

Kossmann 1937 ► E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw*, Den Haag 1937.

Kramer 1934 ► P.H. Kramer, 'Leven, werken en geheimmiddelen van Dr. Leonardus Stocke, geneesheer-specialist te Rotterdam van 1747-1775', *Rotterdams Jaarboekje*, 4e reeks, 2 (1934), 1-28.

Krempien 2000 ► P. Krempien, *Geschichte des Reisens und des Tourismus. Ein Überblick von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Limburgerhof 2000.

Krüger 1746 ► J.G. Krüger, *Gedanken von der Algebra, nebst den Primzahlen von 1 bis 1000000*, Halle 1746.

Van Lennep/ter Gouw 1867 ► J. van Lennep en J. ter Gouw, *De Uithangteekens in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd*, dl. I, Amsterdam 1867.

Lobcq 1886 ► G.J. Lobcq Cz., *Historische schets der Utrechtsche Hoogeschool tot hare verheffing in 1815*, Utrecht 1886.

Logische 1782 ► J.H. Lambert, *Logische und philosophische Abhandlungen*, Bd. I, Berlin/Dessau 1782.

Luijt 2013 ► J. Luijt, "'La Librairie s'accorde assez bien avec mon autre négoces". Nicolas Chevalier: verzamelaar, boekdrukker en penningmaker', *Jaarboek Oud-Utrecht. De Vrede van Utrecht* (2013), 95-116.

Lulofs 1755 ► J. Lulofs, vert. A.G. Kästner, *Einleitung zu der mathematischen und physikalischen Kenntnis der Erdkugel*, Göttingen 1755.

Lütjeharms 1935 ► V. Lütjeharms, *Het philadelphisch-oecumenisch streven der Herrnhutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw*, Zeist 1935.

Maire 1778 ► Maire, *Verzeichniß der Bücher und Instrumente, welche [...] Herr Heinrich [sic] Lambert hinterlassen hat [...]*, Berlijn 1778.

MB I-II ► *Johann Heinrich Lamberts Monatsbuch*. Neu hrsg., engel., komm. u. mit Verzeichnissen zu Lamberts Schriften, Briefen und nachgelassenen Manuskripten versehen von Niels W. Bokhove u. Armin Emmel (= J.H. Lambert, *Philosophische Schriften*, Suppl. I-II), Hildesheim/Zürich/New York 2020.

Muller 1956 ► S. Muller Fz., *De Universiteitsgebouwen te Utrecht*. Herz. verm. dr., verz. door J.W. Smit, Groningen [1956].

Naemwyzer 1758 ► *Naemwyzer Waer in aangetoont worden De namen en woonplaatsen, van de Heeren Geëliggeerden, Edelen en Ridderschappe, en van de Regenten der stad Utrecht, Zynde de Ed. Mog: Heeren Staten van den zelve Lande. Met de Namen van eenige der selver Gecommitteerden, Officianten, en Bedienden, Over dezen Jare* 1758, Utrecht 1758.

Namen 1713 ► *Namen, Woonplaatsen, en Livreyen, Van Haare Excellentie, de Heeren Plenipotentiariissen, Welke haar laten vinden op het Congres Van een Generale Vrede t'Utrecht* [herz. versie], Utrecht 1713.

Neues Organon 1764 ► J.H. Lambert, *Neues Organon...*, Leipzig 1764.

Oud-Utrecht 1949 ► E. [= G.A. Evers?], 'Johann Bernoulli en de Utrechtsche hoogeschool', *Maandblad van 'Oud-Utrecht'* 22 (1949) 11, 85-87.

De Pater 1979 ► C. de Pater, *Petrus van Musschenbroek (1692-1761), een Newtoniaans natuuronderzoeker*, proefschrift Rijksuniversiteit te Utrecht 1979.

Van Puffelen 1976 ► A.E. van Puffelen, 'Utrechtse bevolkings-aanwas door Duitse immigratie. Tweede helft van de achttiende eeuw', *Maandblad van Oud-Utrecht* 49 (1976) 10, 90-96.

De Réaumur 1742 ► M. de Réaumur, 'Observations du Thermometre faites en 1740 à Paris, & dans d'autres endroits, soit du Royaume, soit des Pays étrangers', *Histoire de l'Académie royale des sciences Année M. DCCXL. Avec les Mémoires de Mathématique & de Physique pour la même Année*, Parijs 1742, 539vv.

Roth 1970 ► H. Roth-von Jecklin, *Envoy Peter von Salis, der führende Staatsmann Graubündens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Bischofberger 1970.

Route de la Lumière 1758 ► J.H. Lambert, *Les propriétés remarquables de la Route de la Lumière...*, Den Haag 1758.

Schaap 1988 ► Dick Schaap, *Vaarwel Catharijnesingel. Een nieuw begin begint in 'de Uithof'*, Utrecht 1988.

Schube 1904 ► T. Schube, *Flora in Schlesien preußischen und österreichischen Anteils*, Breslau 1904.

Schneppen 1960 ► H. Schneppen, *Niederländische Universitäten und Deutsches Geistesleben, von der Gründung der Univ. Leiden bis ins späte 18. Jahrh.*, Münster (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung VI) 1960.

Spangenberg 1796 ► [A.G. Spangenberg], *Het leven van Nicolaus Lodewyk Graaf en Heer van Zinzendorf en Pottendorf*, Dordrecht 1796.

Steck 1963 ► M. Steck, 'Johann Heinrich Lambert's Briefe an Albrecht von Haller', *Nova Acta Leopoldina* N.F. 27 (1963) 14.

Sur la courbure 1768 ► 'Sur la courbure du courant magnétique', *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Berlin* 1766, Berlijn 1768, 49-77.

Sur la Figure 1769 ► J.H. Lambert, 'Sur la Figure de l'Océan', *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Berlin* 1767, Berlijn 1769, 20-26.

Tentamen 1755 ► J.H. Lambert, 'Tentamen de vi caloris, qua corpora dilatata, ejusque dimensione', *Acta Helvetica* 2 (1755), 172-242.

Tirion 1758 ► [Isaak Tirion], *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, elfde deel, Behelzende eene Beschryving van de Provincie van Utrecht*, Amsterdam 1758 (herdr.: *Nederland in vroeger tijd*, VIII-IX, Zaltbommel 1965).

Tuinstra 2013 ► Floortje Tuinstra, 'De Vrede van Utrecht gelokaliseerd. Huisvesting van de diplomaten', *Jaarboek Oud-Utrecht. De Vrede van Utrecht* (2013), 69-94.

Wesseling 1727 ► P. Wesseling, *Observationum variarum libri duo, In quibus multi veterum auctorum loci explicantur atque emendantur*, Lib. I, Utrecht 1727.

Wielema 1991 ► Michiel Wielema, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam*, Baarn 1991.

Zusätze 1770 ► J.H. Lambert, *Zusätze zu den Logarithmischen und Trigonometrischen Tabellen zur Erleichterung und Abkürzung der bey Anwendung der Mathematik vorfallenden Berechnungen*, Berlijn 1770.

NOTEN

- * Met dank aan Armin Emmel, gewaardeerd collega bij het Monatsbuch-editieproject.
- 1 Jaquel 1979, 51. Roger Jaquel (1907-1995) leidde mij in 1986 rond langs de Lambert-plekken in Mulhouse. In 1992 benadrukte hij opnieuw het belang van een onderzoek naar Lamberts Utrecht-reis in een paper 'Notice préliminaire sur le savant mulhousien J.-H. Lambert (1728-1777) et les Pays-Bas' aan leden van de Association Géographique d'Alsace-Mulhouse'. - Vertaling van citaat: 'Hopelijk zal een Nederlandse wetenschapshistoricus op een dag onze leemte over "Lambert in Nederland" opvullen en zijn studie begeleiden met een grootschalige, ruimtelijke en temporele schets van Utrecht en Zeist (of Zeyst) in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, met de aanduiding van de maanden van doortocht of verblijf, wat eenvoudig te doen is met het "Monatsbuch".'
- 2 Voor meer: <en.wikipedia.org/wiki/List_of_things_named_after_Johann_Lambert> (1 september 2022).
- 3 Anton [I] was een zoon van Peter von Salis' schoonzoon Anton [I] von Salis-Soglio (1702-1765) uit een andere tak van de familie, Baptista was een zoon van Anton [I]'s broer Johannes von Salis-Soglio (1707-1790). De derde was Johann Ulrich von Salis-Seewis (1740-1815).
- 4 Zie over Lamberts piëtisme: [Chr.H.] Müller, 'An den Herausgeber', DGB II xi-xxi, en Humm 1972, 33-38.
- 5 Brief aan Pierre Rißler, 25 nov. 1750, DGB II, 10. - 'Het is natuurlijk waar dat ik bij het lezen van dit en andere geschriften [in de bibliotheek van Von Salis] het ontbreken van mondeling onderricht moest voelen en veel vragen die ik mezelf had gesteld over de wetenschappen onbesproken moest laten; maar ik heb geprobeerd het met deste grotere ijver te compenseren, en nu, dankzij goddelijke hulp, ben ik zo ver gekomen dat ik wat ik heb geleerd kan toepassen tot volle genoegen van mijn meneer en mevrouw; zodat ik binnen drie jaar verwacht naar Utrecht naar de universiteit te gaan met twee jonge heren, die ik nu doceer [in de genoemde vakken], en vandaaruit door Engeland en Frankrijk; waardoor, aangezien ik gegronde hoop heb, er kansen zullen ontstaan om mijn geluk te bevorderen met de hulp van de Allerhoogste, wiens goedheid me nu in staat stelt zo'n mooi begin te zien.'
- 6 [Von Salis], 'Beylage zu den zween ersten Briefen, aus Chur Anfangs 1778. erhalten', DGB II 11-16, hier 14. - De auteur was een vermoeden van Joh. Bernoulli, die hem de 'jetzigen [dus ca. 1780] Bundespräsidenten und Landesobristen' noemde. Een manuscript met de oorspronkelijke, identieke tekst, getiteld 'Beyträge zu der Lebensbeschreibung des Herrn Professor Joh: Heinrich Lambert [...]', bevindt zich in de 'Nachlaß Bundespräsident Anton von Salis-Soglio (Sohn) (1737-1806)', d.w.z. een van Lamberts pupillen, SG, inv.nr. D VI So [18/56], II.E.III.2.1. De vraag is nu, welke 'Bundespräsident' Andreas door Bernoulli bedoeld werd: mogelijk Andreas von

Salis-Soglio (1714-1771), maar deze was in 1778 al overleden, en in Antons tak van de familie Von Salis komt verder geen Andreas in genoemde functie voor. Gezien de details in de tekst, met name over de 'Grand Tour', is niet Andreas maar ongetwijfeld Anton von Salis jr. de auteur en dus ook de verzender.

- 7 Harskamp 1851, 220. Verder komt Von Salis hierin niet voor.
- 8 Oud-Utrecht 1949; MB I 44 Anm. 223, I 59v Anm. 304; DGB II 227, III 312v, 329v (vgl. 316).
- 9 In 1759 negen van de zestien hoogleraren, zie Schneppen 1960, 69 en Van Puffelen 1976, 94.
- 10 Peter von Salis aan Petrus Wesseling, 9-7-1750, UBL, inv.nr. BPL 336. - 'Volgens de belofte die ik U had mogen doen voor mijn vertrek uit Utrecht...'
- 11 Van der Aa 1877, 123-28.
- 12 Bibliotheca Wesselingiana 1765, P. I, 21 (282, 286, 291), 102 (725), 135 (1181), P. II, 34 (781-82), P. [III], 3 (49). Zie met name Wesseling 1727, Cap. XVI, 'A. Gellius emendatur...', 55-59, ook 26 en 235.
- 13 MB I, 69-78. Dit editieproject, uitgevoerd bij de Universität Mannheim, is onder andere voortgevoeld uit mijn eerste aanzet tot een nieuwe editie tijdens het werk aan mijn dissertatie Phänomenologie. Ursprung und Entwicklung des Terminus im 18. Jahrhundert, waarin een hoofdstuk aan Lambert is gewijd.
- 14 MB I 56. - 'Was op reis van 1 tot 18 [oktober], toen ik in Göttingen aankwam'.
- 15 Lambert aan Respinger, 6 mrt. 1757, DGB II 168. MB I 41 (juni 1755), 80 (okt. 1758), 57 Anm. 290. - 'Ik zette de Observationes Meteorologicae, die u mij had opgedragen om te doen in Chur, voort tot de dag van mijn vertrek, en gaf toen mijn instrumenten aan een vriend om ook tijdens mijn afwezigheid deze waarnemingen voort te zetten.'
- 16 Lambert aan Respinger, 6 sept. 1757, DGB II 172. - ... komende Michaelis zal ik zal van hier naar Utrecht reizen en daar overwinteren.'
- 17 Maire 1778 (enig bekende exemplaar in Houghton Library, Harvard University, <iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:1662753251i>), 5 #92, 9 #172, 17 #299, 35 #629. - 'Vertrek en aankomst van de trekschuiten door heel Nederland, zowel in de winter als de zomer'.
- 18 Maire 1778, 54, # 1019. Les Amusemens 1739, 87v.
- 19 R.E. de Bruin 2000, 315-18. - Raadselachtig in dit verband is een drietal op 'Nederland' betrekking hebbende handschriften, gedateerd 1747, in Lamberts nalatenschap: 'Misocolax Parrhisiasta [recte: ...tes] Petro Burmanno', 3 febr. 1747, gedicht van en/of voor Peter Burman jr. (1713-1778), 1715-19 hoogleraar theologie in Utrecht, daarna o.a. hoogleraar poëzie in Amsterdam (zelfde gedicht ook in KB, inv.nr. KW 72 B 31), 'Inscription sur le statthouderat du Pce [Prince] d'Orange: V.PV.D. (vox populi vox Dei)', 5-1747, en 'Fable allégorique sur la surprise de Berg[en] op Zoom', 16-9-1747 (UBB, inv.nr. L.I.a 736/11e, 736/11g en 741/8).

- 20 Namen en Woonplaatsen Van de Heeren Plenipotentiariissen, Die sig alrede op het Congres te Utrecht bevinden. T'Utrecht, Gedrukt by Jacob van Poolsum, Stads Drukker tegen over 't Stadhuys, [begin mei] 1712. Naar facs. in: Tuinstra 2013, 71. Met dank aan Floortje Tuinstra, vakspecialist archieven Het Utrechts Archief, voor haar enthousiaste meedenken. - Namen, Woonplaatsen, en Livreyen, Van Haare Excellentien, de Heeren Plenipotentiariissen, Welke haar laten vinden op het Congres Van een Generale Vrede t'Utrecht (Tot Utrecht, Gedrukt by Jacob van Poolsum, Stads Drukker, tegen over 't Stadhuys 1712), 8. - Deze lijst is ook opgenomen in Harskamp 1851, 171-220, hier 213-220. - Met dank aan Willem Hendrik Gispén.
- 21 Namen 1713, 8.
- 22 Chevalier 1712, 10 (exemplaar UBG, met handgeschreven titelblad). - Een vreemde situatie is dat de datering 1712 hier zowel op het handgeschreven titelblad als bijgeschreven onder de aanhef van Chevaliers voorwoord staat, terwijl de versie zonder handgeschreven adressen volgens het gedrukte titelblad stamt van een jaar later: Lyste Der Namen en Qualiteiten Van Hare Excellentien, De Heeren Plenipotentiariissen Envoyees, ende Publicke Ministers, dewelke sig bevinden op het Congrès, tot een generale Vrede T'Utrecht Beneffens haare Edelens Wapens, Woonplaatsen, ende Livryen [...]. Overgeset uit het Fransch door M. F. B (Tot Utrecht, By Nicolaas Chevalier, Boekhandelaar en Medaillist, in Erasmus. M D CC XIII). - Zie over Chevalier: Luijt 2013.
- 23 Zie <huizenaaanhetjanskerkhof.nl/stamboom/de-gruijter/> (31 augustus 2022). - Naemwyzer 1758, 27.
- 24 Roth 1970, 42f, 49, 53v, 10, 40.
- 25 Ook andere afgevaardigden waren gehuisvest op 'over den Domsteeg', zo bijv. die van Lotharingen 'int huys van neeff van Ewijk' (Harskamp 1851, 196), d.w.z. Jan Cyprianus van Ewijk (1682-1741), maar dat kan natuurlijk een andere van de vier hoeken geweest zijn.
- 26 Bibliotheca Wesselingiana 1765, titel; HUA, toegang 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U200a001, akten 52 (1753) en 35 (1760).
- 27 Getuige de veilingcatalogus Bibliotheca Wesselingiana 1765.
- 28 Dubois/Dubois 1993, 52v, 30; MB I, 149 Anm. 672. Er bestaat briefwisseling tussen beiden uit 1764-65: 3 br. van Lambert (UBB, inv.nr. L.I.a 705, f. 113rv & 114r-115v, 116rv en 117rv) en 3 br. van De Catt (UBB, inv.nr. L.I.a 683/290-96).
- 29 HUA, toegang 292-1 Rijksuniversiteit Utrecht, Senaat en Rector, inv.nr. 474 (1686-1774), ongepag. (digitaal bl. 95-96). Het betreft hier alleen de studenten van hoogleraren Christiaan H. Trotzen en Joh. Castillion. Van de in totaal 74 studenten kwamen er in 1757-58 10 uit het buitenland: 3 Hongaren, 2 Duitsers, 1 Engelsman, 1 Schot, 1 Surinamer, mogelijk 1 Fransman en 1 onbekend. Geen enkele Zwitser.
- 30 Kernkamp 1910, 416. Informatie van Renger de Bruin, okt. 2020.

31 Muller 1956, 25v, 35, 41.
 32 Beucker Andreae 1865, 82-86.
 33 Tirion 1758, 306.
 34 De Kam 2020, 225v.
 35 E-mails van Fred Vogelzang, 8 jun. 2022, en Ronald Rommes, 25 jun. 2022; De Bruin 2000, 308v.; Tirion 1758, 362v; HUA, Beeldmateriaal, inv.nrs. 38244-38246. - Er was ooit in elk geval in Amsterdam een 'Zwitsers Koffiehuys' (Van Lennep/Ter Gouw 1867, 281).
 36 Kernkamp 1910, 404 noot 2; Lobcq 1886, 194.
 37 Kernkamp 1910, 429.
 38 Anoniem 1836; Kernkamp 1910, 427, 430-33; De Jager 1977, 9-10; Deiman 1987, 179v. (met aftb. van de kijker voor 'altitudines correspondentes' op p. 182). De Smeetoren is in 1854 afgebroken, in 2006 werd er een herinneringsbord op die plek onthuld, maar die blijkt nu (juni 2022) weer weg.
 39 Schaap 1988, 64; Van Hulzen 1986, 30; Dubois/Dubois 1993, 132v, 280, 282, 330, 790 n 27. z.o. G.Th.A. Calkoen, m.n. 2064. Isabella van Tuyl van Serooskerken aan James Boswell, 16 febr. 1768, in: Cole 1997, 21.
 40 Tentamen 1755, rec. in Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen (1755) 70. St. (12. Juni), 648: 'Eine wichtige Abhandlung des Hrn. Lambert, von der ausdehnenden Kraft der Wärme und dem Maasse derselben. Sie muß ganz und nicht im Auszuge gelesen werden.' Van Acta Helvetica is jrg. 2 niet (meer?) in de UBU, van de Göttingische Anzeigen geen een.
 41 Respinger aan Lambert, 17-3-1759, DGB II 172. MB I 68 (sept. 1757). - 'Wij hebben met groot genoegen vernomen dat die [Acta Helvetica] te Utrecht de hr. Prof. Hahn, en te Parijs de hr. D'Alembert bezitten, waaruit kan worden afgeleid dat deze in de geleerde wereld bekend beginnen te worden.'
 42 Vgl. MB I 2, 4, 68, 74 en Anm. 7, 13, 347.
 43 In november 1757 noteerde Lambert hier in zijn Monatsbuch: 'Theoriae refractionum astronomicarum quædam adieci p.' (Enkele theorieën over astronomische brekingen toegevoegd enz.) (MB I 69).
 44 MB I 71 Anm. 357v, 72 Anm. 362, 74 Anm. 371 & 373, 78 Anm. 391; Route de la Lumière 1758, 5, 49v, 61, 70, 82, 98, 112, 116, 41, 100-16.
 45 MB I 39 Anm. 202.
 46 MB I 69 Anm. 350; Route de la Lumière 1758, 4, 504, 509. - 'Het zorgt voor de schittering van het licht, van de dichtheid, van de verlichtende kracht, van zijn wijzigingen in de kleuren en in de schaduw, van zijn graden, van de toenames en afnames die het in alle gevallen ondervindt.'
 47 Kossmann 1937, 352v.
 48 Maire 1778, 50, #939. Neues Organon 1764, II, 52, over de uitspraak van het Grieks. Krempien 2000, 91v.
 49 Zie over Stocke en Hoogendijk: Wielema 1991, 112-15 en 117-19; Kramer 1934, m.n. 14-21.
 50 MB I 74. - 'Wat ik sinds augustus 1757 over brekingen heb bestudeerd heb ik verzameld en ter druk naar 's-Gravenhage gestuurd.'

51 MB I 74. - 'Begin [maart] in 's-Gravenhage [...] geweest enz.'
 52 MB I 69-70. 'De alt. barom. observations' (UBB, inv.nr. L.I.a 734/23), 'Formulae veriores pro definienda relatione inter altitudines barometricas et elevationes soli' (inv.nr. L.I.a 748/34) en Abhandlung 1765, 80.
 53 Bibliotheca Hahniana 1785, 183.
 54 Lambert aan Jérôme de Salis, 10 jan. 1758, SG, Familienarchiv Von Salis, D VI So [18/58]. - 'De winter is hier zeer draaglijk en het mooie seizoen moet charmant zijn. Ik ben van plan om beide op dezelfde manier door te maken als in Chur. Deze overeenkomst is voldoende om U een idee te geven. Het is niet ondanks mij dat ze niet anders is. Het zou te lang duren om u, mijnheer, een beschrijving van deze stad te geven, vooral omdat u ongetwijfeld even goede of betere kunt hebben.'
 55 Tirion 1758, 305.
 56 Tirion 1758, 305, 340v, 356-65, 392.
 57 Sur la Figure 1769, 22. - 'Wat de overstromingen betreft, ze komen niet zo vaak en ook niet zo wijdverbreid voor als aardbevingen, de nijverheid der mensen is erin geslaagd de gevolgen ervan te stoppen & te verminderen. Ze laten de Nijl overstromen, ze houden de andere rivieren tegen; & de Nederlanders beveiligen zich tegen de overstromingen die ze moeten vreezen van de zee.'
 58 Maire 1778, 4 # 55.
 59 Bibliotheca Hahniana 1785, 182v.
 60 König 1758. Van de veilingcatalogus zijn vier exemplaren in bibliotheken bekend: in SB, in BMT (inv.nr. Fa 15182), in de UBvA (inv.nr. KVB Nv 248:1), doorschoten met verkoopprijzen, en in de WUL (inv.nr. 924148). Deze laatste is interessant omdat het nagaan van het lot van Lamberts boeken vrijwel ondoenlijk is. In dit exemplaar staat namelijk vermeld: 'Johannes Ephraim Scheibel Vrat.[islavia] 1778'; 'Naturae et Patriae'. Deze Scheibel (1736-1809), rond 1770 docent natuur- en wiskunde aan het Elisabethanisches evangelisches Gymnasium in Breslau (DGB IV 51), correspondeerde in 1770-1771 met Lambert (DGB IV 70-97). Vermoedelijk heeft hij dit exemplaar bij de veiling van Lamberts bibliotheek in Berlijn verworven. Al kort na zijn dood kwam het in bezit van de Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur - haar spreuk 'Naturae et Patriae' staat op de titelpagina gestempeld - en belandde het in 1886 in de universiteitsbibliotheek van Breslau, nu Wrocław. Schube 1904, p. III; Lemma 'Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur' op <de.wikipedia.org> (1 september 2022). Met dank aan Diana Codogni Łańcucka, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, die mij 20 jan. 2021 foto's van de titelpagina toezond. - Dit leidt alles leidt tot de veronderstelling dat het in WO II vernietigde exemplaar van Maire 1778, de veilingcatalogus van Lamberts bibliotheek uit 1778, ook van Scheibel was.
 61 König 1758; Maire 1778, 36 # 652. Kossmann 1937, 85-87 (op p. 87 wordt de veiling van 9 jan. 1758 vermeld) en 144-57.

62 Zusätze 1770, 8. - 'Dat het met de bij Krügers Gedanken von der Algebra aangehangen priemgetallen zo is gegaan, weet ik uit meerdere voorbeelden. Verscheidene nieuwkungen, aan wie Krüger over de algebra niet veel behielden alleen de priemgetallen. Zo vond ik ze bijv. in 1758 in Den Haag op de beroemde Dr. König-veiling, en hoewel ik ze al in Kruger had, ga ik ze opnieuw kopen tegelijk met Büchners tweede en derde machten.'
 63 Krüger 1746.
 64 Büchner 1701; DGB IV 522, 437, 520v; vgl. DGB II 308, V 219; Maire 1778, 23v ## 389 en 396.
 65 DGB I 112, 287; UBB, inv.nr. L.I.a 735/10 (MB I 272v), z.o. Neues Organon 1764, II, 21, en DGB I 287; Maire 1778, 39 #691.
 66 De Pater 1979, 26vv, 33; Geurts/Van Engelen 1992.
 67 UBB, inv.nr, L.I.a 746, en MB I 2v Anm. 7; UBB, inv.nr. L.I.a 746/49 & 50 (z. MB I 461v); De Réaumur 1742, 561-563. Zie MB I 63v en Anm. 324. - 'met een ijver vergelijkbaar met waarmee hij ze eerder in Utrecht maakte'.
 68 Crommelin 1945, 132.
 69 Formey 1778, 80; Graf 1829, 11. Vgl. [Von Salis], 'Beilage...', DGB II 15. - 'In Leiden had [Lambert] een amusant avontuur met *Musschenbroek*, en het lijkt mij dat men zich dit tafereel makkelijk kan voorstellen als een van de lachwekkendste. De professor, reeds vergrijsd in zijn vak, meende tijdens het bezoek van M. Lambert dat het ging om een huldeblijk van een scholier of in elk geval van een beginneling. Hij begon hem dus les te geven en hem gewone dingen te vertellen waar de kennis van M. Lambert ver bovenuit steeg. Deze antwoordde hem met die ferme toon en die radheid van tong waarover hij beschikte; en nadat de goede man al snel terrein had verloren, veranderden de gesprekspartners van rol, Lambert was de meester en *Musschenbroek* de leerling.'
 70 Bibliotheca Musschenbroekiana 1762, 63 #667.
 71 Essai d'hygrométrie 1771, 70. - Van Musschenbroeks werk in Lamberts bezit: Essai de Physique (Leiden, 1739), Grundlehren der Naturwissenschaft (Leipzig, 1747), Binae dissertationes physicae experimentales de tubis capillaribus et attractione specularum (Wenen, 1753), het anonieme Tentamina experimentorum naturalium captorum in Academia del Cimento met zijn uitvoerig commentaar, nieuwe experimenten en oratie uit 1730 (Utrecht, 1731), en de nog te noemen Dissertatio physica experimentalis de Magnete (Wenen, 1754) (Maire 1778, 3 #36, 5 #91, 13 #244, 3 #34, 17 #295). - 'deze illustere fysicus' 'een van de eersten die eraan dacht om te onderzoeken of de verdamping alleen maar toeneemt met de oppervlakte, of dat ook in lijn is met de diepte van het water.'
 72 Maire 1778, 17 #295. Analyse 1768, 22, z.o. 26; vgl. id., Sur la courbure 1768, 67. - Lambert bezat van Musschenbroek ook: *Tentamina experimentorum naturalium* (Leiden 1731), *Essai de Physique* (Leiden 1739), *Grundlehren der*

Naturwissenschaft [übers. von Johann Christoph Gottsched] (Leipzig 1747) en *Binae dissertationes physicae experimentales* (Wenen 1753) (Maire 1778, 3 #34 & 36, 5 #91, 13 #244). - 'Bovenal zal ik ook de beroemde hr. Musschenbroeck noemen, die zich in het bijzonder toelegde om de magneet om zo te zeggen aan alle tests te onderwerpen, om te zien of er een manier was om zijn aard en wetten te kennen, volgens welke hij aantrekt & afstoot. De dissertatie die hij hierover publiceerde, biedt enkele zeer merkwaardige en zeer geschikte fenomenen om nieuw onderzoek te ondernemen.'
 73 Maire 1778, 59 #26; Logische 1782, 407, vgl. Anmerkungen 1772, 440.
 74 Lulofs, 1755 (MB I 478v); Maire 1778, 12 #230. Zie Lambert aan Scheibel, 12 jan. 1771, DGB IV 91, en aan Abt v. Felbiger, 30 jan. 1773, DGB IV 232; vgl. Scheibel aan Lambert, 24 nov., 30 dec. 1770, DGB IV 72, 85.
 75 MB I 75. In de eerdere uitgave, uit 1915, werd per abuis gelezen: 'Ganda' oftewel Gent.
 76 Route de la Lumière 1758, 98-116.
 77 Analyse 1768, 22, 27; Bibliotheca Hahniana, 183. - '... door, naast de naald & de magneet, die in de aardbol zit, nog een kleine onvoorziene [zonder naald] magneet & van een bijna kubusvorm te gebruiken, die ik bijgevolg in een situatie & op een willekeurige afstand van de naald zou kunnen plaatsnemen, terwijl de positie van de grote magneet, die zich in de ingewanden van de aarde bevindt, dezelfde bleef.'
 78 Lambert aan Albrecht von Haller, 18 aug. 1758, in: Steck 1963, vgl. MB I 76 Anm. 386. UB B, handschriften L.I.a 748/15a-g (MB I 468v); De variationibus 1760. - 'Experimenten [...] op de variaties van de magnetische naald.'
 79 MB I 77. - 'Was in Amsterdam, en kocht hier Bouguers Essai d'Optique sur la Gradation de la Lumière.'
 80 Route de la Lumière 1758, 7 & 116; Photometria..., 148, z.o. 'Praefatio' [2], [4], en 168, 223, 228 262, 388, 396, 458v, 465, 479. Handschrift in Nachlaß Lambert, Archiv der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, F-Nr. 30, geciteerd naar MB I 503. Lambert aan Klügel, 8 jul. 1775, DGB II 498. - 'Toen ik de verhandeling van de hr. Bouger[!] doornam, herkende ik voor het eerst dat het dezelfde was die ik al in 1758 of 1756 in Utrecht had gelezen.' '...allesbehalve overbodig maakte.'
 81 Van Eeghen 1978, 250.
 82 Lambert, 'Motus thermometri ex novem annis medii, observati Swaneburgi intra Harleman[?]' et Amstelodamum[?]' (grafiek) (UBB, inv.nr. L.I.a 734/9n), en 'Observ. pluviae et evaporationis Swaneburgi instituta' (UBB, inv.nr. L.I.a 748/56), bl. 345 (MB I, 254, 487). Een ander HS, 'Barometerbeobacht. 1751-1754 und lat. Ms. über die Veränderungen der Barometerhöhen durch den Mond' (UBB, inv.nr. L.I.a 734/26), bevat 'Tabulae sequentes

- desumtae sunt ex Observ. Meteorol. Swaneburgi factis' uit 1757 en 1749 (MB I 261 & 77 Anm. 350). Geurts/Van Engelen 1992, 7. In Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem 1 (1754) staan metingen van 1751-53, in 2 (1755) die van 1749-50 & 1754, in 3 (1757) die van 1747-48 en 1755 en in 4 (1758) die van 1746 en 1756-57. Dit tijdschrift is nu niet (meer?) in UB Utrecht voorhanden.
- 83 Lambert, 'Frequentia ventorum Spaardami 1733-1736 obs. Cruquio' (UBB, inv.nr. L.I.a 734/28d) (MB I 262); Van Engelen/Geurts 1985, 41 en 153; Cruquius 1749.
- 84 Zie bv. Lambert, 'Grundriß d. Plessur von dem Waßerfall biß zur Schießhütte [...]' in HS L.I.a 734/20, UBB (MB I 5 Anm. 22 en 258).
- 85 Exposé 1773, 60-65.
- 86 MB I 78. - 'Ik heb de verhandeling Les routes de la lumière voltooid enz.'
- 87 Zie bv. DGB III 189.
- 88 De variationibus 1760.
- 89 [Von Salis], 'Beilage...', DGB II 14v (< 1778); vgl. Formey, 'Éloge de M. Lambert' (1778)...., 79v; Leben der berühmtesten vier Gelehrten unseres Philosophischen Jahrhunderts, Rousseau's, Lambert's, Haller's und Voltaire's (Frankfurt/Leipzig 1779), 45v (geciteerd naar: W. Ahrens (Hrsg.), Scherz und Ernst in der Mathematik. Geflügelte und ungeflügelte Worte (Teubner, Leipzig 1904), 289). - Het ademprobleem wordt bevestigd op DGB III 174 Anm..
- 90 <utrechtaltijd.nl/verhalen/de-trekschuit-het-openbaar-vervoer-van-de-zeventiende-eeuw> (1 september 2022).
- 91 Graf 1829, 11. A. Libault, 'J.H. Lambert le mal-aimé', Cahiers Mulhousiens de Géographie (1977) 7, 4-15 (geciteerd naar: Jaquel 1979, 61). - 'nogal verontrustende perioden van excentriciteit', 'verstoord'.
- 92 Een typerende anecdote is deze: 'Einmal wollte Lambert eine wichtige Frage über die Reflexion des Lichtes in einer Abhandlung beantworten. Er bedurfte dazu eines großen Spiegels und gieng deswegen in das vornehmste Caffeehaus zu Berlin. Dasselbst waren mehrere Offiziere und einige Bürger, die spielten. Er grüßte sie nach seiner Gewohnheit, ohne sie anzuschauen, indem er seinen Kopf auf die rechte Seite kehrte und stellte sich sogleich vor einen großen Spiegel des Saales. Da zog er seinen Degen, gieng vorwärts und wieder rückwärts, machte allerhand Bewegungen, als ob er föchete, und dachte dann über das, was er sah und machte, eine Zeitlang nach. Dies trieb er während einer halben Stunde, ohne zu bemerken, daß alle Anwesenden, die nicht wußten, was die Sache zu bedeuten habe und ihn für einen Narren hielten, ihn umgaben und bereit waren, wo es nöthig seyn sollte, ihn zu ergreifen und zu entwaffnen. Nachdem er alle seine Beobachtungen und Versuche gemacht hatte, steckte er seinen Degen ruhig in die Scheide, warf einen gleichgültigen Blick auf die welche ihn umgaben, grüßte sie wieder, wie bei der Ankunft, und gieng nach Hause, seine Abhandlung zu schreiben.' (Graf 1829, 37)
- 93 Met name in Chor Diarium der Ledigen Brüder 1758-59 (HUA, E.B.G. BA I - R. I., geraadpleegd nov. 1986), maand mei, waar vijfmaal sprake is van bezoekende broeders uit Amsterdam.
- 94 Spangenberg 1796, 299v.
- 95 Wohlmeinende Warnung vor der Verführung der Herrnhüter, welche der Kirchenrath der Stadt Amsterdam an die Gemeinden derselben und an alle, die ihre Seeligkeit nach dem Worte Gottes mit Furcht und Zittern in dem Herrn Jesu Christo suchen, ergehen lassen. Aus dem Holländischen ins Deutsche übersetzt und [...] zum Druck befördert von Johannes Pfeffer (Chur, 1759). - Nadere trouwhartige Waarschouwinge, Tegen de Verleidingen der Herrnhüthers; Door den Kerkenraad van Amsterdam voorgesteld, Aan de Gemeente in die Stad, En aan allen, die hunne zaligheid, naar Gods Woord, met vrez en beven, in den Heere Jesus Christus, zoeken (Jacobus Loveringh en Gerardus Borstius, Boekverkopers op den Nieuwendyk, by den Dam, Amsteldam 1750). (Hoofd)auteur was vermoedelijk Gerardus Kulekamp. Titel ontleend aan: Lütjeharms 1935, 232.
- 96 MB I 78 Anm. 391. Route de la Lumière 1758, 5, z.o. 7 en 116.
- 97 Bopp 1926. [Von Salis], 'Beilage...', DGB II 14. - '...dat hij er een lage verkoop van kon verwachten, aangezien misschien slechts 16 of 18 geleerden het zouden begrijpen en kopen.'
- 98 Lambert aan Holland, 6 nov. 1768, DGB I 303, vgl. Lambert aan Holland, 15 aug. 1768, DGB I 276. - 'Een Duitse boekhandelaar zou bijv. van mijn Routes de la Lumière amper 500 exemplaren in het Duits gedrukt hebben, en misschien is sinds 1758 tot nu toe het grootste deel onverkocht. De Nederlandse boekhandelaar drukte 1.100 exemplaren, en in 1761 kreeg ik te horen dat ze waren losgesneden. Intussen zou men toch denken dat Duitsland veel meer gestudeerden heeft dan enig ander land. Dit fenomeen begrijp ik steeds minder. Het lijkt er echter op dat Duitsers de neiging hebben om alles wat in Duitsland uitkomt, wanneer het ook zijn mag, te verachten.'
- 99 Karsten aan Lambert, 30 aug. 1770, DGB IV 271; Lambert aan Karsten, 15 sept. 1770, DGB IV 275. - 'Enkele exemplaren van de Routes de la Lumière die ik nog heb had ik aan liefhebbers kunnen uitdelen, als ik ze niet eerst hierheen had moeten laten brengen. Ondertussen had ik tevergeefs geprobeerd om er een paar te kopen, daar Arkstee en Merkus me lieten weten dat ze er niet meer kunnen vinden. Ik kan niet zeggen hoeveel geluk dit kleine werk heeft gehad om binnen een periode van 2 of 3 jaar volledig te worden verkocht. De plaats van de drukkerij kan veel hebben bijgedragen. Misschien ook de taal. Er zijn weinig of geen exemplaren naar Duitsland gekomen.'
- 100 DGB IV 271f, 275, 279, 302, 303-05, 310.
- 101 Lambert aan Giuseppe Toaldo, 20 apr. 1771, geciteerd naar: Humm 1972, 132. - 'Ik betwijfel ten zeerste of dit boek in Italië bekend is, omdat anderzijds Italiaanse boeken in die landen zeer zeldzaam zijn.'
- 102 MB I 78. - 'Ik heb mij voorbereid voor de reis', 'Ik was in Amsterdam, Zeist...'; 'Ik maakte de reis door Oostenrijks België.'
- 103 Lambert aan Johann Georg Sulzer (concept), 24 jul. 1763, UBB, inv.nr. L.I.a 745/32. MB I 79 Anm. 395. Lambert aan Giuseppe Toaldo, 2 mrt. 1771, geciteerd naar: Humm 1972, 130. - 'Ik betreur nog steeds dat mijn vertrek een paar dagen voorafging aan het aanbod dat hij me deed om mij bij de Académie [Française] op St. Louis [25 aug.], de dag van haar openbare vergadering, te introduceren.'
- 104 Lambert aan Georg Simon Klügel, 8 jul. 1775, DGB II 498. - '... mijn Photometrie allesbehalve overbodig maakte.'
- 105 [Von Salis], 'Beilage...', DGB II 15. - '... in het bijzonder veel vriendschap jegens hem uitte.'
- 106 Graf 1829, 51 Anm. 10.
- 107 Historisches Lexikon der Schweiz, <hls-dhs-dss.ch/de/articles/016936/2011-01-12> & <hls-dhs-dss.ch/de/articles/016938/2012-01-06>; Graf 1829, 51 Anm. 10.
- 108 Graf 1829, 52 Anm. 10. - 'Alle leerlingen van Lambert [ook al in Chur] waren gefascineerd door zijn teer-religieuze gevoel, dat hen vooral onderscheidt door hun liefde voor de mensheid, door moed en standvastigheid in tegenspoed.'
- 109 E* [= Lambert], Rec. Leonhard Euler, Institutionum calculi integralis volumen primum, Allgemeine Deutsche Bibliothek 11 (1770) 2. St., 7. - '...het Nederlandse gepeupel, dat de passant niet de weg wijst voordat het een afspraak met hem heeft gemaakt over de betaling.'
- 110 Dankzij een gift van weduwe Van Utenhove in 1837 nu in UBU, sign. Utenhove oct 125, 131, 156, 194, 214, 223, 234, 235 (Cosmol. Br.), 236, 304, 474 en qu 310. Met dank aan Bart Jaski, conservator handschriften en oude drukken (rariora) UBU.

Het Park, van buitenplaats tot bouwterrein

Erik Tigelaar

Aan de tegenwoordige Maliesingel in Utrecht lag vanaf het midden van de zeventiende eeuw de kleine buitenplaats Het Park (afb. 1). Deze bestond uit een buitenhuis met een grote tuin en twee hoveniershoven (tuinderijen). Verschillende eigenaren en huurders genoten hier door de jaren heen van het buitenleven. Het buitenhuis is tussen 1812 en 1824 afgebroken en vervangen door een koepel, een tuinhuisje. De pleziertuin en koepel bleven zeker tot 1844 in gebruik. In 1872 restte slechts de 'warmoesiershofstede, genaamd het Park'. Deze is in 1873 in bouwpercelen opgedeeld en openbaar verkocht. Het Schoolplein, de Schoolstraat en de Parkstraat liggen voor een groot deel op het voormalige terrein van Het Park. Alleen de naam van de laatstgenoemde straat herinnert nu nog aan de buitenplaats.

De vrije tijd 'buiten' doorbrengen werd vanaf het begin van de zeventiende eeuw in de Republiek bij stedelingen steeds populairder. Buiten de drukke en ongezonde stad vonden zij rust en ontspanning door tuinieren of andere vormen van vermaak. Langs de singels of uitvalswegen legden stedelingen pleziertuinen aan. Vaak werden deze niet al te grote tuinen voorzien van een eenvoudig tuinhuis of een prieel, een zomerhuisje van latwerk en groen, om het verblijf in de tuin te veraangename. Overnachten deed men er doorgaans niet. Dergelijke pleziertuinen waren niet voorbehouden aan de stedelijke elite; ook voor de middenklasse waren zij bereikbaar. Sommige van deze tuinen ontwikkelden zich tot kleine buitenplaatsen met een stenen huis en bijgebouwen. Grotere buitenplaatsen met een representatief huis en op z'n minst een grote tuin of park met bijgebouwen werden door de stedelijke elite iets verder van de stad aangelegd. Soms kwamen deze buitens voort uit kastelen, kloosters of boerderijen.¹

1 Hendrik Spilman naar Jan de Beijer, *Het Park buiten Utrecht*, 1744. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 37918.

Ruimte voor Utrechts buitenleven

Vele Utrechters lieten pleziertuinen aanleggen op enkele bolwerken, in de stadsvrijheid rond de singels en aan weerszijden van de maliebaan. Ook werden in de vrijheid van Utrecht enkele buitenplaatsen gesticht. Aan het begin van de zeventiende eeuw was hiervoor buiten de stadsmuren nog weinig ruimte beschikbaar, maar in de loop van deze eeuw veranderde dit omdat door de Staten van Utrecht geconfisqueerde kloostergoederen werden verkocht. Vooral de kloosters Oudwijk, Nieuwlicht en Mariëndaal bezaten tot de Reformatie veel land in de directe omgeving van de stad. Het klooster Oudwijk was een benedictinessenklooster voor adellijke dames. Het was het oudste vrouwenklooster in Utrecht en lag ten oosten van de stad in het tot de stadsvrijheid behorende gerecht Wittevrouwen. De nonnen leefden van de opbrengsten van de landerijen van het klooster. In 1580 werd in Utrecht het houden van rooms-katholieke godsdienstoefeningen verboden. De Staten van Utrecht namen de goederen van de vijf

2 Het Cruysland in 1629. Uitsnede van een door Henrick Verstralen vervaardigde manuscriptkaart. Het noorden linksboven. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 216701.

adellijke vrouwenkloosters in beslag. Alle bezittingen kwamen in 1598 onder het beheer van de ridderschap van Utrecht. Een groot deel van de ten oosten van de stad gelegen landerijen van het voormalige klooster Oudwijk werd in de zeventiende eeuw in erfpacht uitgegeven of verkocht. Veel land kwam in handen van patriciërs, die het vaak in gebruik namen als pleziertuin. Het hoofdgebouw van het klooster Oudwijk werd zelfs onderdeel van een buitenplaats.²

't Cruyslant van Outwijk

In het gebied dat tegenwoordig wordt begrensd door de Maliesingel, de Nachtegaalstraat en de Maliebaan lag in de eerste helft van de zeventiende eeuw een stuk land van ruim vier hectare dat tot de eigendommen van het klooster Oudwijk had behoord en 't Cruyslant van Outwijk' heette. Godard van Reede van Nederhorst (1588-1648), die in de periode 1628-1634 thesaurier van Oudwijk was geweest, kreeg in 1637 het Cruysland in erfpacht. In het

midden ervan lag toen al een vierkante, geometrisch aangelegde, tuin. Deze is te zien op de kaart van de stad van Henrick Verstralen uit 1629 (afb. 2). De tuin moet dus zijn aangelegd door een huurder, mogelijk Van Reede van Nederhorst zelf, die een huis 'op de Nieuwegraff bij St. Janskerckhoff' (de tegenwoordige Drift) bewoonde. Godard van Reede van Nederhorst was een prominent lid van de Staten van Utrecht en een ondernemer. Zo sloot hij in 1640 met enkele mede-participanten een overeenkomst met Cornelis Melyn over de oprichting van 'ene ofte twee colonien op de Noortrivier van Nieuw Nederlant op het Stateneylant' (het tegenwoordige New York).³

Bouwheer Jacob van Asch van Wijck

In 1641 droeg Van Reede van Nederhorst het Cruysland over aan zijn zakenpartner Jacob van Asch van Wijck (afb. 3), deken en scholaster (hoofd van de kloosterschool) van het kapittel van Sint-Pieter en lid van de Staten van Utrecht. Van Asch van Wijck was van tamelijk eenvoudige komaf, maar werkte zich uiteindelijk op tot voorzitter van de Staten en was mede-oprichter van de Illustere School, waaruit later de Utrechtse universiteit zou

3 Jacob van Asch van Wijck. Uitsnede van een prent van J.G. van Bronckhorst naar een tekening van M.A. van Straaten uit 1636. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 103888.

voortkomen. Hij woonde met zijn echtgenote Elisabeth Uyttenengh en hun kinderen in een huis Achter St.-Pieter. Bij de overdracht op 18 november 1641 werd het Cruysland omschreven als 'vier mergen, vijff hondt lants, het Cruysland genaemt, gelegen op Oudwijckerveld' (vier morgen en vijf hond staat gelijk aan 4,09 hectare). Aan de westzijde grensde het aan de 'stadts cingel'. Het land was nog steeds erfpachtgoed van Oudwijk. Dat gold ook voor andere delen van het grondgebied van het opgeheven klooster Oudwijk, die Van Asch van Wijck in 1628 en 1641 had verworven. Jacob van Asch van Wijck was kennelijk een liefhebber van het buitenleven, want hij handhaafde de siertuin en bouwde in het midden ervan een buitenhuis. De bouw moet omstreeks 1644 hebben plaatsgevonden. Dit bouwjaar is af te leiden uit het feit dat het huis nog niet is afgebeeld op een kaart uit 1642 en dat de tuin met 'een schoon nieuw speelhuys' tot de nalatenschap behoorde van Van Asch van Wijck en zijn echtgenote die respectievelijk in 1645 en 1647 overleden. Van Asch van Wijck en zijn echtgenote hebben het buitenhuis dus maar kort kunnen gebruiken.⁴

Op het moment van zijn overlijden was Jacob van Asch van Wijck niet alleen voorzitter van de Staten, maar ook ontvanger van de generale middelen van Utrecht. De administratie van zijn eigen vermogen en die van 'de ontvangh' bleken niet op orde te zijn, zodat de Staten op 11 sept. 1647 uit hun midden een gecommiteerde benoemden die werd belast met 'd'administratie ende reddinge des boedels'. Deze gecommiteerde, Anthony Carel Parmentier, had meer dan twee jaar nodig om de nalatenschap af te handelen. Na overleg met de kinderen van de overledenen en de schuldeisers van de boedel werd in 1649 besloten een deel van de tot de boedel behorende landerijen openbaar te verkopen. Het Cruysland werd evenals de overige landerijen die van het klooster Oudwijk waren geweest ten behoeve van de verkoop opgedeeld in kleinere percelen. Daarbij is opmerkelijk dat deze percelen vrij van erfpacht werden verkocht. Blijkbaar hadden de Staten van Utrecht als belanghebbenden hiertoe besloten om de opbrengst te vergroten.⁵

Buiten van de familie De Gruyter

Tijdens de veiling op 10 september 1649 kocht Bartholomeus de Gruyter (circa 1620-1685) 'zeeckeren grooten schoonen viercanten hoff mit sijn doorne heggen affgeheynt, mit goede fruytboomen, aertvruchten ende plantsoene beset, leggende ... op Outwijckervelt ..., groot een mergen achten-vijftich roeden, mit een schoon nieuw speelhuys daerin staende'. Dit perceel ter grootte van 0,93 hectare lag in het midden van het opgedeelde Cruysland en werd ook aangeduid als 'den grooten middelhoff'. Het betrof hier exact het perceel van de tuin die in 1629 al bestond. Om de tuin vanaf de

stadssingel te kunnen bereiken, mocht De Gruyter een weg 'lijntrecht tottet cingel toe' van veertien voeten (ruim 3,70 meter) breed aanleggen in het verlengde van het pad dat in het midden van de tuin lag. Deze weg zou eveneens zijn eigendom worden. Hij kocht echter ook het perceel dat tussen 'den grooten middelhoff' en de stadssingel lag. Dit was 469 roeden (0,67 hectare) groot. Zo ontstond een kleine buitenplaats van 1,6 hectare die direct aan de singel lag. Omdat De Gruyter ook dit tweede perceel had gekocht, kon hij zelf bepalen waar hij de toegangsweg vanaf de singel zou laten maken. Deze kwam langs de noordzijde van het perceel te liggen.⁶

Bartholomeus de Gruyter was de zoon van een Utrechtse wijnkoper. In 1636 was hij als zestienjarige in dienst getreden van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) en terechtgekomen in Coromandel, een gebied aan de oostkust van India. Vooral voor de VOC-dienaren die tot de hogere rangen (onderkoopman, koopman en opperkoopman) wisten door te dringen, was de Coromandelkust een geliefde standplaats omdat de kust goede mogelijkheden bood voor privéhandel, de illegale handel in artikelen waar de VOC het monopolie op had. De Gruyter had er een bliksemcarrière: vanaf 1636 was hij opperkoopman en secunde (tweede in rang) te Masulipatnam en van 1643 tot aan zijn terugkeer naar Utrecht had hij er als opperhoofd de leiding. Bartholomeus de Gruyter kwam terug als een rijk man en sloot ook nog eens een goed huwelijk. In 1655 trouwde hij als 35-jarige met de 19-jarige Maria Specx (1636-1704), dochter van de gouverneur-generaal van Indië Jacques Specx. Ook in Utrecht wist hij zich op den duur een belangrijke positie te verwerven. De Gruyter was raad in de vroedschap in de periode 1675-1685, schepen in de jaren 1676-1678 en burgemeester van de stad in de periode 1678-1680.⁷

De Gruyter woonde met zijn gezin 'op de Nieuwegraff bij St. Janskerckhoff', de tegenwoordige Drift. Het buitenhuis en de tuin zal hij zelf gebruikt hebben. De Gruyter liet de tuin van het buitenhuis intact. Deze was 96,5 bij 96,5 meter groot. Op stadsplattegronden uit 1664 en 1695 (afb. 4) is de tuin afgebeeld met zijn oorspronkelijke formele inrichting. De vierkante tuin werd doorsneden door twee rechte paden, waardoor vier kleinere compartimenten ontstonden. Op beide kaarten is te zien dat het huis in het centrum van de tuin stond. Alleen op de in 1695 door Jan van Vianen en Caspar Specht vervaardigde plattegrond is het huis in opstand weergegeven. Het lijkt een woontoren-achtig gebouw te zijn. Het resterende deel van het buiten verhuurde Bartholomeus de Gruyter waarschijnlijk als 'warmoesiershoff' (tuinderij). Hiermee verkreeg hij niet alleen wat inkomsten, maar ook de directe beschikbaarheid van een hovenier met wie hij afspraken kon maken over het onderhoud van de tuin en het toezicht op het huis en de tuin.⁸

4 Het Park in 1695. Uitsnede van een door Jan van Vianen vervaardigde en door Caspar Specht uitgegeven plattegrond. Het noorden links. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 216019.

Vanaf 1682 verbleef de familie de Gruyter minder vaak in het buitenhuis aan de singel, want in dat jaar kocht De Gruyter de heerlijkheid en het huis Groenewoude te Woudenberg met de bijgebouwen en ruim 25 hectare land. De aankoop betekende een behoorlijke statusverhoging voor Bartholomeus de Gruyter en Maria Specx, die zich voortaan 'heer en vrouwe van Groenewoude' noemden. Sinds 1682 woonde het gezin afwisselend in hun huis aan de Drift en op Groenewoude.⁹

Na het overlijden van Bartholomeus de Gruyter in 1685 kwam het kleine buiten in de Utrechtse stadsvrijheid in het bezit van Paulus de Gruyter genaemt Buys (1669-1693), één van de veertien kinderen van het echtpaar. Hij stierf echter al in 1693, waarna het buiten vererfde op zijn moeder en zijn broers en zusters. Om de belasting op de collaterale successie (erfopvolging in de zijlinie) te bepalen, werd het complex getaxeerd door schout en schepenen van het gerecht 'buyten Wittevrouwenpoort'. Het werd daarbij omschreven als 'seecker speelhuys met den thuyn, item de huysmanswoning en warmoesiershoff, boomgaert etc., tsamen groot omtrent twee

mergen, staende ende gelegen aen 't Cingel' en werd gewaardeerd op 3.500 gulden. Hieruit blijkt dat het buiten was uitgebreid met een woning. Deze stond aan de singelzijde ten zuidwesten van het buitenhuis naast de weg die naar het buitenhuis leidde. Zij was tezamen met de 'warmoesiershoff' verhuurd aan een hovenier. Moeder Maria Specx overleed in 1704 met achterlating van flinke schulden. Haar kinderen verkochten het buiten op 21 september 1706 voor 3.450 gulden aan Jan de Wijs.¹⁰

't Goed genaemd 't Parck

De nieuwe eigenaar Jan de Wijs was messenmaker van beroep. Hij was weduwnaar en woonde met zijn twee zoons en een schoondochter in de Wittevrouwenstraat. Weliswaar was Jan de Wijs in goeden doen, maar om de aankoop te bekostigen, ging hij toch nog een lening aan van 1.500 gulden. Bij het tekenen van de schuldbekentenis op 29 december 1706 werd het buiten voor het eerst met een naam aangeduid: Het Parck. Op dezelfde dag verhuurde De Wijs 'de hovenierswoning met den voorsten hof van 't goed genaemd 't Parck, gelegen aen deser stadscingel' voor een periode van zes jaar voor 110 gulden per jaar aan Gijsbert Pylar. Een van de voorwaarden was dat Pylar de heggen van Het Parck moest scheren. In de daaropvolgende jaren gebruikten de leden van de familie De Wijs de 'grote huizinge' en de tuin zelf.¹¹

Enkele maanden na het overlijden van Jan de Wijs op 21 augustus 1712 zochten zijn beide zoons Gijsbert en Willem de Wijs naar wegen om extra inkomsten te verwerven. Zij besloten twee stukken grond aan weerszijden van het buitenhuis af te scheiden van de tuin en deze tezamen met een woning voor zes jaar te verhuren aan de hovenier Hendrik Pylar, zoon van Gijsbert Pylar, de huurder van de andere hof. Hoogstwaarschijnlijk was deze woning het achterhuis van het huis dat door de vader van Pylar werd gehuurd of stond deze er vlak naast. Zeker is dat beide woningen ten zuidwesten van het buitenhuis stonden. Uit de huurovereenkomst blijkt dat Jan de Wijs in dit deel van de tuin zelf bomen kweekte. De huurder moest 'de appelen en peere-stammen' met rust laten, evenals het 'ypeplantsoen'. Deze iepen wilden de verhuurders zelf verkopen en zij verplichtten Pylar om daarna 'dat vak te beleggen met zeer goede aspersies'. Hoe dan ook betekende dit het einde van de formele vierkante tuin.¹²

'Gelukkig die hier sticht zyn woning'

Het Park werd uiteindelijk in zijn geheel toebedeeld aan Gijsbert de Wijs, die net als zijn vader messenmaker was. Zijn vrouw Helena den Beet en hij waren waarschijnlijk geen grote liefhebbers van het buitenleven, want zij gebruikten

het buitenhuis zelf niet. Rond 1722 verhuurde De Wijs het aan de welgestelde textielhandelaar en -fabrikant Dionys Oortman (circa 1679-1737). Oortman hield zeer van het landleven. Hij was vooral gesteld op dit deel van Utrecht en was daar zelfs zo lyrisch over dat hij een lofdicht van 281 regels schreef op de Maliebaan en zijn omgeving. Zo dichtte hij:

o Lusthof met uw groene dreven,
Daer hof by hof in 't rondt verschynt,
Gy gunt den mensch hier jeugt en leven,
Daer zorg en arbydt voor verdwynt.
Wat kan u dan meer luister geven,
Vermaerde Bisschoplyke stad,
Het groen van zo veel trotze dreven,
of pragt die uwe wal omvat?

Doch wie kan al het zoet vertellen,
Van Utrechts groene Maliebaen,
Hier ziet men kers en kriecken zwellen,
Gints overvloed van peren staen,
Hier groejen goudgeele Abricosen,
En Persiken, vol smaek en geur,
die op haer wangen pronken, blosen,
Met Tydeloos en rosekleur,
Hoe weeldrig ziet men 't alles groejen,
Geen boom, geen bloem, geen plant die zucht,
't Wil voor zyn tyt zelf wassen, bloejen,
Gekoestert door de frisse lucht.

Gelukkig die hier sticht zyn woning,
En vergenoegt leeft in het groen,
Meer zorg ontrust den ryksten koning
Op 't vorstelyke paviljoen
Als hem, die 't stil en eenzaam leven
Voort 't slaefs gewoel van 't hof verkiest,
En wandlende langs groene dreven
Geen uurtje vrugteloos verliest,
't Gevogelt komt hem 's morgens wekken,
Het bloempje lacht hem vriendlyk aen,
Hy ziet de zon den dauw optrekken,
En al 't gebloemt weër opengaen.

Wilt hier met duizent orgelkelen,
't Gevogelt' heft reets vrolyk aen,
Den lof in veldgezangen quelen
Van Utrechts trotze Maliebaen,
Haer lof, die nimmer moet verdwynen,
Zo lang het zonnelicht zal schynen.¹³

Buitenleven voor de 'juffrouwe'

Aan het eind van zijn leven stond Gijsbert de Wijs, wiens echtgenote in 1725 was overleden, er financieel zeer goed voor. Bij testament van 3 april 1729 legateerde hij aan de onbemiddelde kinderen van zijn oom Pieter de Wijs onder meer huizen en landerijen en benoemde hij één van hen, zijn nicht Hillegonda de Wijs, tot zijn enige erfgenaam. De welgestelde 'juffrouwe' Cornelia Maria van Velpen kreeg het vruchtgebruik van Het Park en van een 'warmoesiershof' met pleziertuin en speelhuis aan de Maliebaan. Mogelijk wilde De Wijs, die tezamen met Cornelia Maria van Velpen behoorde tot de kring van gegoede Utrechtse rooms-katholieken, haar de geneugten van het landleven laten proeven. De huurinkomsten van de beide tot Het Park behorende kwekerijen had zij in elk geval niet nodig voor haar levensonderhoud. Ze was vermogender dan Gijsbert de Wijs zelf. Van Velpen was ook een goede bekende van enkele familieleden van De Wijs. Zijn nicht Hillegonda werkte als dienstbode voor Cornelia Maria van Velpen en haar bejaarde vader, de advocaat Cornelis Jacobus van Velpen, in hun huis aan de Nieuwegracht. Ook Jan van Rossum, de oudste zoon van haar zuster Gijsbertje de Wijs, en zijn zusters Catharina en Elisabeth van Rossum hielpen bij de verzorging van dochter en vader.¹⁴

Gijsbert de Wijs overleed op 21 februari 1731. Hoewel zijn nicht Hillegonda door de erfenis financieel onafhankelijk werd, bleef zij in dienst van Cornelia Maria van Velpen. Hillegonda de Wijs zorgde vervolgens goed voor haar familieleden. Vlak na het overlijden van Gijsbert de Wijs liepen de langjarige huurcontracten af met Gijsbert Pylar voor de aan de singel gelegen 'voorste' kwekerij en met Bastiaan van Velsen voor de 'achterste' op Het Park gelegen kwekerij. Hillegonda de Wijs huurde ze vervolgens van de vruchtgebruikster Van Velpen om ze te laten gebruiken door haar familieleden. De pleziertuin en het buitenhuis van Het Park waren geen onderdeel van deze overeenkomst. Cornelia Maria van Velpen gebruikte deze waarschijnlijk zelf. Ze liet de tuin in elk geval onderhouden door een hovenier.

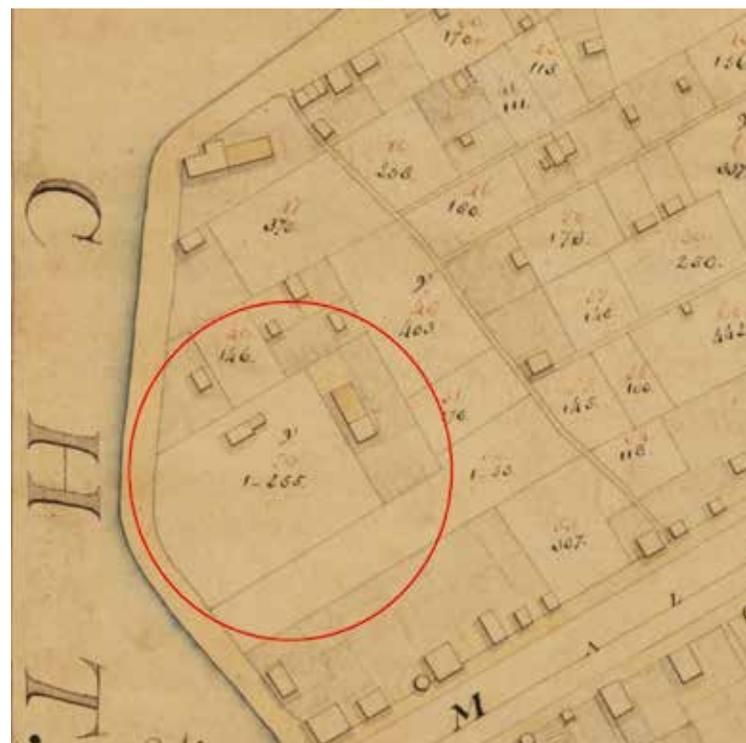
Cornelia Maria van Velpen was inmiddels zelf op leeftijd. Zij maakte in 1736 haar testament op en benoemde enkele familieleden tot erfgenamen. Aan

haar dienstbode Hillegonda de Wijs, haar neef Jan van Rossum en zijn zusters besprak zij enkele legaten 'in erkenntnisse van de getrouwe diensten en opwagtinge haar testatrice en haren overledenen vader de heer mr. Cornelis Jacobus van Velpen in sijnen hogen ouderdom bewezen bij dag en bij nagt' zonder daarvoor naar behoren betaald te zijn. Hillegonda de Wijs kreeg onder meer het levenslange vruchtgebruik van twee huizen in de Herenstraat.¹⁵

Toevluchtsoord

Na het overlijden van Cornelia Maria van Velpen op 4 mei 1737 werd Het Park in zijn geheel eigendom van Hillegonda de Wijs. Het complex vertegenwoordigde op dat moment een waarde van 4.000 gulden. De Wijs woonde eerst nog een paar maanden in het sterfhuis aan de Nieuwegracht, maar tegen het eind van 1737 vertrok ze naar Het Park met de van haar werkgeefster geërfde spulletjes: 'een silvere beeker, een toiletspiegel met twee deurtjes en vier zilvere hengseltjes, een haalf dousijn bruyne coffiekopjes en schoteltjes, nevens een half dousijn seskante blauwe dito' en het schilderij dat in het huis aan de Nieuwegracht in de keuken had gehangen. Deze zaken kon Hillegonda de Wijs goed gebruiken, want ze had waarschijnlijk nog nooit een zelfstandige huishouding gevoerd en bezat dus nog weinig meubels en gebruiksvoorwerpen. Maar ze beschikte inmiddels wel over voldoende middelen om het buitenhuis op Het Park nieuw in te richten. De huurbrengsten van de huizen in de Herenstraat en van de huizen en landerijen die zij van haar oom Gijsbert de Wijs had geërfd, stelden haar in staat om de rest van haar leven te rentenieren.¹⁶

Voor het eerst in zijn geschiedenis werd het buitenhuis op Het Park permanent bewoond. Hillegonda de Wijs had er geen eenzaam bestaan, want zij omringde zich met familieleden. De kwekerij aan de singel werd bewoond en gebruikt door haar neef Pieter van Rossum (1718-1785) en zijn gezin. Haar nicht Gijsbertje van Cootwijck (†1779), dochter van Cornelia de Wijs, bewoonde en gebruikte met haar man Rijk van der Wurff en hun gezin de erachter gelegen kwekerij. En daar bleef het niet bij. Ook andere familieleden vestigden zich op Het Park. Haar zuster Gijsbertje de Wijs (†1765) kwam er na het overlijden van haar man in 1743 wonen met ten minste vier kinderen: Jan van Rossum (1710-1746), Willem van Rossum (1715-1753), Catharina van Rossum (1717-1749) en Elisabeth van Rossum (1723-1786). De laatste verhuisde waarschijnlijk na haar huwelijk met de hovenier Justus Schouten in 1754. De overige vier familieleden bleven er de rest van hun leven wonen. Haar zuster Cornelia de Wijs (†1757) die zich er na de dood van haar man in 1741 vestigde, woonde waarschijnlijk in bij haar dochter en schoonzoon.¹⁷

5 Het Park in 1811. Uitsnede van een door H.A. Vissers vervaardigde kadastrale manuscriptkaart van de buitengerechten Wittevrouwen en Blijenburg. Het noorden rechtsboven. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 216128.

Het Park in 1744

De topografisch tekenaar Jan de Beijer legde het buitenhuis in 1744 vast. Naar deze tekening is later in de achttiende eeuw een prent vervaardigd getiteld *Het Park buiten Utrecht* (afb. 1). Alleen de prent is bewaard gebleven. De afbeelding laat een huis zien dat is uitgevoerd in de stijl van de Hollandse Renaissance. De buitenzijde van het huis had waarschijnlijk nog zijn oorspronkelijke gedaante. De Beijer tekende het huis vanuit het noordwesten. De ingangspartij bevond zich aan de zijde van de toegangsweg langs de noordgrens van het complex. De toren lag aan de zuidoostzijde van het pand, wat een logische locatie was vanwege het uitzicht op de lommerrijke Maliebaan. Op de voorgrond zijn nog restanten van de formele tuinaanleg zichtbaar. Op een in 1811 gemaakte kadastrale kaart komen het huis en de (dubbele) hovenierswoning voor (afb. 5). Weliswaar zijn de panden daarop in verhouding tot de percelen te groot weergegeven, maar uit de kaart is wel af te leiden dat de korte gevels van het buitenhuis evenwijdig

liepen aan de tegenwoordige School- en Parkstraat. Het buitenhuis stond ongeveer op de plaats van het huidige perceel Parkstraat 30. De hovenierswoning bevond zich op de plaats waar nu de Schoolstraat ligt, tussen de panden Schoolstraat 2 en 11.¹⁸

Kost en inwoning

Na meer dan 27 jaar in het buitenhuis gewoond te hebben, besloot de inmiddels bejaarde Hillegonda de Wijs dat het tijd was om voorzieningen te treffen voor haar oude dag. In 1765 verkocht ze voor 2.000 gulden een groot deel van Het Park aan de hovenier Justus Schouten (1728-1801), de echtgenoot van haar nicht Elisabeth van Rossum, op voorwaarde dat zij levenslang de 'vrije inwooning' zou hebben in het huis 'genaamt 't Perk' en dat Justus Schouten en Elisabeth van Rossum haar de rest van haar leven zouden voorzien van 'kost en drank, zoo in siekte als gezondheid'. De meubels in het huis zouden haar eigendom blijven. Het verkochte bestond uit het buitenhuis met de tuin en de door Rijk van der Wurff gehuurde hovenierswoning met 'warmoesierslandt', tezamen 700 roeden (circa 1 hectare) groot. De door haar neef Pieter van Rossum gehuurde kwekerij met woning aan de singel, 500 roeden (0,7 hectare) groot, was niet bij de koop inbegrepen. Waarschijnlijk trokken Justus Schouten en Elisabeth van Rossum vervolgens, met hun kinderen, in bij hun tante. Begin 1769 maakte Hillegonda de Wijs 'siekelijk te bedde leggende' haar testament op. Kennelijk was de verzorging in de voorgaande jaren naar wens geweest, want zij benoemde Justus Schouten en Elisabeth van Rossum tot haar enige erfgenamen. Mogelijk wilde zij zich met dit testament verzekeren van een goede verzorging in de tijd die haar nog restte. Hillegonda de Wijs overleed uiteindelijk op 18 mei 1770 'buiten de Maliepoort op 't Perk'. Ze had er bijna 33 jaar gewoond.¹⁹

De familie Schouten

Met het overlijden van Hillegonda de Wijs kwam Het Park weer in één hand. Hoogstwaarschijnlijk bleven Justus Schouten en Elisabeth van Rossum nog enige tijd in het buitenhuis wonen, in elk geval tot aan de dood van de laatste in 1786. Weliswaar was het land van Het Park voorlopig nog verhuurd, maar het huis was geen slechte uitvalsbasis voor de hovenier Schouten, die in de omgeving land bezat en huurde. De achterste kwekerij kwam in 1779 vrij na het overlijden van Gijsbertje van Cootwijck en haar man. Deze werd daarna in gebruik genomen door Justus Schouten of één van zijn kinderen. Pieter van Rossum, de huurder van de kwekerij aan de singel, overleed in 1785. Al zijn goederen werden daarna openbaar verkocht. De verkoop van 'eenige plantsoenen, veld en aardvruchten onder Wittevrouwen' in

november van dat jaar leverde maar liefst 1.181 gulden op. Hoewel Van Rossum meer grond bebouwde dan alleen het door hem gehuurde deel van Het Park, geeft deze verkoop toch ook een beeld van het gebruik van Het Park. Hij bleek in hoofdzaak (fruit-)bomen en heesters gekweekt te hebben. Duizenden werden er verkocht. Maar Van Rossum verbouwde in mindere mate ook groenten: andijvie, selderie, boerenkool, rode kool, savooiekool, zuring, bonen, knollen en aardappelen.²⁰

Justus Schouten breidde Het Park rond 1790 aan de noordwestzijde nog uit met een aangrenzend stuk land van 300 roeden (0,42 hectare). Hiermee was het complex ongeveer 1.500 roeden (2,1 hectare) groot. Het buitenhuis had een geheel omheinde ruime tuin van 260 roeden (0,36 hectare). Waarschijnlijk werd het in deze tijd verhuurd aan mr. Cornelis de Wijs, waarbij onduidelijk is of het hier de griffier van het Hof van Utrecht of zijn zoon betrof. Hiermee kreeg het huis weer een recreatiefunctie. Justus Schouten verdeelde de rest van het complex in twee kwekerijen van ongeveer 615 roeden (0,87 hectare), die hij verhuurde aan Dirk van Wintershoven en aan zijn schoonzoon Cornelis van Wintershoven. Na de dood van Dirk van Wintershoven in 1800, nam Justus' zoon Jan Schouten de kwekerij waarschijnlijk in gebruik.²¹

Een toren met mooi uitzicht

Toen Justus Schouten begin 1801 overleed, was de stad al ruim zes jaar bezet door de Fransen. Er heerste een economische crisis. Door het wegvallen van de overzeese handel was de werkgelegenheid afgenomen en waren de prijzen gestegen. De hoge belastingen door de afdrachten aan de Fransen waren daar nog eens bovenop gekomen. Vooral de renteniers werden getroffen. De vijf kinderen van Justus Schouten ondervonden hiervan de negatieve gevolgen toen zij de verschillende landerijen uit de nalatenschap van hun vader probeerden te verkopen. Een kwekerij aan de Maliebaan raakten zij nog wel kwijt, maar de verkoop van in eerste instantie een deel van Het Park met het buitenhuis bleek een probleem. In de *Utrechtsche Courant* van 10 juni 1801 werd aangekondigd dat de notaris Nicolaas Wilhelmus Buddingh op 13 juni 1801 zou verkopen: 'eene groote en zeer aangenaam gesitueerde thuin, zijnde een gedeelte van het Park onder Wittevrouwen, tusschen de Wittevrouwe en Maliepoorten, met de huisinge daar op staande, waarin eene groote en eene kleine kamer, kelderkeuken, zolder en toren, hebbende laatstgemelde een schoon gezigt op de rondom gelegen landen, terstond te aanvaarden. Item een stuk allerbest hoveniers en boomgaardland, liggende naast het voorgaande perceel.' Het buitenhuis met de tuin en het stuk land bleven echter onverkocht. De aankoop van een buiten was in deze onzekere tijden klaarblijkelijk geen aantrekkelijke

investering. Enkele maanden later probeerden de erfgenamen het opnieuw. Ditmaal kwam Het Park geheel in de verkoop en werd het aangeprezen als 'eene capitale warmoesiershofsteede'. Maar ook deze verkoping bleef zonder resultaat. Jan Schouten en zijn zwager Cornelis van Wintershoven bleven er dan ook met hun gezinnen wonen.²²

De familie Buddingh

Om onbekende redenen werd Het Park in 1812 gerechtelijk verkocht. Notaris Nicolaas Wilhelmus Buddingh (1749-1835, afb. 6) werd op 14 september van dat jaar voor 3.000 gulden de nieuwe eigenaar. Hij kon zich zo'n aankoop wel veroorloven, want in tegenstelling tot andere beroepsgroepen ging het notarissen in de Franse tijd voor de wind. Aan het eind van de bezetting ging het voor Buddingh toch nog mis, maar niet op financieel gebied. Hij werd slechts enkele dagen voor de bevrijding van Utrecht op 28 november 1813 samen met enkele andere vooraanstaande burgers gegijzeld door de Fransen. De gijzelaars werden overgebracht naar Parijs, waar zij maanden in gevangenschap doorbrachten. Buddingh keerde pas in april 1814 naar Utrecht terug. Het was hem vooral zwaar gevallen dat hij in de maanden van zijn gevangenschap taal noch teken van zijn familie had vernomen, zo schreef hij later in zijn *Dagverhaal mijner gijzelaarschap*. Buddingh woonde met zijn vierde echtgenote Bartha Maria de Roo (1761-1837) en hun beide zoons Nicolaas Wilhelmus (1794-1868) en Jan Gijsbert (1797-1844) aan het Janskerkhof. Hij was een gevoelige man. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de *Zedekundige verhandeling over de waare troostgronden by treffende sterfgevallen* die hij in 1789 publiceerde na het 'hartgrievend afsterven' van zijn eerste echtgenote.²³

Waarschijnlijk bracht Buddingh de oppervlakte van Het Park al snel terug tot de oorspronkelijke ruim 1,6 hectare. Bij de in augustus 1813 gehouden volkstelling was er in elk geval nog slechts sprake van één hovenierswoning, bewoond door Cornelis van Wintershoven en zijn gezin, en het 'pavillon de mr. Budding, Janskerkhoff'. Uit de omschrijving is niet af te leiden of dit 'pavillon' nog het oorspronkelijke buitenhuis of een kleiner tuinhuis of koepel was, maar deze wijst wel op gebruik door Buddingh zelf.

Zeker is dat hij de pleziertuin handhaafde en het huis op den duur liet vervangen door een koepel, een tuinhuis(je). Het buitenhuis is vrijwel zeker vóór 1824 gesloopt, want het volkstellingsregister van dat jaar vermeldt bij één van de twee huizen op Het Park, namelijk (wijk I) nummer 213, dat het is afgebroken. Het andere huis, nummer 212, was de hovenierswoning die dubbel bewoond kon worden. Het werd in 1824 bewoond door de hovenier Gijsbertus van Dam en zijn gezin. Bij de volgende volkstellingen in 1830 en 1840 woonde dit gezin er nog steeds. De aantekening 'grafkelder' bij nummer

6 Christiaan van Geelen sr., *Nicolaas Wilhelmus Buddingh (1749-1835) en zijn echtgenote Anna van Royen (1754-1790)*, 1790. Olieverf op doek, 58,4 x 69,6 cm. Collectie/Foto Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 9318.

213 in het volkstellingsregister van 1830 bevestigt het vermoeden dat het afgebroken huis met dit nummer het buitenhuis was. De kelder zal er een restant van zijn geweest. Na 1830 heeft de hovenierswoning het nummer 212/213 gekregen. Op de kadastrale kaart uit 1832 (afb. 7) is te zien dat op de percelen die samen Het Park vormden deze hovenierswoning het enige gebouw was. Een koepel is er niet op afgebeeld, maar deze bestond waarschijnlijk al wel.²⁴

'Eene warmoezeniershofstede, benevens pleisier tuin en koepel, genaamd het Park'

Nicolaas Wilhelmus Buddingh stierf in 1835 als een zeer vermogend man. Het saldo van zijn nalatenschap bedroeg maar liefst 316.541 gulden. Bij de boedelverdeling in 1837 werd Het Park toegewezen aan zijn weduwe

7 Het Park in 1832. Uitsnede van een in 1888 gemaakte kopie van de kadastrale kaart van de gemeente Absteede uit 1832. Het noorden links. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 818098.

Bartha Maria de Roo, rentenierster. Het werd beschreven als: 'Eene warmoezershofstede, benevens pleisiertuin en koepel, genaamd het Park, gelegen aan den singel tusschen de Wittevrouwenpoort en de Maliebarrière, tezamen groot circa twee bunders; bekend bij het kadaster sectie A nummers 373 à 377. Waardig geschat vijfduizend guldens.' Bartha Maria de Roo overleed op 11 februari 1837, slechts twee dagen na de boedelscheiding. Enkele maanden later verkreeg haar jongste zoon Jan Gijsbert Buddingh Het Park uit haar nalatenschap. Dit was een logische keuze, want hij woonde in Utrecht, in het ouderlijk huis aan het Janskerkhof, en werkte er ook als notaris. De pleziertuin met koepel bevond zich dus op loopafstand van zijn huis. Zijn broer Nicolaas Wilhelmus Buddingh, inspecteur van het Kadaster in de provincie Gelderland, woonde met zijn gezin in Arnhem.²⁵

Jan Gijsbert Buddingh heeft slechts enkele jaren plezier gehad van zijn tuin en koepel. Na zijn overlijden in 1844 kreeg zijn broer Nicolaas Wilhelmus Buddingh het op 5.500 gulden getaxeerde complex Het Park toebedeeld. Dit

luidde een nieuw tijdperk in. Voortaan woonde de eigenaar ver weg en gebruikte hij de tuin hoogstwaarschijnlijk zelf niet. De hoveniershof en de bijbehorende woning bleven wel in gebruik.²⁶

Stadsuitbreiding

Tussen 1830 en 1875 veranderde de stad Utrecht ingrijpend van aanzien. In deze jaren werden de stadswallen en hun poorten gesloopt en vervangen door plantsoenen ontworpen door architect J.D. Zocher jr. Dit was onderdeel van een plan voor uitbreiding en verfraaiing van de stad waartoe burgemeester H.M.A.J. van Asch van Wijck het initiatief had genomen. Na het slechten van de vestingwerken werd steeds vaker buiten de singels gebouwd, vooral woningen voor de groeiende stadsbevolking. De uitbreidingen vonden in eerste instantie plaats langs bestaande wegen. Het waren doorgaans particulieren die bouwden met de bedoeling de huizen met winst te verkopen. De huizen waren niet altijd van goede kwaliteit.²⁷

De plantsoenaanleg aan de oostzijde van de stad kwam in 1843 gereed. In 1847 kwam Het Park in beeld als locatie voor de bouw van een nieuw 'burgerlijk en academisch ziekenhuis'. Dit gebouw zou met de voorgevel aan de tegenwoordige Maliesingel komen te staan. Maar de bouw van een nieuw ziekenhuis liet nog twintig jaar op zich laten wachten. Het verrees uiteindelijk aan de Catharijnesingel.²⁸

Daarna bleef het lange tijd stil rondom Het Park. Dat veranderde na het overlijden van Nicolaas Wilhelmus Buddingh in 1868. Zijn erfgenamen, zijn weduwe Arnolda Constantia Eliana Verschoor (1804-1888) en hun beide dochters met hun echtgenoten, gingen in gesprek met de eigenaar van de grond (met enkele huizen) tussen Het Park en de Nachtegaalstraat, Wijnanda Legué, weduwe van Hubertus Johannes Buskes. Beide partijen constateerden dat er in Utrecht een toenemende behoefte aan 'goede woonhuizen' bestond en besloten hun terreinen als bouwgrond te verkopen. De percelen zouden in afzonderlijke veilingen worden verkocht, maar de loop van de straten werd wel afgestemd. De percelen waren geprojecteerd aan twee straten tussen de Maliesingel en de Nachtegaalstraat en aan een dwarsstraat tussen deze straten. De erven Buddingh en de weduwe Buskes richtten zich in juli 1872 met verzoekschriften tot de gemeenteraad. De erven Buddingh verklaarden dat zij van plan waren 'de warmoeiershofstede, genaamd het Park' in percelen als bouwterrein te verkopen. Zij boden de grond van de geprojecteerde straten ter overname aan de gemeente aan op voorwaarde dat de gemeente ze binnen twee jaar zou bestraten en zou voorzien van trottoirs, riolering, gasleidingen en gasverlichting. Het verzoekschrift van de weduwe Buskes had gelijke strekking. Zij benadrukte dat het ging om kosteloze overname van de grond.²⁹

De verkoop

De verzoekschriften bereikten de raad in een periode waarin de gemeente meer invloed wilde krijgen op de inrichting van de stad. Het baarde haar zorgen dat de speculatiebouw buiten de singels in voorgaande jaren vaak had geleid tot smalle straten en woningen van slechte kwaliteit. De gemeente ging letten op de (minimale) breedte en richting van de straten en de hoogte van de bebouwing.³⁰

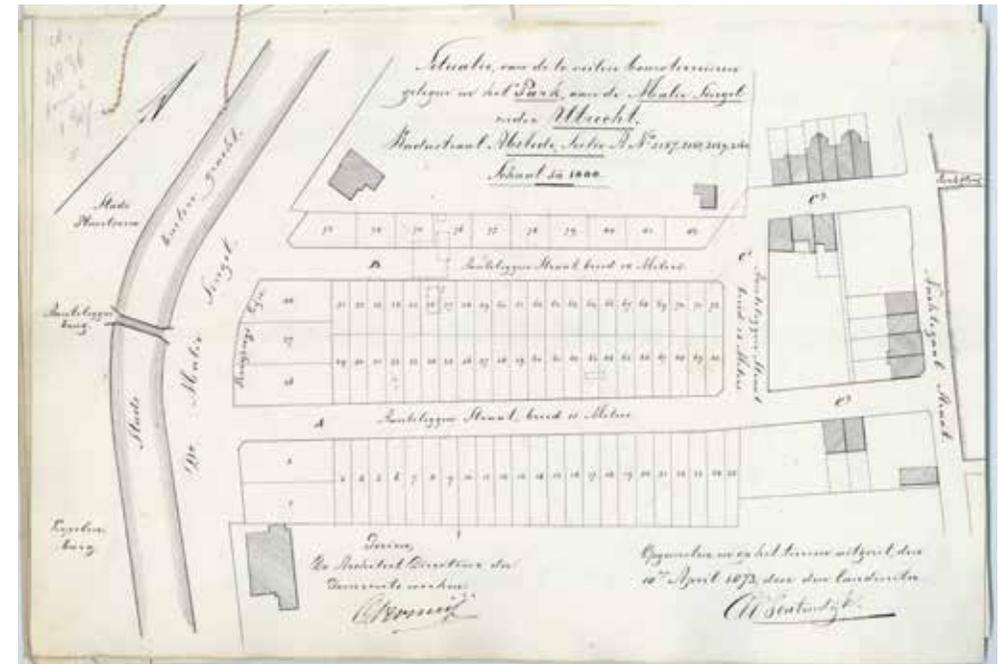
De reactie op de gepresenteerde plannen van de erven Buddingh en de weduwe Buskes was overwegend negatief. De architect-directeur van de gemeentewerken C. Vermeijs en de Commissie van Fabricage vonden de verspringing in de latere Schoolstraat ongunstig 'voor de passage van rijtuigen'. De percelen aan de noordwestzijde van deze straat vonden ze te ondiep 'waardoor aldaar weinig meer te verwachten is dan den aanbouw van onaanzienlijke burgerwoonhuizen' en ze vonden de geprojecteerde dwarsstraat, het latere Schoolplein, met een breedte van 8,5 meter te smal. Men vond het plan de kosten van circa 23.000 gulden voor bestrating, riolering en verlichting niet waard. Op 3 oktober 1872 beschikte de raad afwijzend op de beide verzoekschriften. De indieners kregen echter een door Vermeijs gewijzigd plan voorgelegd dat wel in overweging genomen zou worden. Onderhandelingen van de gemeente met de erven Buddingh en de weduwe Buskes resulteerden in een nieuw plan dat op 20 maart 1873 werd behandeld in de raad. In dit nieuwe plan was de dwarsstraat maar

liefst 15 meter breed geworden. De raad keurde het goed, maar op voorwaarde dat ook een strook grond van vijf meter breed langs de percelen aan de Maliesingel afgestaan zou worden aan de gemeente. Hiermee was de weg vrij voor de verkoop van Het Park (afb. 8).³¹

Op 21 mei 1873 veilde notaris Van Schermbeek 82 percelen bouwgrond 'gelegen in het Park, aan de Maliesingel' (afb. 9). In de verkoopvoorwaarden was onder meer opgenomen dat de te bouwen huizen aan de openbare weg minstens 'een kelder-, eene beneden-, een boven- en eene zolderverdieping' moesten hebben. Dit was ongetwijfeld ingebracht door de gemeente. De totale opbrengst van de verkoop was 71.422,50 gulden; een goed resultaat voor een complex dat in 1844 nog op 5.500 gulden was getaxeerd. De overdracht van de grond voor de geprojecteerde

8 Advertentie in de *Arnhemsche Courant* van 3 mei 1873.

9 Plattegrond van de te verkopen percelen op het voormalige terrein van Het Park, 1873. Het noorden rechtsboven. Het Utrechts Archief, Notariële archieven, inv.nr. U321e146, aktenr. 20671.

straten door de erven Buddingh aan de gemeente vond plaats op 2 september 1873. De straten kregen al op 21 oktober 1873 namen: Schoolplein en Schoolstraat, vanwege het feit dat er een jongensschool gebouwd zou worden, en Parkstraat als herinnering aan Het Park.³²

Erik Tigelaar was jarenlang werkzaam bij Het Utrechts Archief en is nu als Hoofd Kennis en Collecties verbonden aan het Nederlands Openluchtmuseum. Hij publiceert regelmatig over de geschiedenis van de stad Utrecht.

AFKORTINGEN

DTB	Collectie doop- trouw- en begraafregisters
HUA	Het Utrechts Archief
SA II	Archieven stadsbestuur van Utrecht 1577-1795
SA III	Archieven stadsbestuur van Utrecht 1795-1813
NA	Notariële archieven

LITERATUUR

- Van den Broeke 2016** ► M. van den Broeke, *'Het pryeeel van Zeeland'. Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820*, Hilversum 2016.
- De Bruin 2000** ► R.E. de Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.
- Buddingh z.j.** ► N.W. Buddingh, *Dagverhaal mijner gijzelaarschap*, Utrecht z.j.
- Buddingh 1789** ► N.W. Buddingh, *Zedekundige verhandeling over de waare troostgronden by treffende sterfgevallen*, Utrecht 1789.
- Debie/Holwerda 2014** ► P.H.M. Debie en J. Holwerda, *Historisch onderzoek lanenstelsel kasteel Renswoude*, Renswoude 2014.
- Harten 1992** ► J.D.H. Harten, 'Landhuizen en buitenplaatsen' in: J.D.H. Harten e.a. (red.), *De tuin van Utrecht*, Utrecht 1992, 55.
- Heurneman/Van Santen 2007** ► M. Heurneman en B. van Santen, *De Utrechtse wijken, Oost: Buiten Wittevrouwen, Oudwijk/Sterrenwijk, Wilhelminapark, Rijnsweerd, De Uithof*, Utrecht 2007.
- Van Immerseel 2000** ► R. van Immerseel e.a., 'Buitenplaatsen in Zuid-Holland' in: Jos Stöver e.a. (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, Zutphen 2000, 39-60.
- Jacobs/Smit 1988** ► K. Jacobs en L. Smit (red.), *De ideale stad 1664-1988. Ideaalplannen voor de stad Utrecht*, Utrecht 1988.
- De Jong 1987** ► J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17^e en 18^e eeuw*, Utrecht 1987.
- Krijnen 2000** ► J.S. Krijnen, 'De verdwenen hofstede Het Park en de geboorte van de Parkstraat', *Steen-goed*, 29 (2000), 1-4.
- Olde Meierink 1995** ► B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995.
- Oortman z.j.** ► D. Oortman, *De Utrechtse Maliebaen*, z.pl. z.j.
- Perks 1970** ► W.A.G. Perks, *Geschiedenis van de Maliebaan*, Utrecht 1970.
- Peters 2002** ► M. Peters, *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de Kust van Coromandel in India*, Amsterdam 2002.
- Verschuure-Stuip/Renes 2015** ► G. Verschuure-Stuip, m.m.v. Hans Renes, 'Hollandse buitenplaatsenlandschappen. Buitenplaatsen en hun relatie met het landschap (1609-1672)' in: Y. Kuiper en B. Olde Meierink (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*, Hilversum 2015, 44-48.
- Vogelzang 2015** ► F. Vogelzang, "'Een paradijs, schier soeter en veel meer, als oyt de werelt zag". Buitens in Utrecht (1609-1672)' in: Y. Kuiper en B. Olde Meierink (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*, Hilversum 2015, 156-177.

NOTEN

- * Dit artikel is mogelijk gemaakt door Wijn & Stael Advocaten. Het kantoor van Wijn & Stael is gevestigd in de panden Maliesingel 18, 19 en 20. Deze zijn in de jaren 1876 en 1877 gebouwd op het voormalige terrein van Het Park.
- Vogelzang 2015, 156-157, 161-162, 174-177; Verschuure-Stuip/Renes 2015, 44-48; Van den Broeke 2016, 28-33, 45-60, 73-76; Van Immerseel 2000, 39-60; De Jong 1987, 159-167.
 - Heurneman/Van Santen 2007, 15-17; Vogelzang 2015, 156-157; De Bruin 2000, 224-225; Harten 1992, 55; Perks 1970, 24; HUA, Archief kapittel van Sint-Pieter, inv.nr. 342, kaart 1642.
 - 'Godard van Reede van Nederhorst', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, Leiden 1914, 1025-1026; HUA, SA II, inv.nr. 3501-2, transport 18 nov. 1641; Collectie beeldmateriaal, cat.nr. 216701, kaart 1629; NA, inv.nr. Uo21a008, aktenr. 65 (13 jun. 1640).
 - HUA, SA II, inv.nr. 3501-2, transport 18 nov. 1641; Debie/Holwerda 2014, 57; Vogelzang 2015, 163; HUA, SA II, inv.nr. 3501-1, transport 26 jun. 1628; inv.nr. 3501-2, transport 2 dec. 1641; Archief kapittel van Sint-Pieter, inv.nr. 342, kaart 1642; NA, inv.nr. Uo21a017, aktenr. 1 (15 jan. 1650); inv.nr. Uo27a001, aktenr. 14 (18 aug. 1636); inv.nr. Uo21a014, aktenr. 31 (10 april 1647); inv.nr. Uo21a014, aktenr. 69 (7 aug. 1647).
 - HUA, NA, inv.nr. Uo18a002, aktenr. 185 (15 jun. 1644); inv.nr. Uo21a014, aktenr. 31 (10 apr. 1647); inv.nr. Uo21a014, aktenr. 69 (7 aug. 1647); inv.nr. Uo21a015, aktenr. 99 (6 okt. 1648); inv.nr. Uo21a017, aktenr. 1 (15 jan. 1650); aktenr. 7 (15 jan. 1650).
 - HUA, NA, inv.nr. Uo21a018, aktenr. 3 (17 jan. 1651); inv.nr. Uo21a017, aktenr. 1 (15 jan. 1650); SA II, inv.nr. 3501-3, transport 18 mei 1653 en transport 5 febr. 1655. In tegenstelling tot de meeste andere in 1649 verkochte percelen waren de beide door De Gruyter verworven percelen ten tijde van de verkoop niet verhuurd als recreatietuin of als hoveniersland. Hieruit kan worden afgeleid dat de leden van de familie Van Asch van Wijck deze zelf in gebruik hadden.
 - Peters 2002, 77; Stadsarchief Amsterdam, DTB, inv.nr. 474, 349, 1655; Caroline Pelsler, *Huizen aan het Janskerkhof*, Drift 17: <huizenaanhetjanskerkhof.nl/huizen/drift-utrecht/drift-17/> (29 jun. 2022).
 - HUA, NA, inv.nr. Uo21a029, aktenrs. 75 en 76 (19 aug. 1664); inv.nr. Uo60a029, aktenr. 28 (10 jun. 1692); Collectie beeldmateriaal, cat.nr. 216117, plattegrond 1664; cat.nr. 216019, plattegrond 1695; SA II, inv.nr. 3501-6, taxatie 31 okt. 1693. Lange tijd heeft men aangenomen dat de bekende predikant en dichter Jodocus van Lodensteyn Het Park bewoonde. Hiervoor zijn echter geen aanwijzingen gevonden. Er is geen reden om aan te nemen dat de familie De Gruyter het buitenhuis niet zelf gebruikte. Van Lodensteyn bezat vanaf 1658 tot aan zijn dood in 1677 zelf een pleziertuin die ten noorden van het buiten van De Gruyter lag. HUA, NA, inv.nr. Uo59a004, aktenr. 75 (19 sept. 1677); Krijnen 2000, 1-2.
 - HUA, NA, inv.nr. Uo65a002, aktenr. 343 (16 febr. 1686); inv.nr.

Uo60a029, aktenr. 28 (10 jun. 1692); SA II, inv.nr. 3501-7, plecht 10 febr. 1702; Olde Meierink 1995, 209.

- Caroline Pelsler, *Huizen aan het Janskerkhof*, Drift 17: <huizenaanhetjanskerkhof.nl/huizen/drift-utrecht/drift-17/> (29 jun. 2022); HUA, DTB, inv.nr. 6 (22 aug. 1669); SA II, inv.nr. 3501-6, taxatie 31 okt. 1693; inv.nr. 3218-9, 142-154 (21 sept. 1706).
- HUA, DTB, inv.nr. 128, 416 (3 jan. 1706); NA, inv.nr. Uo72a002, aktenr. 47 (20 aug. 1666); inv.nr. U110a007, aktenrs. 291 en 292 (29 dec. 1706); inv.nr. U120a002, aktenr. 85 (2 nov. 1712).
- HUA, DTB, inv.nr. 129, 59 (21 aug. 1712); NA, inv.nr. U120a002, aktenr. 85 (2 nov. 1712).
- HUA, DTB, inv.nr. 86, 341, 1703; inv.nr. 132, 890, 1737; NA, inv.nr. U166a002, aktenr. 62 (21 dec. 1722); inv.nr. U167a006, aktenr. 9 (1 febr. 1735); inv.nr. Uo83b032, aktenr. 62 (25 nov. 1709); Stadsarchief Amsterdam, DTB, inv.nr. 703, 250, 1703; Oortman.
- HUA, NA, inv.nr. U173a002, aktenr. 91 (3 apr. 1729); inv.nr. U173a006, aktenr. 26 (24 apr. 1737); aktenr. 127 (6 okt. 1738); inv.nr. U173a005, aktenr. 103 (20 dec. 1736).
- HUA, DTB, inv.nr. 131, 571 (21 febr. 1731); NA, inv.nr. U166a004, aktenr. 6 (13 jan. 1726); inv.nr. U173a006, aktenr. 26 (24 april 1737); aktenr. 127 (6 okt. 1738); inv.nr. U173a005, aktenr. 103 (20 dec. 1736).
- HUA, NA, inv.nr. U173a006, aktenr. 26 (24 apr. 1737); aktenr. 127 (6 okt. 1738); inv.nr. U173a005, aktenr. 103 (20 dec. 1736).
- HUA, NA, inv.nr. U207a009, aktenr. 10 (8 jan. 1765); DTB, inv. nr. 134, 567 (9 apr. 1746); 689 (7 febr. 1747); 829 (28 jan. 1748); 1063 (14 sept. 1749); inv.nr. 135, 387 (11 aug. 1753); 926 (1 dec. 1757); inv.nr. 136, 531 (21 dec. 1765); 879 (24 okt. 1769); inv.nr. 137, 574 (20 aug. 1775); 529 (8 mrt. 1775); 773 (29 okt. 1777); 933 (12 febr. 1779); inv.nr. 138, 366 (25 okt. 1785).
- HUA, Collectie beeldmateriaal, cat.nr. 37918, 1744; cat.nr. 216128, 1811.
- HUA, NA, inv.nr. U207a009, aktenr. 10 (8 jan. 1765); inv.nr. U207a011, aktenr. 14 (12 jan. 1769); SA II, inv.nr. 3501-10, transport 18 febr. 1765; DTB, inv.nr. 137, 44 (18 mei 1770); SA II, inv.nr. 3249 (4 aug. 1770).
- HUA, DTB, inv.nr. 138, 459 (12 aug. 1786); 366 (25 okt. 1785); NA, inv.nr. U207b001, aktenr. 11 (29 nov. 1785); aktenr. 12 (30 nov. 1785).
- HUA, NA, inv.nr. U256c029, aktenr. 8 (23 jan. 1792); inv.nr. U267a004, aktenr. 44 (17 jun. 1803); inv.nr. U272c008, aktenr. 71 (3 dec. 1785); inv.nr. U256c028, aktenr. 193 (14 dec. 1791); inv. nr. U256c029, aktenr. 8 (23 jan. 1792); inv.nr. U 272c023, aktenr. 206 (27 dec. 1800); DTB, inv.nr. 139, 700 (26 okt. 1800).
- HUA, DTB, inv.nr. 140, 26 (12 mrt. 1801); NA, inv.nr. U272c024, aktenr. 63 (18 apr. 1801); inv.nr. U272c028, aktenr. 67 (3 mei 1803); De Bruin 2000, 340-342; Utrechtsche Courant (10 jun. 1801 en 19 aug. 1801); HUA, Archief van de rechtbank van eerste aanleg, arrondissement Utrecht, inv.nr. 32-1, 1812.
- HUA, Archief van de rechtbank van eerste aanleg arrondissement Utrecht, inv.nr. 32-1, 1812; Buddingh;

- Buddingh 1789; Caroline Pelsler, *Huizen aan het Janskerkhof*, Janskerkhof 19: <huizenaanhetjanskerkhof.nl/huizen/janskerkhof-nz/janskerkhof-19/> (28 jun. 2022).
- HUA, SA III, inv.nr. 613-106, 11 (4 aug. 1813); Archief gemeentebestuur Utrecht 1813-1969, inv.nr. 7461, wijk I, nrs. 212-213; inv.nr. 7478, wijk I, nr. 212-213; inv.nr. 7498, wijk I, nr. 212; inv.nr. 7528, wijk I, blad 359, bev. reg. 1850-1859; inv.nr. 7041, wijk I, 1831-1834; Collectie beeldmateriaal, cat.nr. 818098.
 - HUA, NA, inv.nr. U330a016, nr. 2722, scheiding 9 febr. 1837; inv. nr. U321e039, nr. 6717, bewaring 29 jan. 1845.
 - HUA, NA, inv.nr. U321e039, nr. 6717, bewaring 29 jan. 1845; Archief gemeentebestuur Utrecht 1813-1969, inv.nr. 7528, blad 359, bevolkingsregister 1850-1859; inv.nr. 7589, blad 618, bevolkingsregister 1860-1879.
 - De Bruin 2000, 356-361; Jacobs/Smit 1988, 54-60.
 - Krijnen 2000, 3-4; De Bruin 2000, 380-381; Jacobs/Smit 1988, 54-60.
 - Gelders archief, akten van overlijden Arnhem 1868, aktenr. 533; HUA, Archief gemeentebestuur Utrecht 1813-1969, inv.nr. 90, notulen raad 18 jul. 1872.
 - Jacobs/Smit 1988, 58-60.
 - HUA, Archief gemeentebestuur Utrecht 1813-1969, inv.nr. 91, notulen raad 26 sept. 1872; 3 okt. 1872; inv.nr. 92, notulen raad 6 mrt. 1873; 20 mrt. 1873; inv.nr. 93, notulen raad, 27 mei 1873; 17 jul. 1873; 21 aug. 1873.
 - HUA, NA, inv.nr. U321e146, nr. 20671, veiling 21 mei 1873; Verzameling eigendomsbewijzen, inv.nr. 34, nr. 227 (2 sept. 1873); Archief gemeentebestuur Utrecht 1813-1969, inv.nr. 972, besluit 21 okt. 1873.

De jacht (verbeeld) aan de Nieuwegracht

Over zestiende-eeuwse muurschilderingen in een woonhuis te Utrecht

Marloes Zeefat

Begin jaren tachtig van de vorige eeuw werd tijdens restauratiewerkzaamheden in een Utrechts woonhuis aan de Nieuwegracht een bijzondere vondst gedaan: onder de witgepleisterde muren in dit zestiende-eeuwse pand kwamen kleurrijke schilderingen tevoorschijn. Het is bijzonder dat de schilder zijn werk heeft gedateerd met het jaar 1535, omdat muurschilderingen zelden van een datering zijn voorzien. Bouwhistoricus Frans Kipp beschreef de in de voorkamer op de eerste verdieping ontdekte 'merkwaardige 16e eeuwse muurschilderingen' in de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1981*.¹ In de kroniek van drie jaar later bestempelde Kipp de geschilderde decoraties opnieuw als 'curieus', maar ook toen bleef grondiger interpretatie en duiding van de schilderingen ontbreken.² Vervolgens werd in 1984 in het tweede bouwdeel op de begane grond van hetzelfde huis nóg een muurschildering ontdekt en gedocumenteerd, zeer waarschijnlijk ook afkomstig uit de zestiende eeuw.³

Voor dit artikel zijn alle bekende gegevens over de wandschilderingen in Nieuwegracht 67 in kaart gebracht. Ze worden gekoppeld aan de context waarin deze woning en de voorkamer ooit zijn ontstaan. Vervolgens wordt gepoogd de mogelijke opdrachtgever te identificeren en wordt een verband gelegd tussen de iconografie van de schilderingen en de middeleeuwse leefwereld. Een vergelijking met soortgelijke schilderingen in Nancy en Gottorf zal ten slotte leiden tot verdere duiding en interpretatie van de muurschilderingen om de Utrechtse kamer in een bredere, internationale context te plaatsen.

Een huis aan de Nieuwegracht

Het huis met de bijzondere muurschilderingen staat in het centrum van Utrecht en kijkt uit op de Nieuwegracht. Het pand geniet sinds 1967 de status

1 Jager met speer en twee honden op muurschildering in het huis Nieuwegracht 67, Utrecht, 1535. Foto Fotodienst GAU/Het Utrechts Archief, cat.nr. 65160, 1984.

van Rijksmonument.⁴ De achteringang van Museum Catharijneconvent (Nieuwegracht 63) bevindt zich op een minuut loopafstand. Door de wandschilderingen op de verdieping weten we dat het voorste gedeelte van het huis rond 1535 moet zijn gebouwd, de datering bevindt zich namelijk op de oudste afwerklaag.⁵ Minstens één van de vertrekken op de bovenverdieping werd ondersteund door een houten gewelf, wat uitzonderlijk was voor deze periode.⁶ Dit gewelf maakt de ruimte waarin de schilderingen zich bevinden tot een soort galerij, waar de langwerpige vorm van de kamer aan bijdraagt. Een sleutelstuk met het wapen van de Johanniter kloosterorde dat onder de trek balken in een kamer op de begane grond werd aangetroffen, toont aan dat het tweede, iets smallere, bouwdeel op zijn laatst in 1561 moet zijn voltooid, aangezien de orde het pand in dit jaar verkocht.⁷ Gedurende de zeventiende eeuw werd het huis nog tweemaal vergroot met een aanbouw achter de bestaande woning.⁸

Tijdens een verbouwing in de achttiende eeuw werden de voorkamers van zowel begane grond als verdieping met een muur in tweeën gesplitst.⁹ Het linkerdeel maakt deel uit van het huidige adres Nieuwegracht 67, het

2 Een boom in bosrijke omgeving. Foto Fotodienst GAU/Het Utrechts Archief, cat.nr. 65162, 1984.

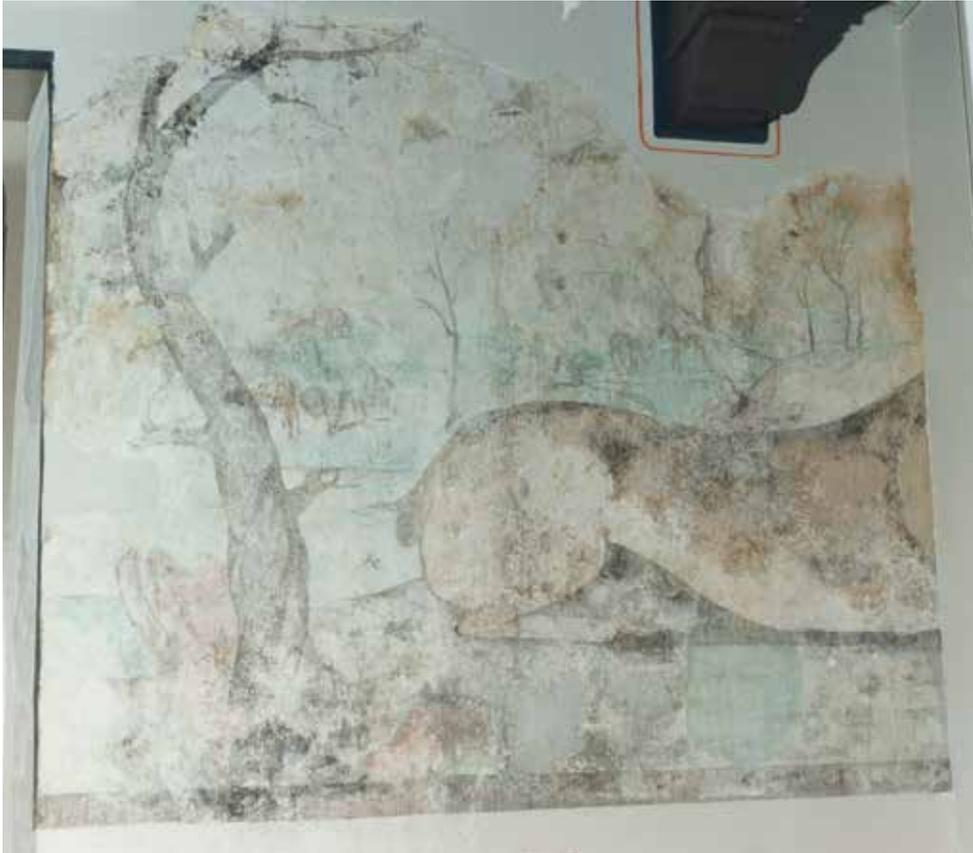
rechterdeel van Nieuwegracht 67A. Het pand 67A heeft in de jaren dertig van de vorige eeuw een uitgebreide onderhoudsbeurt ondergaan, waardoor muurschilderingen daar naar alle waarschijnlijkheid zijn verdwenen.¹⁰

Muurschilderingen op de verdieping

De voorkamer van Nieuwegracht 67 bevat zes geschilderde fragmenten: een jager met speer en twee honden (afb. 1), een boom in een bosrijke omgeving (afb. 2), een lastig te duiden fragment, een achterlijf van een hert en een jager met speer (afb. 3), een achterlijf van een hert en groepjes herten op de achtergrond (afb. 4), en een liggend hert en een haas. De bovenste rand van de kamer was beschilderd, de onderste strook witgepleisterd.¹¹

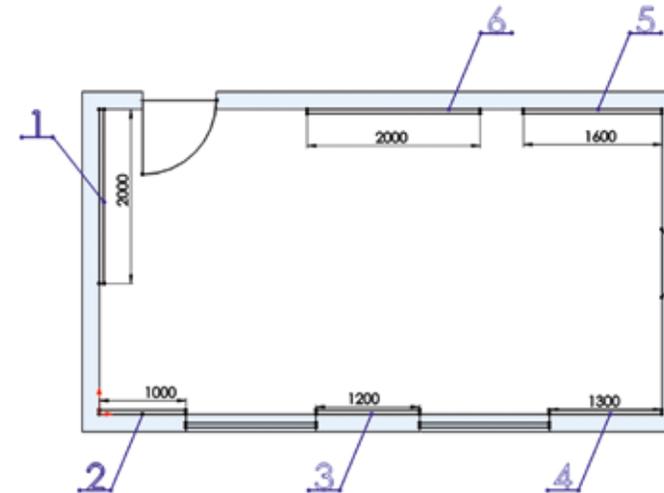

3 Achterlijf van een hert. Rechtsachter bevindt zich een jager met speer. Vlak voor de achterpoten van het hert is de datering van de schildering te zien. Foto Fotodienst GAU/Het Utrechts Archief, cat.nr. 65161, 1984.

4 Achterlijf van een hert. Op de achtergrond zijn groepjes herten te zien. Foto Fotodienst GAU/ Het Utrechts Archief, cat.nr. 65163, 1984.

De afzonderlijke fragmenten moeten samen oorspronkelijk een rondlopende muurschildering hebben gevormd (afb. 5).¹² De consistente stijl en het kleurgebruik, de gelijkaardige achtergronden op de fragmenten en de doorlopende donkergekleurde rand onder de schilderingen maken dit aannemelijk. De muurschildering is niet symmetrisch, maar de herten op de schilderingen liggen allemaal met hun voorlijf naar het noorden gericht. Mogelijk bestaat de schildering uit verschillende scènes die met elkaar in verband staan. Verder lijkt het erop dat de gehele schildering een bosrijke omgeving impliceert: er zijn bomen te zien, de schilder maakte gul gebruik van de natuurlijke kleuren groen en bruin, en hier en daar lijkt het landschap enigszins heuvelachtig te zijn. Op verschillende plaatsen lijkt hekwerk te zijn geschilderd.¹³ De menselijke figuur op het eerste fragment is een man, afgaande op zijn haardracht, baard en kledij. De bosrijke omgeving, de speer die hij vasthoudt

5 Plattegrond van de voorkamer op de eerste verdieping van Nieuwegracht 67. Fragmenten van de muurschilderingen zijn genummerd en hun geschatte breedte toegevoegd. Alle fragmenten meten grofweg 1,5 meter vanaf het plafond. Tekening auteur, 2015.

en het gezelschap van de honden wijzen op zijn identiteit als jager. De koppen van de grotere, liggende beesten ontbreken, maar gezien de context en het postuur van de lijven zullen het herten zijn.¹⁴ In grote laatmiddeleeuwse woonhuizen bevonden de belangrijkste en meest rijkversierde ruimten zich meestal op de verdieping.¹⁵ Naast de verdieping waren de zijkamer en achterkamer op de begane grond ook voorname vertrekken.¹⁶ Op deze ruimtes na was het laatmiddeleeuwse huis over het algemeen simpel ingericht en gedecoreerd, als er al decoratie aanwezig was.¹⁷

Een wapen als sleutel

Twee sleutelstukken bevatten aanwijzingen die de opdrachtgever van de muurschilderingen kunnen achterhalen: het hierboven genoemde sleutelstuk met het Johanniter kruis en een sleutelstuk met een familiewapen.¹⁸ Volgens Kipp werd dit wapen gevoerd door Berend van Duven (circa 1470-1551), in 1535 balijer van het Utrechtse Catharijneconvent.¹⁹ Door kunsthistoricus Paul Dirkse wordt het familiewapen echter geïdentificeerd als dat van Griete Evertsdr. († circa 1520), moeder van Wolter van Bijler (1504-1560).²⁰ Van Bijler volgde Van Duven op als balijer van het Catharijneconvent na diens dood in 1551. Hoekstra en Staal bevestigen de conclusie van Dirkse en voegen eraan toe dat Van Duven 'waarschijnlijk in een van de grote huizen aan de Nieuwegracht naast de kloosterbrouwerij [ging] wonen'.²¹

6 Het familiewapen van Wolter van Bijler, muurschildering in het huis Nieuwegracht 67, tweede helft zestiende eeuw. Fotocollectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort/Paul van Galen, cat.nr. 401.009, 1984.

De in 1984 op de begane grond gevonden wandschildering toont ook een wapenschild, met drie rode hoorns in een medaillon, geflankeerd door twee griffioenen, bekroond met een putto en omlijst door rolwerk (afb. 6). Dit wapen wordt in de literatuur unaniem aan Van Bijler gekoppeld.²² Als we het wapenschild op de schildering vergelijken met een overzicht van de wapens toebehorend aan Johannierter balijers, zoals opgetekend door de Utrechtse Aernout van Buchel (1565-1641), is de overeenkomst duidelijk te zien (afb. 7). Het door Van Buchel afgebeelde wapen van Van Duven komt niet overeen met het wapenschild op het sleutelstuk en evenmin met het wapen op de muurschildering. Deze wapens kunnen daarentegen wel direct in verband worden gebracht met Wolter van Bijler en zijn moeder. Daarnaast ligt het thema van de jacht in de schilderingen op de verdieping in lijn met de jachthoorns op het familiewapen van Van Bijler, wat ook op hem als opdrachtgever wijst.

Het is overigens wel degelijk mogelijk dat Van Duven voor Van Bijler het pand betrok in het huis aan de Nieuwegracht woonde. Dit blijkt uit de biografische gegevens van beide balijers. Anno 1513 werd Berend van Duven balijer van het

7 Wapens van Johannierter balijers, naast elkaar die van Berend van Duven en Wolter van Bijler, circa 1610-1620. Inkt en verf op papier. Uit: A. van Buchel, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, 168. Collectie Het Utrechts Archief.

Catharijneconvent, een functie waarin hij onder andere in 1529 de grote verhuizing van de Johannierterorde van het Vredenburg naar het huidige Catharijneconvent leidde. In de daaropvolgende jaren hield hij zich voornamelijk bezig met de verbouwingen van het nieuwe kloostercomplex en het is niet uit te sluiten dat hij gedurende deze periode in het nieuwe pand aan de nabijgelegen Nieuwegracht verbleef. Van Bijler, opvolger van Van Duven, trad waarschijnlijk in 1522 of 1523 toe tot de Johannierterorde. Vermoedelijk bekleedde hij in eerste instantie lagere functies in de orde en werd hij later, op zijn vroegst in 1539, Commandeur van de Commanderie van Ingen, een zeer welvarende dochtervestiging van het convent.²³ Hij had dus voldoende aanzien om al tamelijk vroeg in zijn carrière een eigen woning tot zijn beschikking te hebben, hetgeen niet ongewoon was binnen de Johannierterorde (afb. 8).

Het tweede bouwdeel met de muurschildering met familiewapens werd rond 1550 gebouwd, Wolter van Bijler zal in ieder geval sinds die tijd aan de Nieuwegracht hebben gewoond. Het is twijfelachtig of hij er ten tijde van de voltooiing van het eerste bouwdeel al verbleef.

8 Op de lijst is lijfspreuk van Van Bijler zichtbaar: *Moderata Durant* (Gematigdheid beklijft).

Portret van Wolter van Bijler (1504-1560), 1555. Olieverf op paneel, 66,5 x 53 cm. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv.nr. BMH s671b. Foto Ruben de Heer.

Johannieter balijers

De Orde van Sint-Jan, of Johannieterorde, vindt zijn oorsprong in de stichting van een hospitaal in Jeruzalem dat enkele decennia voor de Eerste Kruistocht (1096) werd opgericht. Na verloop van tijd groeide het hospitaal en breidde het zijn bezit geleidelijk aan uit, waarop de paus de orde in 1130 als geestelijke orde erkende.²⁴ Zeven jaar na deze erkenning konden ook ridders zich bij de orde voegen. Vanaf dat moment waren de Johannieters officieel een geestelijke ridderorde en stichtten zij meerdere hospitalen, kloosters en ordehuizen verspreid over het huidige Europese gebied.²⁵

Tegen het einde van de twaalfde eeuw stichtte de orde een klooster in Utrecht gewijd aan de Heilige Catharina. Deze nederzetting was niet alleen het centrum van de Johannieterorde in het bisdom Utrecht, maar tevens de

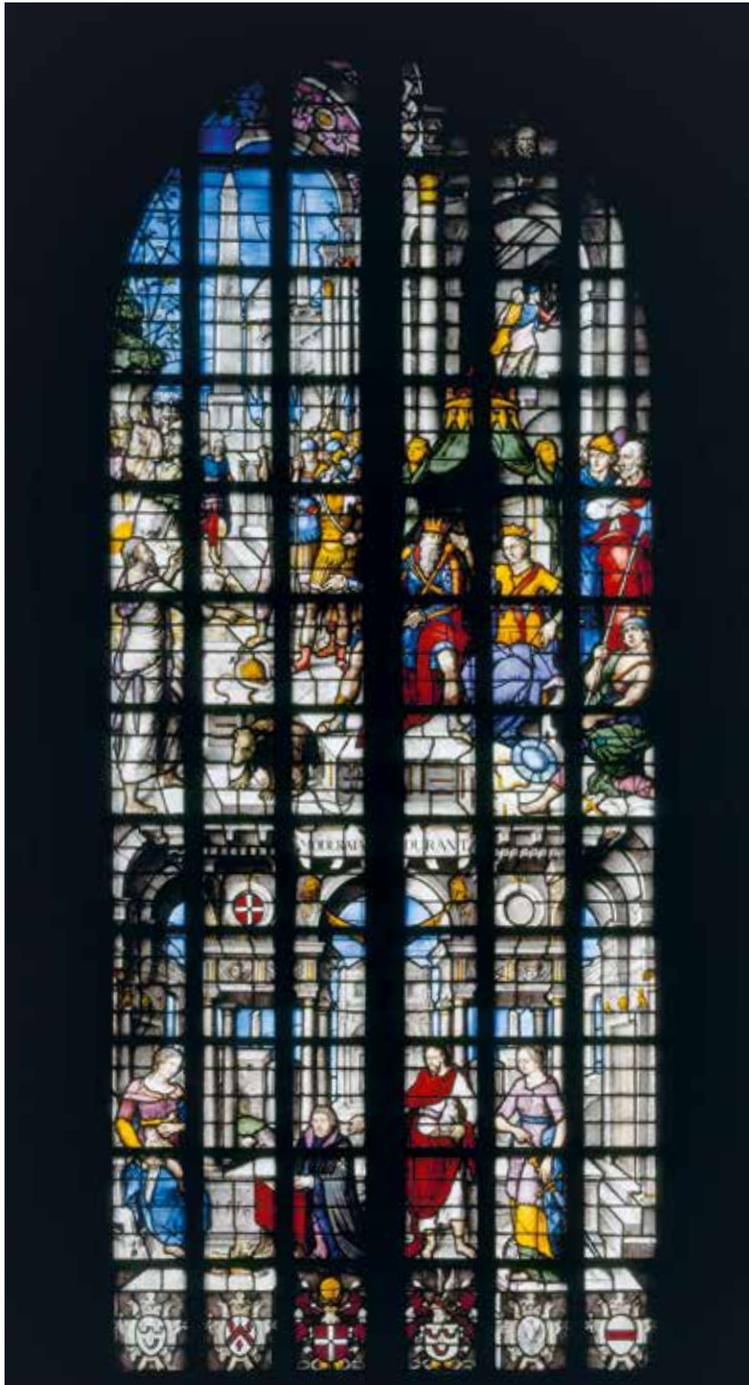
belangrijkste vestiging van de Johannieters in de Noordelijke Nederlanden.²⁶ Het oorspronkelijke convent, bedoeld voor het verplegen van pelgrims, bevond zich op de locatie van het huidige Vredenburg. Toen keizer Karel V (1500-1558) landsheer van Utrecht werd en het Vredenburg koos als zijn dwangburcht, waren de Johannieters gedwongen te verhuizen naar het voormalige Karmelietenklooster.²⁷ De keizer kocht vrijwel alle panden aan de huidige Nieuwegracht, Nieuwstraat en Zuilenstraat op en schonk deze aan de Johannieters waardoor deze het kleine Karmelietenklooster uit wisten te bouwen tot een ruim hospitaal- en kloostercomplex, compleet met toegangspoorten die het grondgebied van het klooster afsloten van de rest van de stad.²⁸ Het pand Nieuwegracht 67 bevond zich buiten het convent.

In de zestiende eeuw beheerde het Catharijneconvent zeker twaalf dochtervestigingen, de zogenaamde Johannieter commanderijen.²⁹ Iedere commanderij, gebouwd rond een ordehuis, kerk, klooster of hospitaal en vaak aangevuld met vele landerijen, werd beheerd door een commandeur. De commandeur van het Catharijneconvent stond aan het hoofd van alle Utrechtse commanderijen. Deze persoon voerde in de vijftiende en zestiende eeuw de titel van balijer of landcommandeur.³⁰ De balijer was een belangrijke en representatieve figuur, verantwoordelijk voor alle landerijen en andere bezittingen van de orde die onder de Commanderij van Utrecht vielen. Alle balijers stonden onder controle van de grootprior der Johannieters, residerend in Duitsland, die op zijn beurt weer verantwoording aflegde aan de grootmeester in Malta. De broeders van het Catharijneconvent waren over het algemeen welgestelde burgers, er traden tevens enkele edellieden tot de orde toe.

De taken van de balijer waren voornamelijk van bestuurlijke aard. Daarnaast begaf de balijer van het Catharijneconvent zich af en toe naar het convent voor spirituele taken. De balijer resideerde dicht bij het convent, maar voerde een eigen huishouden met een uitgebreide staf.³¹ Omdat het altijd mogelijk was dat de grootprior vanuit Duitsland het convent aandede, en omdat er regelmatig ander hoog bezoek werd ontvangen, was het van belang dat de balijerswoning een representatief karakter had. Daarnaast zal iemand met een dergelijke hoge status zijn macht en weelde graag in zijn residentie hebben uitgedragen. Dit kon een zestiende-eeuwse balijer onder andere doen door zich met kunstwerken te omringen.

Wolter van Bijler

Een ander interessant werk dat waarschijnlijk werd gemaakt in opdracht van Van Bijler is een schoorsteenfries. Het lag opgeslagen in de kelder van een huis aan de Utrechtse Hamburgerstraat, maar is vermoedelijk oorspronkelijk gemaakt voor de woning van de balijer.³² Volgens Dirkse was het het fries

9 Jan van Zijl en werkplaats, gebrandschilderd raam met *De bestraffing van Herodes door Johannes* en stichtersportret van Wolter van Bijler in de Sint-Janskerk te Gouda, 1556.
Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, doc.nr. 402.841.

oorspronkelijk geverfd en verguld, vermoedelijk met het Johanneter wapen in het midden, geflankeerd door Johannes de Doper, de heilige Catharina van Alexandrië en de wapens van Van Bijlers ouders. Het rolwerk is in dezelfde stijl als de muurschildering met Van Bijlers wapen op de Nieuwegracht. Wie dit fries vervaardigde is niet zeker, maar Paul Dirkse schrijft het op stilistische gronden toe aan beeldhouwer en stadsarchitect Willem van Noort (†1556).³³ Van Noort was verantwoordelijk voor de nieuwe verdedigingswerken van de stad Utrecht en heeft diverse andere gebouwen ontworpen, maar hield zich ook bezig met kleiner werk als geveldecoraties. Hij werkte daarnaast regelmatig in opdracht van keizer Karel V.³⁴

Van Bijler gaf niet alleen opdracht voor kunstwerken in zijn eigen woning in Utrecht, hij was ook stichter van een van de glasramen van de Sint-Janskerk te Gouda.³⁵ Dit glasraam toont de bestraffing van Herodes door Johannes de Doper (afb. 9). Op het onderste deel is Van Bijler knielend voor Maria met kind afgebeeld, naast de patroonheiligen van de Johanneters: Johannes de Doper en de Heilige Catharina. De onderste rand bevat de familiewapens van zijn ouders. Het raam werd in 1556 opgeleverd door de werkplaats van de Utrechtse glasschilder Jan van Zijl (†1567?).³⁶ Het feit dat de balijer financieel bijdroeg aan een dergelijk groot en prestigieus project is indicatief voor zijn welvaart en aanzien en dat van het Catharijneconvent. Tot de andere schenkers behoren onder andere landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586) en het stadsbestuur van Amsterdam.

Het hert als symbool

Op diverse fragmenten van de muurschilderingen in Van Bijlers huis zijn herten te zien. Het hert wordt al sinds de oudheid geassocieerd met eeuwig of lang leven. Deze verbintenis tussen het hert en de tijd lijkt zijn oorsprong te vinden in het werk van de Romeinse auteur Plinius de Oudere (circa 23-79 na Chr.).³⁷ In zijn geschriften beschreef hij de vondst van een hert dat een halsband droeg met de signatuur van Alexander de Grote. Deze vondst zou een eeuw na het overlijden van de keizer zijn gedaan, wat Plinius interpreteerde als bewijs van de hoge leeftijd die herten konden bereiken. Na Plinius' tijd is dit idee door verschillende auteurs in stand gehouden en ontstonden er tegelijkertijd nieuwe legenden die het hert verbonden aan andere koninklijke en keizerlijke figuren. Zo zou koning Karel VI van Frankrijk (1368-1422) een eeuwenoud hert hebben gevangen met een inscriptie van keizer Julius Caesar (100 voor Chr.-44 na Chr.).³⁸ Deze legende zou nog minstens een eeuw na het leven van Karel VI invloed uitoefenen op de schilderkunst, tapijtkunst en heraldiek aan het Franse hof - een connectie met een voormalige Romeinse keizer sloot uitstekend aan bij de koninklijke symboliek.³⁹

In de Bijbel en diverse andere bronnen worden het hert kenmerken toegeschreven die de iconografie van dit dier in de christelijke kunst sterk hebben beïnvloed.⁴⁰ Naast het vermogen om lang of eeuwig te leven zou het hert bijvoorbeeld de eigenschap hebben slangen te kunnen eten zonder vergiftigd te worden. De Griekse dichter Oppianus (circa 200 na Chr.) beschreef in dit verband een hert dat gebeten werd door een slang en zich vervolgens in een rivier onderdompelde, waar de wonden van het dier genazen.⁴¹ In de kunst komt het hert dan ook veelvuldig voor als symbool voor Christus, vechtend tegen het kwaad en gered door de doop.

Een bekende legende waarin het hert tevens symbool staat voor Christus is het verhaal van de heilige Eustachius. Deze heilige werd tijdens een hertenjacht geconfronteerd met een groot hert dat - afhankelijk van de versie van het verhaal - tot hem spreekt of hem verblindt met licht vanuit een crucifix in zijn gewei. Eustachius bekeert zich na het aanschouwen van dit wonder tot het christelijke geloof. Een soortgelijk verhaal is bekend over de heilige Hubertus, die vanaf de zestiende eeuw aanzienlijk vaker wordt afgebeeld in de kunst dan Eustachius.⁴² Beide heiligen gelden als patroonheiligen van de jacht. Verder is het hert binnen mythologische context vaak te zien in combinatie met de jachtgodin Diana (Artemis).

Het hert werd in de middeleeuwen op zowel gebruiksvoorwerpen als decoratieve objecten afgebeeld en het was ook fysiek aanwezig in het laatmiddeleeuwse interieur als jachttrofee. Geweien werden ter decoratie aan de muur gehangen of werden in gebruiksobjecten verwerkt. De huid van het dier werd gebruikt voor het maken van kleding, organen als het hart vonden een toepassing in medicinaal gebruik.⁴³ Hertenvlees gold als een delicatessen, die alleen de hoogste klassen zich konden veroorloven - voor de laatmiddeleeuwse adel was het edelhert de ultieme prooi.

De aristocratische jacht

De jacht was gedurende de middeleeuwen een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven. Rond 1500 was het deel van de bevolking dat regelmatig ging jagen nog significant, maar door verstedelijking zou dit aantal in later eeuwen geleidelijk aan afnemen.⁴⁴ Deze affiniteit met de jacht wordt gereflecteerd in de vele allusies naar de jacht in contemporaine literatuur en beeldende kunst. Alle sociale klassen joegen, en maakten daarbij gebruik van uiteenlopende technieken, maar het meest beschreven en afgebeelde type van de jacht in contemporaine bronnen is de door de adel beoefende achtervolging te paard.⁴⁵

Een succesvolle jacht bracht vlees en materialen op, maar dit was over het algemeen niet het doel van de aristocratische jacht. De hoofse jacht moet

eerder worden gezien als een aristocratisch tijdverdrijf, omgeven met ritueel, waarin de edelman al vanaf jonge leeftijd werd onderwezen.⁴⁶ Dit type jacht was voorbehouden aan de vorst, de hoogste maatschappelijke klassen en aan een groep professionele jagers.⁴⁷ De prooi bij uitstek was het edelhert, bij voorkeur een sterk, volwassen, mannelijk exemplaar. Zowel het hert als de hertenjacht waren dus nauw verbonden met een hoge sociale status en rijkdom.

Het edelhert is ook het dier dat het meest voorkomt op afbeeldingen van de jacht en in de zogenaamde jachthandleidingen uit die periode, zoals de bekende *Livre de Chasse* van Gaston Phoebus (1331-91). Behalve het hert werden ook de haas en het wilde zwijn door de nobiliteit als waardige prooien beschouwd, bewonderd om respectievelijk hun snelheid en kracht.⁴⁸ In het Duitse taalgebied werd de achtervolging te paard van de haas zelfs als de meest indrukwekkende manier van jagen gezien.⁴⁹ Behalve de prooi en het paard, speelde ook de hond een belangrijke rol in de aristocratische jacht. De twee hondenrassen die voornamelijk werden ingezet bij het jagen waren speurhonden, die een prooi op konden sporen en windhonden, die de prooi met hoge snelheid konden achtervolgen.

Tijdens grootschalige jachteenementen werden over het algemeen altijd dezelfde fasen doorlopen.⁵⁰ De voorbereidingen voor de jacht begonnen al vroeg in de ochtend, wanneer een klein groepje jagers vergezeld door speurhonden een geschikte prooi lokaliseerde. Tegelijkertijd verzamelde de rest van het gezelschap, onder leiding van de jachtmeester, zich op een vooraf afgesproken plaats (*assemblée*) waar een uitgebreid maal werd genoten. De jachtmeester gaf ondertussen een aantal leden van het jachtgezelschap de opdracht om hindernissen voor het hert uit te zetten. Na het ontbijt werd de jachthoorn geblazen en ging het gezelschap op zoek naar de prooi. Wanneer het dier eenmaal was gevonden, werd het opgejaagd tot het uitgeput raakte, waarbij het hert soms in een nabijgelegen meer of rivier sprong in een poging de honden op een dwaalspoor te brengen. Uiteindelijk werd het hert dan omsingeld en werd het gedood door de jachtmeester, of een ander hoog in rang. Na het doden van het hert werd het dier volgens traditie geslacht, waarna de rituele *curée* volgde. Hierbij werd een deel van het vlees op de huid van het hert gelegd en aan de honden gevoerd terwijl de jachthoorn werd geblazen. Dit ritueel lijkt vooral in Frankrijk erg belangrijk te zijn geweest.⁵¹ Om de jacht af te sluiten werd het karkas van het dier naar de residentie gedragen waarna er een feestmaal volgde. De hoofse jacht stond, zoals alle activiteiten aan het hof, in het teken van machtsvertoon en het deelnemen aan, of het imiteren van de hoofse jacht, bood dan ook de mogelijkheid om in rang te stijgen.⁵²

De jacht in de kunst

De ceremoniële, aristocratische jacht en andere manieren van jagen werden in jachthandleidingen als de *Livre de Chasse* op praktische wijze beschreven. Maar ook in de literatuur en beeldende kunst van de periode, bijvoorbeeld door Chaucer (1343-1400) en later Shakespeare (1564-1616), werd veelvuldig en veelal op symbolische of allegorische wijze aan de jacht gerefereerd. Een typisch voorbeeld hiervan is verbonden aan de hoofse liefde en de spanning tussen de seksen. Hierbij kon het hert symbool staan voor bijvoorbeeld een minnaar of een jonkvrouw, of voor een concept als verlangen.⁵³ In de context van de jacht werd de man vaak vergeleken met de hond, die op jacht is naar de vrouw, het konijn.

Zowel voor de makers van schilderkunst als van boekverluchting en wandtapijten was de jacht een geliefd onderwerp. De symboliek waarmee de jacht werd geassocieerd kon een dubbele betekenis verschaffen aan een kunstwerk, maar stelde kunstenaars bijvoorbeeld ook in de gelegenheid om hun kennis van dierlijke anatomie te etaleren of indrukwekkende landschappen te schilderen. De 'jachtvoorstelling' als genre is mogelijk ontstaan vanuit getijdenboeken, waarin de seizoenen en bijbehorende activiteiten werden geïllustreerd. Dit soort afbeeldingen zou geleidelijk aan migreren naar kunstwerken op grotere schaal zoals altaarstukken, maar ook naar wandtapijten en muurschilderingen.⁵⁴

De jacht aan de wand

In de directe omgeving van Utrecht zijn geen contemporaine muurschilderingen gevonden die inhoudelijk overeenkomen met de Nieuwegrachtse jachtvoorstelling. De iconografie van deze muurschilderingen moet daarom worden geduid in vergelijking met eigentijdse wandtapijtreksen, boekverluchting en andere picturale bronnen. Omdat wandtapijten hetzelfde doel dienden als wandschilderingen zijn ze bijzonder geschikt als vergelijkingsmateriaal. Tegen het einde van de middeleeuwen genoten beide kunstvormen een hoge status en hadden enkel de rijkste huishoudens het voorrecht op deze vormen van decoratie.⁵⁵

Twee vermaarde voorstellingen van de jacht daterend uit het begin van de zestiende eeuw zijn te vinden in wandtapijtreksen: de *Jachten van Maximiliaan* (1531-33) en de *Eenhoortapijten* (circa 1500). De *Jachten van Maximiliaan* is een wandtapijtenreeks bestaande uit twaalf delen: een tapijt voor elke maand van het jaar.⁵⁶ Iedere maand wordt vergezeld van een passend jachttafereel (afb. 10). Voor de maanden maart tot oktober werd gekozen voor de hertenjacht en de jacht op het everzwijn behoorde tot de rest van het jaar. De tapijten werden vermoedelijk in opdracht van Karel V in

10 *Het jachtgezelschap verzamelt zich voor een maaltijd*. Naar ontwerp van Bernard van Orley en Jan Tons II, *De maand juni* (onderdeel van de *Jachten van Maximiliaan*), 1531-33. Weefwerk van wol, zijde, goud- en zilverdraad, 440 x 563 cm. Collectie Musée du Louvre, Parijs. Foto Henry Townsend/Wikimedia Commons.

Brussel vervaardigd, destijds het centrum van de wandtapijtenindustrie, naar ontwerp van Bernhard van Orley (circa 1488-1541) en Jan Tons II (circa 1500-61). Waarschijnlijk liet Karel V de tapijten maken ter nagedachtenis aan zijn grootvader keizer Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519), ter herinnering aan diens vaardigheid in en passie voor de jacht.⁵⁷ Al vlak na de vervaardiging waren de tapijten zeer bekend en kopieën van de reeks waren nog tot ver in de achttiende eeuw zeer gewild.

Een tweede wandtapijtserie met de jacht als onderwerp is de reeks *Eenhoortapijten*. Deze serie bestaat uit zeven verschillende tapijten waarop verschillende fasen van de eenhoornjacht worden uitgebeeld (afb. 11). De reeks begint met de start van de jacht en verhaalt over het achtervolgen, vangen, doden en uiteindelijk opsluiten van de eenhoorn. Met uitzondering van de laatste voorstelling, waarbij de eenhoorn is opgestaan uit de dood, is deze fantastische jachtpartij volledig gebaseerd op de hertenjacht te paard.⁵⁸ Evenals de *Jachten van Maximiliaan* zijn deze tapijten geproduceerd in de

11 *De jagers gaan het woud in* (onderdeel van de *Eenhoortapijten*), 1495-1505. Weefwerk van wol, zijde, goud- en zilverdraad, 368,3 x 315 cm. Collectie Metropolitan Museum of Art (The Cloisters), New York, inv.nr. 37.8o.1.

Zuidelijke Nederlanden rond 1500, waarschijnlijk in Brussel, naar voorbeeld van een in Parijs vervaardigd karton.⁵⁹ De opdrachtgever van de tapijten is onbekend, maar mogelijk werden de tapijten gemaakt ter ere van een bruiloft. De verschillende scènes zouden volgens Margaret Freeman samen een allegorische voorstelling zijn van de eerste hofmakerij van de echtgenoten tot aan het sluiten van hun huwelijk.⁶⁰ De tapijten zouden op deze manier een zogenaamde *chambre* hebben gevormd, een tapijtreeks die werd ontworpen met het doel de muren van een ruimte volledig te bekleden. Wat hebben de schilderijen op de Nieuwegracht gemeen met de hierboven beschreven zestiende-eeuwse wandtapijten? Kunnen de Utrechtse

muurschilderingen wellicht als een serie van elkaar opvolgende fasen van de jacht worden gezien? Kan het afgebeelde allegorisch worden opgevat en schuilt er een bepaalde symboliek in deze schilderijen? Hieronder zal een poging worden gedaan om deze vragen te beantwoorden door de verschillende onderdelen van de schilderijen stapsgewijs te analyseren en verbanden te leggen met andere jachtvoorstellingen die in dezelfde periode werden gemaakt.

Het hert en de haas

De Nieuwegrachtse muurschilderingen tonen diverse prooidieren: een levensgrote haas, vier meer dan levensgrote herten en een aantal hertjes, in klein formaat geschilderd op de achtergrond. Zowel het hert als de haas werden in de late middeleeuwen als waardige en edele prooien gezien, beide dieren passen dus in de woning van een hooggeplaatst figuur.

Hoewel de hazenjacht te paard als een adellijke bezigheid werd gezien, komt dit type jacht aanzienlijk minder voor in contemporaine afbeeldingen dan de hertenjacht.⁶¹ In grootschalige kunstwerken kan dit wellicht worden verklaard door een voorkeur van kunstenaars en opdrachtgevers voor de majesteit van het hert tegenover het bescheiden formaat van de haas. De haas, en de jacht op de haas, komt daarentegen veelvuldig voor op miniaturen en in de marges van verluchte handschriften.

Een opvallend kenmerk van de grote herten aan de Nieuwegracht is het feit dat deze dieren liggend en in rust zijn afgebeeld. Het lijkt er dus op dat de herten aan de Nieuwegracht niet actief worden bejaagd, terwijl de haas wel in beweging is, sprintend door het gras.

Omdat de opdrachtgever van deze schilderijen een geestelijke was, moet er zeker rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat er nadrukkelijk is gekozen voor een decoratie met herten vanwege de Christussymboliek die bij deze dieren hoort. De hoogstaande en geletterde figuren die de balijer bezochten zullen een dergelijke verwijzing ongetwijfeld hebben begrepen. Tevens zullen de balijer en zijn gasten algemene kennis hebben gehad van de jacht en de adellijke status van het edelhert, waardoor de Nieuwegrachtse muurschildering tot hun verbeelding moet hebben gesproken. Het is niet uit te sluiten dat de balijer zelf ook regelmatig ging jagen. Daarnaast zou het thema van de jacht mogelijk in verband kunnen staan met het wapenschild van Van Bijler. Er zijn geen expliciete aanwijzingen dat de aanwezigheid van het hert, of de jacht op het hert, in de context van deze muurschilderingen allegorisch of symbolisch moet worden begrepen. Zodoende zal de balijer in zijn keuze voor deze decoratie bepaalde religieuze en adellijke associaties aan zijn persoon hebben willen verbinden.

12 Twee kleurrijk geklede jagers in *De jagers keren terug naar het kasteel* (detail, onderdeel van de *Eenhoortapijten*). Collectie Metropolitan Museum of Art (The Cloisters), New York, inv.nr. 37.80.5.

De jager

De twee belangrijkste attributen die de figuur in de muurschildering identificeren als jager zijn de speer die hij bij zich draagt en zijn twee honden. Andere attributen waarmee een jager kon worden afgebeeld zijn een tas, messen, jachthoorn en eventueel een jachtbuit. Een jager te paard wijst op een hoge rang binnen het jachtgezelschap: de lagere rangen hadden over het algemeen geen beschikking over een rijdier.⁶² De uitrusting van een paard kon uitbundig zijn gedecoreerd met juwelen, of bijvoorbeeld met een familiewapen. Een jager met hoge status kan ook worden herkend aan zijn zilveren of gouden sporen, die aan de laarzen zijn bevestigd. Verder was het zogenaamde jachtzwaard voorbehouden aan de hogere rangen in het jachtgezelschap, terwijl wapens als speren en messen universeel gebruikt werden.⁶³

De uitrusting en kledij van een jager kon bijzonder uitbundig en luxueus zijn, vervaardigd in felle kleuren en met kostbare materialen. Dit is terug te zien in zowel de *Eenhoortapijten* als de *Jachten van Maximiliaan* (afb. 12 en 13) Het is niet duidelijk of dit soort kleding echt gedragen werd tijdens het jagen, of dat het eerder een middel was voor de kunstenaar om jachtvoorstellingen te verlevendigen en adel van niet-adel te kunnen onderscheiden.⁶⁴ Een dergelijke jachtuitrusting lijkt immers weinig praktisch: felle kleuren schrikken potentiële prooien af en kleding gemaakt met zware stoffen en juwelen biedt weinig comfort bij een inspannende achtervolging. Deze tegenstrijdigheid wordt geïllustreerd door het contrast tussen de kleurrijk geklede jagers in de *Jachten van Maximiliaan* en mededelingen in Maximiliaans dagboek dat men tijdens de jacht deels grijs en deels groen gekleed moest gaan.⁶⁵

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw wordt het onderscheid tussen adel en niet-adel in jachtvoorstellingen geleidelijk aan minder duidelijk. In de *Jachten van Maximiliaan* zijn professionele jagers en adel nauwelijks van elkaar te onderscheiden, terwijl de sociale status van een jager in vroege versies van de

13 Naar ontwerp van Bernard van Orley en Jan Tons II, kleurrijk geklede jagers op *De maand november* (detail, onderdeel van de *Jachten van Maximiliaan*). Collectie Musée du Louvre, Parijs. Foto Wikimedia Commons.

Livre de Chasse duidelijk werd aan de hand van lengteverschillen en door het contrasteren van de simpele kleding van het personeel tegenover de modieuze uitdossing van de adel.

De Nieuwegrachtse jager draagt een roodbruin bovenstuk en zwarte laarzen over een lichtgekleurde broek. Op zijn hoofd heeft hij een muts, pet, of hoed en zijn onderarmen zijn half ontbloot. Op een van de eenhoornapijten, *De eenhoorn springt in de rivier*, is een jager te zien die wat kleding, houding, en attributen betreft overeenkomt met de Nieuwegrachtse jager (afb. 14). Het is jammer dat de linkerhand van de Nieuwegrachtse jager niet meer zichtbaar is, maar gezien zijn houding zou het kunnen dat hij, net als de figuur op afbeelding 15, een jachthoorn blies.

De kleding en attributen van de jager aan de Nieuwegracht zijn eenvoudig en adellijke attributen vinden we bij deze jager niet terug (hoewel er wellicht bepaalde details verloren zijn gegaan door het vervagen van de schildering). Daarnaast is de jager te voet en draagt hij de universeel gebruikte speer. Zowel in de *Eenhoornapijten* als in de *Jachten van Maximiliaan* zijn veel jagers te zien die overeenkomen met de Nieuwegrachtse jager: relatief eenvoudig gekleed, gewapend met speer en in het gezelschap van twee honden. Vermoedelijk is hier dus een professionele jager afgebeeld, iemand die zelf niet van adel is, maar wel bij een jachtgezelschap van adellijke lieden

14 Een Jager op *De eenhoorn springt in de rivier* (detail, onderdeel van de *Eenhoornapijten*). Collectie Metropolitan Museum of Art (The Cloisters), New York, inv.nr. 37.80.3.

15 Jager met jachthoorn op *De eenhoorn verdedigt zichzelf* (detail, onderdeel van de *Eenhoornapijten*). Collectie Metropolitan Museum of Art (The Cloisters), New York, inv.nr. 37.80.4.

hoort. Wellicht is hier de beginfase van de jacht afgebeeld en is de jager op zoek naar een prooi, of misschien is de achtervolging van de prooi al begonnen. Ten slotte is het ook nog mogelijk dat de jager terugkomt na een - vruchteloze - middag jagen.

Een andere optie waar niet aan voorbij kan worden gegaan is dat de jager niet op hertenjacht is, maar dat deze juist op zoek is naar een haas. De jager en zijn honden lopen immers dezelfde kant op als de haas, en de haas lijkt weg te sprinten. Toch is deze optie minder waarschijnlijk omdat de hazenjacht, zoals hierboven al werd benoemd, minder geliefd als onderwerp voor grootschalige kunstwerken lijkt te zijn geweest.

Wat tevens benoemd moet worden is het ontbreken van een belangrijke viervoetige deelnemer aan de aristocratische jacht: het paard. Uiteraard bestaat de mogelijkheid dat er paarden waren afgebeeld op het gedeelte van de schildering dat verloren is gegaan, of wellicht werd hier juist bewust de keuze gemaakt om nadruk te leggen op de jager en zijn prooi. Dit zou dan weer een aanwijzing kunnen zijn dat opdrachtgever en kunstenaar nadruk wilden leggen op de christelijke symboliek van de jacht, zonder tussenkomst van onnodige elementen als paarden en luxueuze uitdossingen.

De christelijke symboliek van de jacht biedt nog een alternatieve interpretatie van de jager aan de Nieuwegracht: is hier wellicht een heilige afgebeeld? Het is niet ondenkbaar dat de Johannier balijer een heilige als Eustachius op zijn muren liet schilderen, in kerkelijke context waren heiligen immers veelvuldig het onderwerp van muurschilderingen. In kunstwerken zoals de bekende prent van Albrecht Dürer wordt Eustachius afgebeeld als contemporaine jager in het gezelschap van meerdere honden, net als in de kamer op de Nieuwegracht. Een tegenargument voor deze theorie is de aanzienlijke afstand tussen de jager en het dichtstbijzijnde hert en het feit dat het kenmerkende hertengeweï met crucifix uit de Eustachiuslegende ontbreekt.

Beesten en bomen

Vanwege hun slanke en lichte postuur werden windhonden ingezet bij de achtervolging van het hert. De Nieuwegrachtse jager wordt vergezeld door twee van deze honden. De vacht van windhonden kan allerlei kleuren hebben, maar de honden op de verdieping zijn wit of lichtgrijs. Ten minste één van de dieren draagt een brede halsband maar het is niet meer te zien of de honden zijn aangelijnd. In laatmiddeleeuwse afbeeldingen van de jacht komt de windhond veelvuldig voor. Op alle in dit stuk besproken wandtapijten zijn windhonden afgebeeld en op een groot deel van de voorstellingen van de aristocratische jacht zijn windhonden aanwezig. De windhonden op de Nieuwegrachtse verdieping zijn, samen met de speer die de jager draagt, cruciaal in de duiding van deze muurschildering als jachtvoorstelling: als de honden en de speer verloren waren gegaan, zou het interpreteren van de schilderingen problematisch zijn geweest.

Naast hun functie binnen de jacht, waren honden ook in deze periode al geliefde huisdieren die vaak bijzonder goed werden verzorgd en vertroeteld.⁶⁶ In grotere huishoudens werd vaak een 'kennelman' ingehuurd om voor de honden te zorgen en het was niet ongewoon dat adellijke honden beschikking hadden over hun eigen, luxueuze vertrekken.⁶⁷ De jachthond kan daarom, net als het paard, als statussymbool worden gezien.

De hekken in het geschilderde landschap wijzen erop dat de jachtvoorstelling is gesitueerd in een door de mens gemanipuleerde omgeving en dus niet in een ongetemd woud. Dit komt overeen met bestaande kennis over de geschiedenis van de jacht, zoals het feit dat tegen het einde van de middeleeuwen steeds meer jachtparken werden aangelegd: omheinde stukken land waar herten speciaal voor de jacht werden gefokt.⁶⁸ Een dergelijk park was in het bezit van een vorst, aristocraat, prelaat of een kerkelijk orgaan en werd meestal aangelegd in de buurt van de hoofdresidentie van de eigenaar. In deze gebieden golden speciale wetten en enkel een kleine elite had toestemming om hier te jagen.⁶⁹ Dit is terug te zien in de *Jachten van Maximiliaan*, waarin op de achtergrond van verschillende tapijten vorstelijke residenties zijn weergegeven.

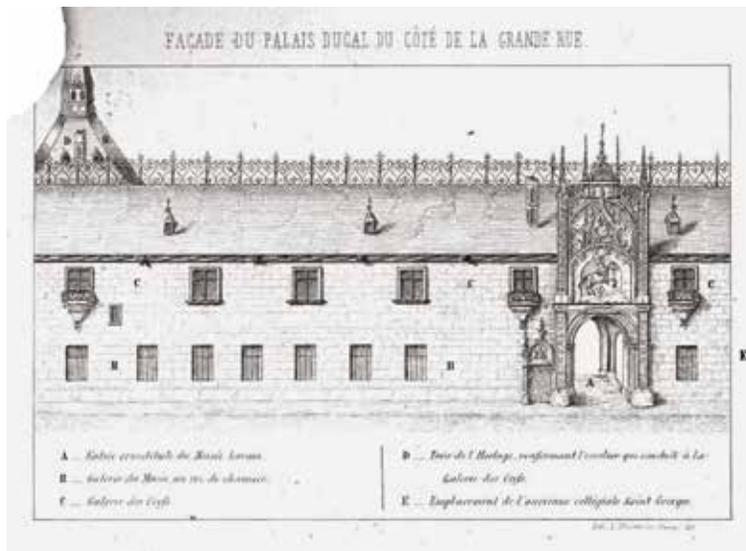
Galerie des cerfs: de hertengalerij in Frankrijk

Het vertrek met de muurschilderingen op de Nieuwegracht heeft de vorm van een galerij. In landhuizen, kastelen en paleizen kwam dit soort galerijen vaak voor, maar dan op grotere schaal. Vanaf het begin van de zestiende eeuw raakten thematisch ingerichte galerijen in de mode, zoals bijvoorbeeld de galerij van François I in het Kasteel van Fontainebleau. Deze galerij is uitgedost met stucwerk, muurschilderingen en houtsnijwerk. Aan het begin van de zeventiende eeuw werd in ditzelfde kasteel ook een hertengalerij voltooid. Deze ruimte is versierd met muurschilderingen, 43 gipsen hertenkoppen met echte geweien, en bronzen beelden (afb. 16). De (aristocratische) jacht was een geliefd thema voor dit soort galerijen en verschillende kunstvormen konden worden ingezet om een dergelijke ruimte volledig aan de jacht te wijden.⁷⁰ Volgens Marieke Van Vlieden is de ruimte op de Nieuwegracht een (bescheiden) voorbeeld van een dergelijke jacht- of hertengalerij.

De zogenaamde Galerie des cerfs in het hertogelijk paleis van Nancy (afb. 17) wordt door Jean Guillaume omschreven als één van de eersten in zijn soort.⁷¹ De bouw ervan begon in 1502, in opdracht van hertog René II de Lorraine (1451-1508). Op de eerste verdieping van het paleis werd een ruime galerij (55 bij 8 meter) aangelegd, in eerste instantie slechts met enkele jachttrofeeën gedecoreerd.⁷² In 1524, toen het hertogdom inmiddels was overgenomen door René's zoon Antoine de Lorraine (1489-1544), begon men met de toepassing van een uitgebreid beeldprogramma ontworpen en uitgevoerd door de schilder Hugues de la Faye (†1539) en zijn compagnon Georges Rasset. Deze onderneming nam vijf jaar in beslag. In de negentiende eeuw brandde de galerij compleet af, maar dankzij de schetsen van La Faye en enkele andere archiefstukken hebben we vandaag de dag nog wel een idee van het uiterlijk van de galerij.⁷³

16 Hertengalerij op het Kasteel van Fontainebleau, voltooid in 1606.
Foto Wikimedia Commons, 2011.

17 Façade van het Palais Ducal aan de kant van de Grande Rue, 1828 (in 1871 afgebrand). De Galerie des cerfs bevond zich op de eerste verdieping. Lithografie. Collectie Musée Lorrain, Nancy.
Foto Wikimedia Commons.

De Galerie des cerfs was een representatieve ruimte bedoeld voor grote evenementen en het huisvesten van vele gasten. Wie de galerij betrad kon zich vergapen aan een chronologische vertelling van de levenscyclus van een hert, gekoppeld aan de levensloop van Christus, in 21 taferelen. Guillaume vermoedt dat er enkele grote wandschilderingen met verschillende levensfasen van het hert waren te zien, onderbroken door de ramen van de galerij. Boven iedere voorstelling was een bijpassende episode uit het leven van Christus in een cartouche geplaatst, en tussen de set typologisch gerelateerde afbeeldingen hingen jachttrofeeën. Zowel deze muurschilderingen als de bijbehorende medaillons waren voorzien van een kader waarin de inhoud van de schildering door middel van een poëtische tekst werd uitgelegd.

Het behoeft weinig uitleg dat de geboorte van het hert in Nancy typologisch aan de geboorte van Christus wordt gekoppeld en de dood van het hert aan de kruisiging. Een ander voorbeeld van een dergelijke symbolische koppeling is de combinatie van een kudde herten die door de kuddeleider door water wordt geleid en Christus die over het water loopt.

Volgens Reynaud heeft Hugues de la Faye voor het creëren van zijn programma inspiratie gehaald uit de *Eenhoortapijten*.⁷⁴ Tegelijkertijd tonen de schetsen van La Faye meer beweging en natuurgetrouwheid dan de *Eenhoortapijten* en met name het ontwerp van de mensfiguren vertoont trekken die we een aantal jaren later terugzien in Orley's *Jachten van Maximiliaan*.

Vergelijking met Nancy

Wat omvang betreft overstijgt de galerij in Nancy de Nieuwegrachtse verdieping ruimschoots. In het Utrechtse huis zou bijvoorbeeld geen ruimte zijn voor cartouches op het bovenste gedeelte van de muur. De opzet van de ruimte op de Nieuwegracht is daarmee eenvoudiger dan de galerij in Nancy was. Daarnaast wemelen de muren in Nancy van de figuren, terwijl in Utrecht vrij veel ruimte (landschap) tussen de dier- en mensfiguren is vrijgelaten. Het liggende hert op de zuidmuur in Nancy komt het meest overeen met de overgeleverde schilderingen aan de Nieuwegracht. De schilderingen in Nancy beelden een chronologisch verhaal uit, terwijl hier in de Nieuwegrachtse ruimte niets op wijst.

De enorme galerij in het hertogelijk paleis in Nancy is mogelijk de eerste galerij met jachtthema geweest. Het Palais Ducal ligt in Noord-Frankrijk, relatief dicht bij de grenzen van het huidige België, Luxemburg en Duitsland. Het is het niet ondenkbaar dat de 'hertengalerij-trend' vanuit Noord-Frankrijk naar Utrecht overwaaide of dat het idee via 'tussenstations' de Utrechtse Nieuwegracht heeft bereikt. De twee galerijen kunnen echter ook volledig los van elkaar zijn ontwikkeld.

18 Franciscus Parr, Herten met een kasteel op de achtergrond op het fries in de feestzaal van Slot Güstrow, circa 1560-80. Foto Wolfgang Sauber/Wikimedia Commons, 2014.

Hirschsäle: hertenzaalen in Duitsland

Ook buiten het Franstalige gebied werden ruimtes gewijd aan het hert ingericht, bijvoorbeeld in Duitsland. In tegenstelling tot de Franse voorbeelden hebben deze zalen niet altijd de vorm van een galerij maar ze bevatten wel muurschilderingen, stucwerk en jachttrofeeën of geweien. Hoewel van later datum zijn deze zalen toch van belang in verband met de Nieuwegrachtse kamer. Ten eerste, omdat één van deze hertenzaalen een sterke gelijkenis vertoont met de Nieuwegrachtse verdieping, ten tweede omdat deze hertenzaalen inzicht zouden kunnen bieden in de verspreiding van thematisch ingerichte vertrekken.

Een vroeg voorbeeld van een hertenzaal in het huidige Duitsland bevindt zich op slot Güstrow, gelegen in de noordoostelijke provincie Mecklenburg-Vorpommern.⁷⁵ De bouw van het slot begon in opdracht van hertog Ulrich III van Mecklenburg-Güstrow (1527-1603), die de architect Franciscus Parr (†1580) aanstelde voor het decoreren van de eetzaal van het slot.⁷⁶ Parr decoreerde deze zaal met een doorlopend fries op de bovenkant van de muur, waarop herten in allerlei posities zijn afgebeeld: rennend, steigerend of rechtop en alert (afb. 18). Boven een deur bevindt zich een hert in rust (afb. 19). De verscheidene hertenlichamen zijn in basreliëf weergegeven en een aantal van de hertenkoppen zijn volledig driedimensionaal.

Niet ver van slot Güstrow bevindt zich nog een hertenzaal. Deze zaal is onderdeel van Slot Gottorf en werd omstreeks 1580 voltooid.⁷⁷ De muren in deze ruimte zijn onderverdeeld in twee vlakken: de onderste strook bestaat uit geschilderde draperieën en het bovenste deel verbeeldt een landschap met bomen, velden en struiken. In het midden van ieder muurvlak ligt een hinde (of een jong hert zonder geweï) waarvan de kop driedimensionaal is weergegeven (afb. 20). Ook boven de schouw ligt een hert, zijn lichaam in laagrelief weergegeven, zijn snuit vooruitstekend in de ruimte. Interessant is het bijschrift in de cartouche: 'Diesses Wild ist geschlagen auf der Ossenfelder Heide vor dem hollen Wege am 18. August im Jahre Anno 1596'. Het is een portret van een hert dat eeuwen geleden tijdens een jachtpartij werd gedood. Het geweï van dit dier is tot op de dag van vandaag nog in slot Gottorf te zien.

Vergelijking met Gottorf

De zaal in Gottorf heeft niet de langwerpige vorm van de ruimten in Nancy en Utrecht, maar de muurdecoratie toont veel gelijkenis met de wandschilderingen op de Nieuwegracht. Dit is met name zichtbaar in de levensgrote, liggende herten die het middelpunt vormen van de wandvlakken onder de rondingen van het gewelf en het relatief simpel weergegeven landschap op de

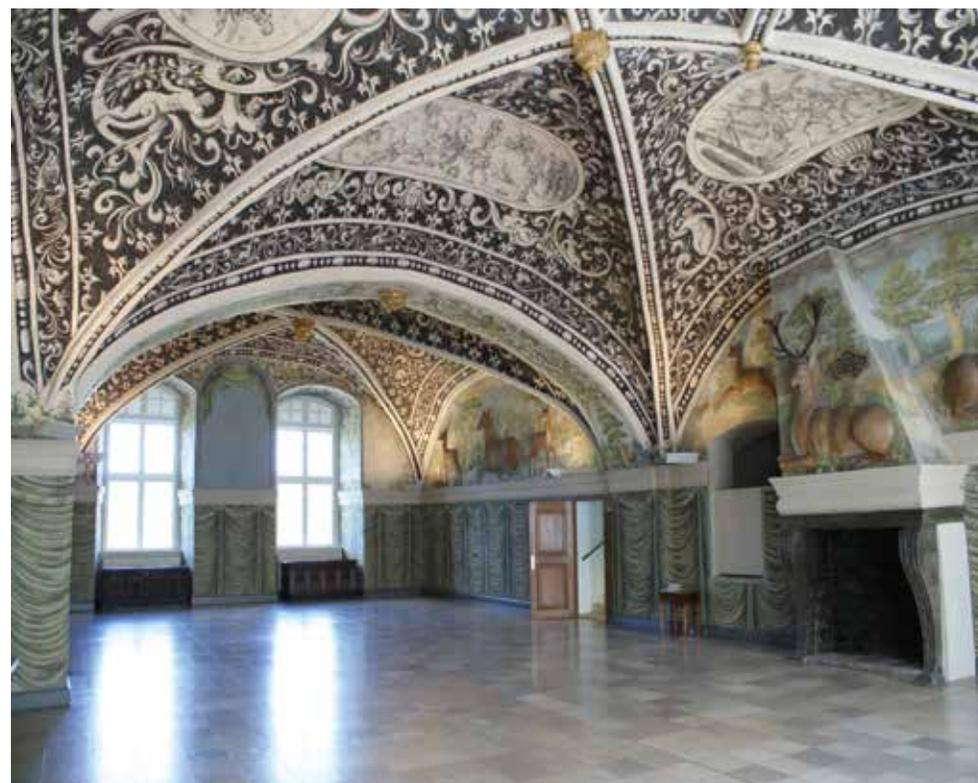

19 Franciscus Parr, Een hert in rust, circa 1560-1580. Foto Wolfgang Sauber/Wikimedia Commons, 2014.

achtergrond. De belangrijkste verschillen tussen deze zalen zijn de mate van decoratie en het type versiering: waar op het onderste deel van de muren in Gottorf imitatietapijten zijn geschilderd, is in Utrecht de muur neutraal gelaten. Daarnaast zijn in de Nieuwegrachtse ruimte geen sporen te vinden van het soort pleisterwerk waarvan de herten in Gottorf zijn gemaakt. Toch is het opvallend dat deze hertenzaal in Noord-Duitsland en de schilderijen die 45 jaar later in Utrecht werden voltooid, in een dergelijke mate overeenkomen. Op het onderste gedeelte van de Nieuwegrachtse muren werden geen verfesten gevonden. Het zou kunnen dat dit deel van de muur met opzet neutraal werd gehouden, maar de muur kan ook bedekt zijn geweest met houten platen zoals in de galerij van François in Fontainebleau. Ook is het mogelijk dat hier draperieën waren gerangschikt, zoals die in geverfde imitatie voorkwamen in kasteel Gottorf. Beide opties passen binnen het interieur van de zestiende eeuw.⁷⁸

Wellicht bevat de zaal in slot Gottorf de sleutel tot het frappante feit dat alle vier de herten aan de Nieuwegracht hun koppen missen, het is immers wel erg toevallig dat alle hertenkoppen verloren zijn gegaan. Het zou kunnen dat hier ooit gebeeldhouwde koppen van stucco hingen, zoals in Gottorf. Of wellicht werd aan de Nieuwegracht een ander kwetsbaar materiaal gebruikt voor het creëren van hertenkoppen dat in de loop der tijd verloren is gegaan of is verwijderd. Verder bestaat de mogelijkheid dat deze koppen echte jachttrofeeën waren: de hele kop van het dier kan zijn gebruikt, of alleen het gewei zoals we ook al zagen in de hertenzaalen van Fontainebleau en Gottorf.

Aan de hand van de jachttapijten en hertenruimten die eerder in deze tekst werden besproken, kunnen een aantal speculaties worden gedaan over de inhoud van het deel van de muurschilderingen van de Nieuwegrachtse kamer dat verloren is gegaan. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat er meer liggende herten waren, en dat het landschap de hele galerij rondliep, vergelijkbaar met de decoratie in de hertenzaal van slot Gottorf. In slot Gottorf lijkt geen sprake te zijn van een verhaal of opeenvolging van gebeurtenissen. Wel is het zo dat de Nieuwegrachtse muren een element bevatten dat mist in de zaal van Gottorf: de jager met zijn honden. De aanwezigheid van de jager suggereert dat er iets gaande was in de galerij, dat er werd gejaagd. Wellicht was slechts de suggestie van een op handen zijnde jacht genoeg voor kunstenaar en opdrachtgever. Maar het zou ook kunnen dat tussen de grote herten door, verschillende episodes uit de jacht werden afgebeeld zoals we die hierboven zagen bij de jachttapijten: wellicht de start van de jacht, het te water drijven van het hert, de achtervolging te paard, of het doden van de edele prooi. Een dergelijke reeks kan zeker niet zo uitvoerig zijn geweest als in Nancy, waar de galerij meer dan twee keer zo groot was.

20 Stucwerk en muurschilderingen in hertenzaal op slot Gottorf in Schleswig, circa 1580.
Foto Wikimedia Commons.

Vervolgonderzoek, met name naar andere hertengalerijen in Frankrijk en Duitsland, zou nog meer kennis over de Nieuwegrachtse kamer kunnen opleveren.⁷⁹ Hoe verhouden deze vertrekken zich tot de ruimte op de Nieuwegracht en hoe heeft de traditie van galerijen zich vanuit Frankrijk en het Duitse grondgebied verspreid? Hierbij zou dieper kunnen worden ingegaan op de gelijkenissen tussen de Nieuwegrachtse verdieping en de hertenzaal in slot Gottorf. Wellicht bevatten de archieven van het slot nog informatie over het ontwerp van deze ruimte. Er worden nog regelmatig muurschilderingen (her) ontdekt. Dat biedt wellicht in de toekomst nieuw vergelijkingsmateriaal voor de schilderijen in de Nieuwegrachtse kamer. Vermoedelijk ligt er nog veel kennis verborgen, slechts bedekt door een laagje witpleister.

Marloes Zeefat volgt de masteropleiding Ancient, Medieval and Renaissance Studies aan de Universiteit Utrecht. De muurschilderingen aan de Utrechtse Nieuwegracht waren het onderwerp van haar bachelorscriptie kunstgeschiedenis.

LITERATUUR

- Almond 2003** ► R. Almond, *Medieval hunting*, Stroud 2003.
- Aukenthaler 2020** ► H. Aukenthaler e.a., *Mensch und Jagd in Altitalien*, Bozen (Runkelsteiner Schriften zur Kulturgeschichte) 2020.
- Bath 1992** ► M. Bath, *The Image of the Stag. Iconographic Themes in Western Art*, Baden-Baden 1992.
- Bechtold 2000** ► A. Bechtold, *Castel Roncolo. Il maniero illustrato*, Bolzano 2000.
- Van den Bergh 1997** ► L.E. van den Bergh-Hoogterp, 'De kunst', in: C. Dekker (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 113-130.
- Dirkse 1996** ► P. Dirkse, 'Moderata durant. Wolter van Byler (1504-1560) kunstlievend balijer van het Utrechtse Catharijneconvent', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1996), 45-68.
- Dolfin 1989** ► M. Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving*, Zeist 1989.
- Forsyth 1952** ► W.H. Forsyth, 'The Medieval Stag Hunt', *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 10 (1952) 8, 203-210, <stor.org/stable/3258066> (10 mei 2020).
- Freeman/Sipress 1973** ► M.C. Freeman en L. Sipress, 'The Unicorn Tapestries', *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 32 (1973-1974) 1, 1-54.
- Guillaume 1987** ► J. Guillaume, 'La Galerie des Cerfs de Nancy. Restitution d'un système décoratif', *Revue de l'Art* 75 (1987) 1, 43-48.
- Guillaume 1993** ► J. Guillaume, 'La galerie dans le château français. Place et fonction', *Revue de l'Art* (1993) 102, 32-42.
- Hoekstra/Staal 2006** ► T.J. Hoekstra en C. Staal, *Catharijneconvent. Van klooster tot museum*, Zwolle 2006.
- Holm 1964** ► E. Holm, *Pieter Bruegel und Bernart van Orley. Die Jagd als Motiv in der niederländischen Kunst um 1550*, Hamburg/Berlijn (Die Jagd in der Kunst) 1964.
- De Jong 1980** ► J.W.M. de Jong (red.), *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535*, tent.cat. Zwolle (Provinciaal Overijssels Museum) 1980.
- Kipp 1982** ► A.F.E. Kipp, 'Nieuwe Gracht 67', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1981* (1982), 64-65.
- Kipp 1985** ► A.F.E. Kipp, 'Nieuwe Gracht 67', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1984* (1985), 137-140.
- Knupp 1970** ► C. Knupp, *Jagdfriese in Renaissanceschlössern in Deutschland und Skandinavien, Frankreich und England*, Hamburg (Die Jagd in der Kunst) 1970.
- Meischke 1969** ► R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar vereniging "Hendrick de Keyser"*, Haarlem 1969.
- Mol 2011** ► J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum (Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde. Balije van Utrecht 5) 2011.
- Reynaud 1997** ► N. Reynaud, 'Galerie des Cerfs du Palais ducal de

- Nancy', in: J. Laventure (red.), *Mélanges d'archéologie, d'art et d'histoire. Offerts au chanoine Jacques Choux*, Nancy 1997, 154-158.
- Stenvert/Van Tussenbroek 2007** ► R. Stenvert en G. van Tussenbroek (red.), *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht 2007.
- Van Vlierden 2002** ► M. van Vlierden, 'Wandmalereien im städtischen Wohnbau in Utrecht um 1300-1600', in: A. Möhlenkamp (red.), *Geschichte in Schichten. Wand- und Deckenmalerei im städtischen Wohnbau des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Lübeck 2002, 103-112.

NOTEN

- 1 Kipp 1982, 64-65.
- 2 Kipp 1985, 138.
- 3 Kipp 1985, 139-140. Deze tekst zal zich uitsluitend richten op de muurschilderingen op de verdieping.
- 4 Nieuwegracht 67 werd opgenomen in het Rijksmonumentenregister op 20-06-1967 onder het nummer 36412. Redengevende omschrijving: 'gesausd dwarshuis, XVI, gewijzigd XIX'.
- 5 Kipp 1985, 138.
- 6 Ook uitzonderlijk was het feit dat de verdieping van het eerste en tweede bouwdeel tot in de achttiende eeuw werd gedragen door stenen kruisgewelven terwijl stadshuizen uit deze periode over het algemeen balkplafonds bevatten. Kipp 1985, 139; Dolfin 1989, 460.
- 7 Kipp 1982, 65.
- 8 Kipp 1985, 137.
- 9 Kipp 1985, 140.
- 10 Kipp 1982, 64.
- 11 Bij de restauratie in de jaren 1980 werden niet of nauwelijks verfresten op dit deel van de muur aangetroffen. Vriendelijke mededeling van Peter Dijkman, een van de restauratoren van het pand, in een telefoongesprek op 18 januari 2015.
- 12 Kipp 1982, 64.
- 13 Bij het in situ bestuderen van de muurschilderingen was dit beter te zien.
- 14 Van Vlierden refereert in haar artikel nadrukkelijk aan de afgebeelde dieren als herten. Van Vlierden 2002, 108.
- 15 Meischke 1969, 52, 167 en 209.
- 16 De Jong 1980, 19.
- 17 De Jong 1980, 19.
- 18 Kipp 1982, 65.
- 19 Kipp 1985, 138-139.
- 20 Dirkse 1996, 50.
- 21 Hoekstra/Staal 2006, 35-36.
- 22 Dirkse 1996, 50; Hoekstra 2006, 35-36.
- 23 Dirkse 1996, 47-48.
- 24 Hoekstra 2006, 27.
- 25 Hoewel de Johannieten officieel als ridderorde te boek staan heeft het Utrechtse convent nooit ridderlijke leden

- gehad. Ziekenezorg en het uitoefenen van de eredienst stond centraal binnen de orde. Hoekstra 2006, 27; Mol 2011, 106.
- 26 Mol 2011, 11.
 - 27 Voor die tijd had de bisschop van Utrecht officieel de wereldlijke macht in de huidige provincies Utrecht, Overijssel en Drenthe. Hoekstra 2006, 25-26; Mol 2011, 275.
 - 28 Hoekstra 2006, 30.
 - 29 Mol 2011, 11.
 - 30 In Europa was de Orde van Sint-Jan verdeeld in acht zogenaamde 'tongen', deze waren op hun beurt weer verdeeld in grootprioraten (provincies), die uiteenvielen in verschillende commanderijen. Een commanderij is in principe het bezit van de orde, maar de benaming wordt ook gebruikt om de woning van een commandeur en de eventuele omringende gemeenschap van ordebroeders aan te duiden. Mol 2011, 134-135.
 - 31 Het personeel van een balijer bestond uit verscheidene knechten, keukenmeiden, een kokkin, tuinman, een kamerheer en in sommige gevallen zelfs een chirurgijn, secretaris of rentmeester. Mol 2011, 48-50.
 - 32 Dirkse 1996, 51.
 - 33 Dirkse 1996, 51. Ook het Centraal Museum in Utrecht, waar het fries zich bevindt, gaat van deze toeschrijving uit.
 - 34 Van den Bergh 1997, 115. In Nieuwegracht 67 werden kraagstenen gevonden van hetzelfde type als die in de zijbeuk van de Utrechtse Buurkerk waar Van Noort destijds ook aan werkte. Kipp 1985, 139.
 - 35 De aanleiding voor het installeren van nieuwe glasramen was een verwoestende brand in 1552.
 - 36 Dirkse 1996, 58-60.
 - 37 Bath 1992, 27-30.
 - 38 Bath 1992, 30.
 - 39 Bath 1992, 30.
 - 40 Bath 1992, 207.
 - 41 Bath 1992, 210.
 - 42 Bath 1992, 224-229.
 - 43 Almond 2003, 24-25.
 - 44 Almond 2003, 7-8.
 - 45 Almond 2003, 72-73. Bronnen als jachthandleidingen werden voor de hogere klassen gemaakt, het is dus niet vreemd dat het zwaartepunt in dergelijke werken bij de aristocratische jacht ligt.
 - 46 Almond 2003, 14.
 - 47 Vanaf de zestiende eeuw werd in toenemende mate getracht om ook van andere manieren van jagen een adellijk privilege te maken. Dit zou uiteindelijk leiden tot volksopstanden. Almond 2003, 60-63 en 141.
 - 48 Almond 2003, 55.
 - 49 Almond 2003, 67-68.
 - 50 Almond 2003, 73-80. Forsyth 1952, 203-205 en 209.
 - 51 Almond 2003, 79.
 - 52 Almond 2003, 28-30, 33 en 115.
 - 53 Almond 2003, 37.

- 54 Holm 1964, 23.
- 55 Stenvert/Van Tussenbroek 2007, 194.
- 56 Er zijn meerdere tapijtreksen gebaseerd op de kartons van Orley overgeleverd, in deze tekst wordt aan de versie uit het Louvre gerefereerd.
- 57 Holm 1964, 9.
- 58 Freeman/Sipress 1973, 4.
- 59 Freeman/Sipress 1973, 44.
- 60 Freeman/Sipress 1973, 10-11 en 48.
- 61 Almond 2003, 72-73.
- 62 Almond 2003, 54.
- 63 Forsyth 1952, 208; Almond 2003, 116.
- 64 Almond 2003, 50-51 en 100.
- 65 Almond 2003, 98 en 100. Kleding in natuurlijke kleuren, groen in het bijzonder, werd in de meeste jachthandleidingen aangeraden.
- 66 Almond 2003, 59.
- 67 Forsyth 1952, 206.
- 68 Almond 2003, 45.
- 69 Forsyth 1952, 209.
- 70 Knupp 1970, 11.
- 71 Guillaume 1993, 32-33.
- 72 Guillaume 1987, 43.
- 73 Helaas was het niet mogelijk enkele afbeeldingen van de schetsen in dit artikel op te nemen, maar ik heb ze wel ingezien.
- 74 Reynaud 1997, 154.
- 75 Knupp 1970, 11.
- 76 De familie Pahr lijkt bij veel van dit soort projecten betrokken te zijn geweest.
- 77 Knupp 1970, 8.
- 78 Dolfin 1989, 455.
- 79 Victor Schmidt wees mij bijvoorbeeld op laatmiddeleeuwse muurschilderingen met jachtvoorstellingen in de 'toernooizaal' van Schloss Runkelstein/Castel Roncolo in Bozen/Bolzano. Hier wordt onder andere de jacht op herten, zwijnen en beren afgebeeld. Meer informatie over deze schilderijen is te vinden in Bechtold 2000 en Aukenthaler 2020.

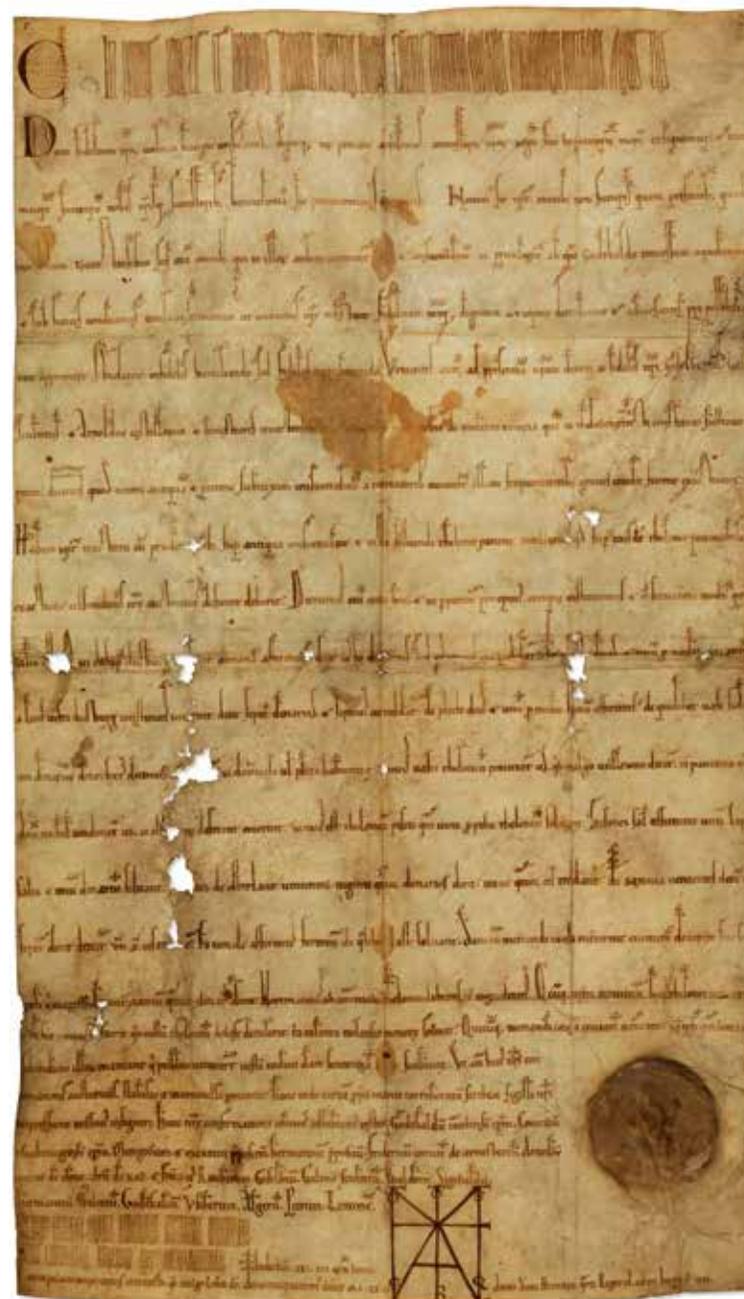
Het Utrechtse tolrecht

Deel 2: Ontwikkeling van het Utrechtse tolrecht op basis van enkele nieuw ontdekte handschriften

Bart Ibelings en Kaj van Vliet

Op vrijdag 2 juni 1122 ontvingen de inwoners van Utrecht twee oorkonden uit handen van de Duitse keizer Hendrik V. In de eerste oorkonde - ook wel aangeduid als de stadsrechoorkonde - bevestigde hij de rechten en privileges die de bisschop hen eerder had verleend en waarin behalve die van Utrecht ook de inwoners van Muiden deelden. Voor hun bijdrage aan de aanleg van de Utrechtse omwalling - later door een stadsmuur - schonk de keizer de Utrechtse vrijstelling van de tol, die zij moesten afdragen aan de bisschoppelijke tollenaar als zij iets wilden verhandelen op de Utrechtse markt. In de tweede oorkonde (afb. 1) stelde de keizer, na bezwaren van de Utrechtse over de (te hoge) tarieven die de tollenaar van de bisschop eiste van kooplieden die de stad met hun handelswaar kwamen bezoeken, de juiste tarieven vast voor de Utrechtse tol, zoals die daar van oudsher hadden gegolden. Als zodanig bevat deze oorkonde de oudste codificatie van het Utrechtse tolrecht.¹

In dit artikel gaan we op zoek naar de latere ontwikkeling van dat tolrecht, in de periode tot het einde van het landsheerlijk bestuur in 1580. Aanleiding daartoe vormde de vondst van enkele, tot op heden onbekende optekeningen daarvan uit de late middeleeuwen door Bart Ibelings en gaandeweg ons onderzoek kwamen nog andere afschriften boven water. Nog in de zeventiende eeuw verscheen een nieuwe tarieflijst in druk. De inkomsten uit die tol kunnen we voor de late middeleeuwen volgen in de fragmentarisch bewaard gebleven rekeningen van de bisschop, na 1528 gevolgd door die van de Habsburgers als nieuwe landsheer en na 1580 die van de Staten van Utrecht. De laatste rekening van deze tol dateert van 1799, het jaar waarin de heffing van de domaniale tollens ook in de provincie Utrecht bij wet wordt afgeschaft.² In het eerste deel van dit artikel, dat in het Jaarboek van 2021 verscheen, onderzochten we het functioneren van de Utrechtse tol en de samenhang van de

1 Keizer Hendrik V bevestigt op verzoek van de inwoners van Utrecht de daar vanouds geldende toltarieven. Deze oorkonde werd uitgevaardigd op 2 juni 1122, tegelijk met die waarin de keizer de door de bisschop aan Utrecht en Muiden verleende rechten en privileges bevestigt en is te beschouwen als de eerste codificatie van het Utrechtse tolrecht. Het Utrechts Archief, Stadsarchief (toegang 701), inv.nr. 38-1.

Utrechtse tol met die in 't Gein en Vreeswijk.³ In dit tweede deel gaan we op zoek naar de verschillende versies die van het Utrechtse tolrecht zijn overgeleverd. Hoe verhouden die zich tot elkaar en hoe zijn die te dateren? Om daarna de inhoud van de lijsten nader te onderzoeken: de toekenning van vrijstellingen van tolbetaling, de toename van het aantal belaste producten en de ontwikkeling van de tariefstelling. Tot slot gaan we in op de samenhang van de inning van de tolgelden en het monopolie van de bisschop op de gruit en de opmerkelijke rol van de vier gezworenen met betrekking tot de Utrechtse tol.

Overlevering van het Utrechtse tolrecht

De overlevering van het Utrechtse tolrecht is tot nu toe slechts fragmentarisch in beeld gekomen. Er is veel geschreven over het tolrechtprivilege van 1122, maar daarbij richtte de aandacht zich in belangrijke mate op de discussie over de echtheid van de betreffende oorkonde. In het artikel van Kaj van Vliet in het *Jaarboek Oud-Utrecht* van 1995 is echter voldoende argumentatie aangedragen om die discussie achter ons te laten.⁴ Enkele latere optekeningen van het tolrecht verschenen in de negentiende eeuw weliswaar in druk, maar werden nooit in samenhang bestudeerd. Andere laatmiddeleeuwse afschriften bleven tot op heden geheel aan het zicht onttrokken. Bij ons onderzoek ontdekten we echter dat in de archieven van verschillende steden die in de dertiende en veertiende eeuw vrijstellingen verwierven van de Utrechtse tol, optekeningen zijn terug te vinden van het Utrechtse tolrecht, zoals we omgekeerd in het Utrechtse stadsarchief ook getuigenissen terugvinden van de bijzondere tarieven die de Utrechtse kooplieden genoten in aanpalende gewesten als Holland en Zeeland, en in Gelderland op de Rijn bij Lobith. De belangrijkste, tot dusver geheel onopgemerkte afschriften kwamen boven water in de archieven van Zwolle en van Wezel aan de Rijn, hierna aan te duiden als de Zwolse en de Wezelse lijst. Een derde afschrift dat een centrale plaats inneemt in de overlevering van het Utrechtse tolrecht wordt bewaard in het archief van de Rekenkamer van de Domeinen in Holland te Den Haag, verder aan te duiden als de Haagse lijst. Van dit afschrift verscheen een uitgave door J.G. Frederiks in 1875 (zonder inleiding en met leesfouten), die overigens in het latere onderzoek steeds buiten beschouwing is gebleven.⁵

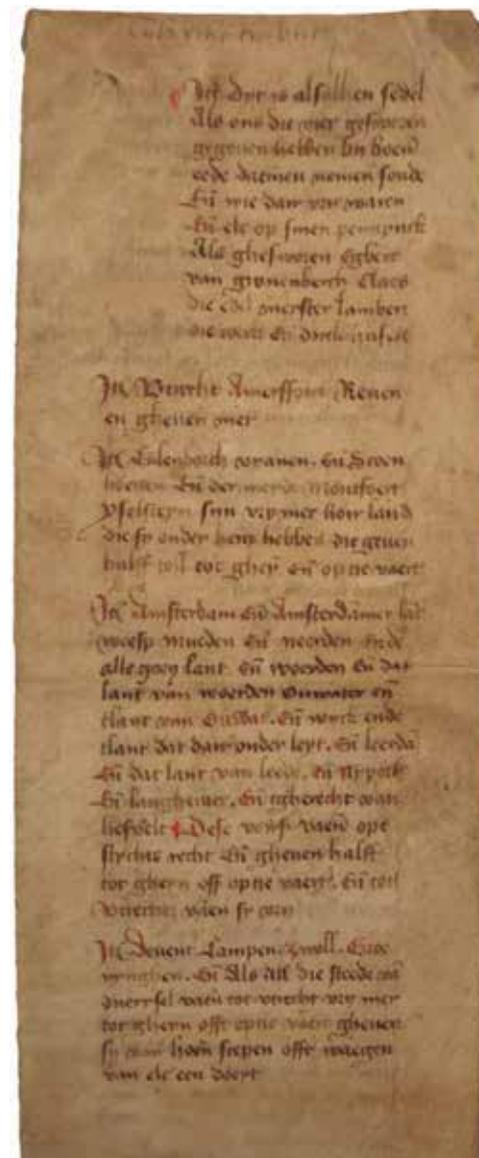
Wat hierbij niet heeft geholpen, is dat de teksten die in deze afschriften zijn overgeleverd, in de Utrechtse archieven zelf nergens meer worden teruggevonden. Slechts enkele fragmenten van de administratie van de Utrechtse tollenaar zijn bewaard gebleven. Die betreffen met name de afrekeningen die hij jaarlijks van zijn inkomsten en uitgaven moest opmaken en verantwoorden aan de Utrechtse bisschop, na 1528 de rentmeester van de Utrechtse domeinen onder de nieuwe landsheer, respectievelijk keizer Karel V en koning Filips II. De

oudste tarieflijst die in Utrecht is overgeleverd, is te vinden in het archief van het Huis Oudegein. Deze bevat de tarieven zoals die ten tijde van koning Filips II werden geheven in 't Gein, vanouds een filiaal van de Utrechtse tol. Ook in het oudste rechtsboek van de stad uit 1340, beter bekend als het *Liber Albus*, is een lijst met tarieven opgenomen. Daarbij gaat het echter alleen om de vergoeding die de burgers van Utrecht zelf aan de bisschop verschuldigd waren voor de bijkomende kosten voor het passeren van de tolstations bij 't Gein en op de Nieuwe Vaart bij Vreeswijk, namelijk de kosten voor het overslaan van de goederen of het overtrekken van de schepen aldaar. Wat ontbreekt zijn juist de toltarieven zoals kooplieden van buiten de stad die moesten betalen.

Voor een goed beeld van de ontwikkeling van het Utrechtse tolrecht zullen we de blik dus vooral moeten richten op wat elders is overgeleverd. Een uitgebreid overzicht van alle aange troffen teksten met opgave van de tegenwoordige bewaarplaatsen is opgenomen in bijlage 1, een uitgave van de opeenvolgende lijsten in bijlage 2. De drie belangrijkste afschriften vragen echter om een wat uitvoeriger behandeling, te beginnen met de lijst van de Rekenkamer van de Domeinen in Holland, tegenwoordig bewaard in het Nationaal Archief te Den Haag.

De Haagse lijst

Dit afschrift (afb. 2) is opgetekend in een vroegvijftiende-eeuwse hand in een katern van acht bladzijden perkament. Volgens de aanhef gaat het hier om een *sedel* (lijst), opgesteld door vier gezworenen Egbert van Gronenberch, Claes die Edel, meester Lambert die Coeck⁶ en Dirck Hasert.⁷ Met uitzondering van Lambert die Coeck zijn de namen van deze vier gezworenen - over de aard van deze bisschoppelijke instelling verderop meer - ook bekend uit andere Utrechtse

2 Voorzijde van het katern met de Haagse lijst. Bovenaan de namen van de vier gezworenen, op wier gezag de lijst is opgetekend: 'Egbert van Gronenberch, Claes die Edel, meyster Lambert die Coeck ende Dirck Hasert'. Nationaal Archief, toegang 3.01.27.01, inv.nr. 696.

bronnen uit de eerste drie decennia van de vijftiende eeuw.⁸ Alle drie waren zij burger van de stad Utrecht. Claes d'Edel (ook wel Dedel) en Dirk Hasert komen we meermalen tegen als pachter van stedelijke accijnzen en de laatste was bovendien net als Egbert van Groenenberch lid van de raad. Als gezworene worden zij genoemd vanaf 1420, waarbij Egbert actief was tot 1446, Claes tot 1446 en Dirk tot 1451.⁹ De aanstelling en opvolging van Lambert die Coeck als gezworene zijn in de administratie van de Utrechtse bisschoppen niet meer te achterhalen, maar omdat dit college nooit meer dan vier personen telde, kan uit het jaar van de eerstvolgende benoeming (Huge Walmer) in of kort voor 1432 toch een eindtermijn van Lamberts ambtsperiode als gezworene worden afgeleid. Daarmee kan de optekening van de Haagse lijst worden gedateerd tussen 1420 en 1432.

Uit een notarieel afschrift uit 1540 van het eerste gedeelte van de lijst, dat in het archief van de Grote Raad van Mechelen is bewaard, blijkt dat de lijst zich toen bevond in het bezit van de toenmalige tolgaarder Roeloff Jansz van Valender en zijn vrouw Sanderyne, die onder ede hadden verklaard dit 'het auctentijcke boek ende registre [was] daer nae zy den tol vanden fursten ende heeren weegen slants van Uuytrecht ontfangen hebben over den tyt van dartich jaeren'. En zoals zij die vroeger voor de bisschop van Utrecht hadden geïnd, deden zij dat nu nog steeds op basis van ditzelfde tolregister voor de nieuwe landsheer, keizer Karel V. Elders blijkt dat Roelof het register inderdaad al eerder in zijn bezit had. Vijf jaar later blijkt dat het inmiddels is overgedragen aan de Rekenkamer in Den Haag, waar onder Karel V ook de inkomsten uit de landsheerlijke domeinen in de provincie Utrecht werden beheerd. Daar werd het bewaard bij de rekeningen van genoemde tolgaarder: 'welck gehecht is voor de eerste reekening van Roelof Janszoon van den tollent te Utrecht'. Uit een registratie uit de late zestiende eeuw weten we dat daar toen ook de andere tolrekeningen werden bewaard, waarvan de oudste teruggingen tot 1499.¹⁰ Slechts een daarvan is nog bewaard gebleven, namelijk die van Roelof Jansz van Valender uit 1534. Het oude registertje, de Haagse lijst, is blijkbaar losgeraakt uit genoemde rekening, die mogelijk met andere in een band was samengebonden, en toch bewaard gebleven in het archief van de landsheerlijke Rekenkamer. Eigenlijk hoort het thuis in het archief van de Utrechtse Financiële instellingen, waar nu ook de genoemde, eenzame tolrekening is te vinden.¹¹

Ofschoon de lijst geen tussenkopjes kent, kent de inhoud ervan een onderverdeling in vier opeenvolgende teksten. Het eerste onderdeel (hierna A3) geeft een lijst van alle landen en steden die geheel of gedeeltelijk zijn vrijgesteld van betaling aan de Utrechtse tol. In een van de latere afschriften van dit onderdeel draagt dit als opschrift 'Memorie wattet recht vanden tolle is op

die Vaert ende binnen Utrecht ende den genen die daer vrij sijn'. De vrijstellingen golden dus zowel in Utrecht als op de Vaart bij 't Gein en op de Nieuwe Vaart bij Vreeswijk. Opmerkelijk is dat ook Montfoort en Leerdam in deze lijst worden gerekend onder de vrijgestelde steden. De vrijstelling van Montfoort dateert namelijk van 7 mei 1379, toen bisschop Floris van Wevelinkhoven de inwoners van deze stad op verzoek van de burggraaf van Montfoort vrijdom van tolbetaling in het Sticht verleende, met verplichting van beëdigde aangifte aan de tollenaars door de schippers van hun voor inwoners van de stad geladen goederen.¹² Op grond daarvan mag de totstandkoming van de lijst met zekerheid op 1379 of later worden gedateerd. Naar alle waarschijnlijkheid mag deze *datum post quem* nog drie jaar verder worden opgeschoven, aangezien Leerdam pas in 1382 stadsrechten verwierf en de verlening van het stadsrecht in de veertiende eeuw bijna zonder uitzondering samenvalt of voorafgaat aan de toekenning van tolvrijstellingen. De tolvrijdom voor de poorters van Asperen uit 1391 wordt echter niet vermeld, wat een datering tussen 1382 en 1391 aannemelijk maakt.¹³

Daarna volgt een lijst met toltarieven voor een veelheid van producten en voor de schepen die passeren bij 't Gein, op de Nieuwe Vaart of op de Vecht bij Maarssen (hierna E2). Deze tarieflijst is ook bekend uit het eerder genoemde afschrift uit Oudegein. Aan het eind van de lijst volgen nog enkele aanvullende bepalingen met vrijstellingen voor steden uit Amstelland en Waterland, die eigenlijk een supplement vormen op onderdeel A3. Dan volgt een laatste bepaling over de omrekening van de in de lijst genoemde penningen naar zwarten¹⁴ en naar een Dordrechtse plak 'die nu laetste te Dordrecht gheslagen wort'. Waarna de lijst eindigt met de zin 'Ende dit was overdraghen by bisscops Florens van Wedelichovens tyden'. De lijst was dus vastgesteld ten tijde van bisschop Floris van Wevelinkhoven, die tussen 1379 en 1393 het Utrechtse bisdom bestierde.

Tot slot volgt dan nog een lijst van Utrechtse maten en gewichten (hierna F). De inhoud daarvan kan op grond van de vermelding van de Rijnse gulden nog nader worden gedateerd op de periode na 1386, het jaar waarin deze muntsoort werd geïntroduceerd in het Rijnland.¹⁵ Het is dus zeer wel mogelijk dat niet alleen E, maar ook A en F tegelijk tot stand zijn gekomen tijdens het bestuur van bisschop Floris van Wevelinkhoven. Als die aanname juist is, zou het jaar 1386 ook voor de andere onderdelen een *datum post quem* opleveren.

De Wezelse en de Zwolse lijst

De optekening van de lijst uit Wezel, door een latere hand voorzien van het opschrift 'Utrechtse toll ordnungh', is met zekerheid te dateren in het jaar 1453. Het afschrift beslaat zestien bladzijden van een twaalf papieren folio's

tellend katern. Het katern is vervolgens met een reeks andere teksten uit de late veertiende en vroege vijftiende eeuw opgenomen in een verzamelband, die deel uitmaakt van het stadsarchief van Wezel. Het werd in opdracht van het stadsbestuur vervaardigd door een zekere Tonny van Aken, aan wie de stad in dat jaar een bedrag van tien schellingen en zes denariën betaalde om te 'doin copijren eyn rolle inhaldend die gelegenheit der tolle tUtrecht'.¹⁶ Dezelfde Anthony van Aken was vervolgens van 1454 tot 1487 actief als secretaris van het gerecht in Wezel en fungeerde daarbij van 1476 tot zijn overlijden in 1489 als een van de beide kerkmeesters van de Sint-Willibrordkerk aldaar.¹⁷ Alles wijst erop dat hij deze tekst naar het origineel heeft afgeschreven, wat zou betekenen dat de originele tekst met het Utrechtse tolrecht dus op een rol was opgetekend. Dergelijke teksten op rol komen vaker voor bij dit soort lijsten, alsook bij rekeningen. Zo'n rol was vervaardigd uit meerdere aaneengenaaide bladen perkament en kon eenvoudig worden uitgebreid door er nieuwe bladen aan vast te naaien (afb. 3).¹⁸ Ofschoon niet expliciet onder de vrijgestelde steden vermeld, valt aan te nemen dat ook voor de kooplieden uit Wezel in Utrecht gereduceerde tarieven golden. Dat was althans de claim die deze stad in 1314 indiende bij de Utrechtse bisschop, daarin gesteund door verklaringen van het stadsbestuur van twee andere zogenaamde rijkssteden, te weten Dortmund en Nijmegen.¹⁹

De lijst uit Zwolle is nagenoeg identiek met die uit Wezel. Deze is te vinden in het 'Liber privilegiorum' van de stad Zwolle, dat dateert uit 1509. De tekst blijkt echter minder nauwkeurig en kent aan het eind enkele hiaten ten opzichte van de lijst uit Wezel. Dat doet vermoeden dat deze tekst niet naar het origineel in Utrecht maar naar een eerdere kopie is gemaakt, vermoedelijk een ouder afschrift dat al in Zwolle voorhanden was. De vrijstelling van Zwolle van de Utrechtse tol gaat terug tot in de dertiende eeuw, wat de aanwezigheid van zo'n ouder afschrift goed kan verklaren. Beide teksten kennen dezelfde opbouw, met dat verschil dat de genoemde Tonny van Aken het middelste gedeelte van de tekst per ongeluk twee keer heeft afgeschreven. Ook hier zijn weer verschillende onderdelen te onderscheiden.

Net als de Haagse lijst beginnen de afschriften uit Wezel en Zwolle met een lijst van steden en landen die vrijstelling of anderszins bijzondere tarieven genieten. In de lijst uit Zwolle heeft dit onderdeel als opschrift 'Dit is mijns heren recht van Utrecht vanden Tolle te Gheyne', maar uit de inhoud blijkt dat deze ook betrekking heeft op de tolheffing in Utrecht. De tekst is echter veel uitgebreider dan het onderdeel A uit de Haagse lijst. Zo vinden we hierin ook allerlei bepalingen met bijzondere tarieven voor de kooplieden uit Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland, Friesland, Waterland en Kennemerland, voor kooplieden uit Hamburg, Lübeck, Bremen en Stade, en zelfs voor kooplieden

3 Perkamenten rol met de tarieven van de Brabantse tol in Leuven, veertiende eeuw. De oudste onderdelen van het Utrechtse tolrecht werden in de dertiende en veertiende eeuw op een soortgelijke rol vastgelegd. Stadsarchief Leuven, Oud Archief (toegang 01), inv.nr. 03443. Foto Jan Crab, 2022.

uit Denemarken en Noorwegen. Tegelijkertijd ontbreken enkele bepalingen uit het begin van de Haagse lijst die betrekking hebben op de vrijgestelde steden uit het Nedersticht en het Oversticht, en andere steden zoals Muiden, Naarden, Amsterdam, Woerden, Ameide en Leerdam, steden die (ofschoon in de veertiende en vijftiende eeuw niet meer onder gezag van de bisschop) vanouds onder Stichts recht voeren en daarom alleen in het Gein en op de Nieuwe Vaart half geld hoefden te betalen. Hetzelfde geldt voor de aanvullende bepalingen voor de schippers uit Amstelland en Waterland.

De oorsprong van deze bepalingen in de Wezelse en Zwolse overlevering is duidelijk ouder dan die uit de Haagse variant. Zo is het opvallend dat geen van de hierin genoemde steden stadsrechten ontving na 1301 (Mechelen), terwijl de Haagse lijst juist een hele reeks steden vermeldt, die hun stadsrechten pas in de veertiende eeuw ontvingen, met Leerdam in 1382 dus als jongste stad (zie het overzicht in bijlage 3). Een eerste *datum ante quem* kan worden ontleend aan de laatste bepaling in de lijst die betrekking heeft op de vrijgeleide voor vreemde kooplieden die van kracht was in de weken voor en na het feest van Maria Geboorte (8 september), al in 1127 genoemd als een van de

4 Kaart van het stroomgebied van de Oude Rijn, de Hollandsche IJssel, de Lek en de Waal, tweede helft vijftiende eeuw. Linksonder de stad Utrecht met de Vaartsche Rijn en de Nieuwe Vaart, rechtsboven Dordrecht. Nationaal Archief, verzameling binnenlandse kaarten (toegang 4.VTH), inv.nr. 236.

vier jaarmarkten die vanouds in Utrecht werden gehouden. Bekend is dat deze jaarmarkt na 1378 niet meer is gehouden, omdat in dat jaar door bisschop Arnoud van Horne drie nieuwe jaarmarkten werden ingevoerd.²⁰ Bij nadere beschouwing valt echter op dat in verschillende bepalingen wel melding wordt gemaakt van de tol in 't Gein, maar nergens van die op de Vaart bij Vreeswijk. Op grond hiervan lijkt de ouderdom zelfs nog verder in de tijd te kunnen worden teruggevoerd, in de periode vóór 1289, het jaar waarin de Nieuwe Vaart naar Vreeswijk aan de Lek in gebruik werd genomen (afb. 4). Een *datum post quem* kan worden gevonden in het bijzondere toltarief voor kooplieden uit Spiers, waarvan in 1245 melding wordt gemaakt in de bronnen. Daarna volgen drie onderdelen die in de Haagse lijst geheel ontbreken. Het eerste onderdeel (hierna B1) kent geen opschrift, en geeft een opsomming van de toltarieven die in 't Gein moeten worden betaald. De laatste bepaling heeft betrekking op de tien pond die zij 'die den craen hebnt opt Geyne' (pachten) jaarlijks met Sint-Maarten (11 november) en Sint-Petrus (29 juni) aan de

bisschop moeten betalen in het Utrechtse gruihuis, waarover later meer. Deze lijst blijkt identiek met de tarieflijst die is opgenomen in het oudste Stadsboek van Utrecht, ook wel bekend als het *Liber Albus*, opgetekend in 1340. De versie uit het Stadsboek (hierna B2) heeft echter niet alleen betrekking op 't Gein maar ook op de Nieuwe Vaart (afb. 11). Dat laatste blijkt ook uit het opschrift: 'Dit sijn onse borghere sculdich ter Nijervaert van tollen, al sonder van wine'. Deze versie is echter minder volledig omdat daarin alleen is opgenomen wat de burgers van Utrecht bij deze tolplaatsen verschuldigd zijn, en die waren in principe vrijgesteld van deze tol en hoefden alleen te betalen voor de kosten die waren gemoeid met het overzetten van waren in grotere volumes (goederen in pakken, zakken, tonnen en vaten) en voor het overtrekken van schepen over de dam die zij moesten passeren in de Nieuwe Vaart.²¹ De lijsten uit Wezel en Zwolle geven echter ook alle tarieven die kooplieden van elders hier moesten betalen. Deze tarieflijst kan worden gedateerd in de periode vóór de optekening in het Stadsboek anno 1340 en na het gereedkomen van de Nieuwe Vaart in 1289. Mogelijk vormde de aanleg van die nieuwe verbinding ook de aanleiding voor het opstellen van deze tarieflijst.

Wat volgt is een wat kortere tarieflijst (hierna C), getiteld 'Dit is dat recht van bisschops tollen van Utrecht'. Kennelijk gaat het hier speciaal om de tarieven die aan de tollenaar van de bisschop in Utrecht moeten worden voldaan. De lijst bevat slechts elf tarieven, waarbij anders dan in de beide vorige lijsten niet in penningen en obolen (halve penningen) maar in koppeken en groten wordt gerekend, waarbij een penning geldt voor een derde koppeken en een groot als alternatieve benaming voor een penning lijkt te worden gehanteerd. Met uitzondering van het tarief op de honing komen we alle genoemde waren ook tegen in B1 en B2, waarbij dit product in A2 overigens al ter sprake voorkomt. Gelet op de hoogte van de tarieven en de aard van de getarifeerde goederen lijkt een datering in het midden van de veertiende eeuw het meest waarschijnlijk, wat ook goed zou aansluiten bij het gebruik van de koppeken als gehanteerde muntsoort.²²

Het vierde onderdeel van de Wezelse en de Zwolse lijst (hierna D) geeft een overzicht van de verplichtingen van de tollenaar in Utrecht jegens de vier gezworenen uit het gruihuis ('Dit is men sculdich van rechte den vier ghezwoenen uten Gruuthuse'). Opnieuw is hier dus sprake van de vier gezworenen, die hier met het Utrechtse gruihuis in verband worden gebracht waar, zoals andere bronnen melden, ook de tollenaar was gevestigd. Op de inhoud van deze bepalingen en het functioneren van de Utrechtse gruit zal later nader worden ingegaan. Hier is van belang om vast te stellen dat een deel van de opgesomde verplichtingen samenhangt met de tol op een deel van de goederen die ook in de tarieflijst van C worden genoemd, waarbij de

tollenaar telkens geacht wordt om één goede penning af te dragen aan de vier gezworenen.²³ Alleen wanneer het gaat om een last koper wordt er net als in C met een andere munt betaald, namelijk met een Engelse penning. Deze lijst met verplichtingen eindigt met de opmerking dat de gezworenen hetzelfde recht genieten in 't Gein. Om dan te vervolgen met een bepaling over het ijken van de maten, dat als een taak van de gezworenen wordt omschreven, die zij samen met twee raden en twee schepenen uitvoeren, de gezworenen namens de bisschop, de raden en de schepenen namens het stadsbestuur. Waarna een achttal bepalingen volgt over de te hanteren maten. Daartussen duikt echter nog een afwijkende bepaling op over de wijze waarop de eerdergenoemde penningen in deze lijst moeten worden omgerekend naar Hollandse plakken, zoals die onlangs (*laeste*) in Dordrecht werden geslagen. Bekend is dat deze in Dordrecht geslagen plakken dateren uit de jaren 1368-1375, wat goed aansluit bij de inhoud van deze bepaling, die was 'overdraghen bij onsen heer van Utrecht heer Florens van Wevelichoven', dus tijdens het bestuur van de eerdergenoemde bisschop Floris van Wevelinkhoven tussen 1379 en 1393. Het lijkt hier te gaan om een latere toevoeging, een bijschrijving op de rol met de originele tekst, die ons tegelijk een *datum ante quem* verschaft. Een tweede argument dat de oorspronkelijke tekst van D al vóór 1378 tot stand moet zijn gekomen, kan ook hier worden ontleend aan de jaarmarkt van Maria Geboorte, die in een van de eerdere bepalingen opnieuw ter sprake komt. Een *datum post quem* kan worden gevonden in de zes groten tournois die de tollenaar de vier gezworenen in de week voor Pasen moet voldoen, een muntsoort die in de noordelijke Nederlanden voor het eerst in 1288 in de bronnen opduikt.²⁴ Het laatste onderdeel van de Wezelse en de Zwolse lijst betreft wederom een lijst met toltarieven, getiteld 'Dit is dat recht ende haer komen van myns heren tolleren van Utrecht, alsoe alst synen tolnaers van outs an gekomen is'. Deze tekst vertoont veel overeenkomsten met de eerder beschreven tekst E zoals die in de Haagse lijst is overgeleverd. De formulering van de diverse goederen en de bijbehorende tarieven is vrijwel hetzelfde, echter met dat verschil dat de volgorde anders is dan in de Haagse versie, die bovendien uitgebreider is. Maar liefst 23 tarieven komen in de Wezels-Zwolse versie helemaal niet voor, waarbij opvallend is dat twaalf daarvan helemaal aan het eind van de Haagse versie staan. Dit maakt het aannemelijk dat de Wezels-Zwolse versie (hierna E1) de oudste is en dat die verder is aangevuld en herschikt in de Haagse versie (hierna E2), de tekst die omstreeks 1420 door de vier gezworenen werd opgetekend en die later als de authentieke brontekst van het Utrechtse tolrecht ging functioneren. De tarieflijst in de Wezels-Zwolse variant sluit af met dezelfde bepaling die we

eerder al als latere bijschrijving in de tekst van D identificeerden, de omrekening van penningen naar Dordtse plakken zoals die door bisschop Floris was vastgesteld.

Ook in de Haagse versie vormt dit de afsluitende bepaling. Maar daar gaat nog een hele reeks andere bepalingen aan vooraf, die in de Wezels-Zwolse versie geheel ontbreken en die betrekking hebben op de wijze waarop de tolheffing in Utrecht, 't Gein, Vreeswijk en Maarssen zich tot elkaar verhielden. De eerste daarvan geeft aan dat voor de in de lijst genoemde penningen voor elke vier penningen één oud botje ('butghen') mag worden gerekend, een munteenheid die pas in de loop van de vijftiende eeuw in de Utrechtse bronnen opduikt.²⁵ Behalve het botje wordt in verschillende van deze bepalingen ook de braspenning als munteenheid gehanteerd, een zilveren muntstuk ter waarde van twee tot tweeënhalf groot, die voor het eerst in 1409 werd geslagen in opdracht van Jan zonder Vrees.²⁶ Dit verschaft ons een duidelijke *datum post quem* voor het ontstaan van de Haagse redactie, die waarschijnlijk tegelijk met de optekening door de vier gezworenen tot stand is gekomen, eerder gedateerd tussen 1420 en 1432. De oudere redactie uit de Wezels-Zwolse overlevering zou dan uit de tijd van Floris van Wevelinkhoven zelf kunnen dateren.

Tussenbalans

Het geheel aan overgeleverde teksten overziende, kunnen we vaststellen dat de lijsten uit de archieven in Wezel en Zwolle, ofschoon later opgetekend dan de lijst uit het Nationaal Archief in Den Haag, de oudste teksten bevatten. In totaal gaat het om vijf teksten waarvan er vier (A2, B1, C en D) op inhoudelijke kenmerken zijn te dateren in de periode vóór 1378. De tweede tekst (B1) is met zekerheid al vóór 1340 ontstaan doch na 1289, de eerste tekst (A2) nog vroeger, in de periode tussen 1245 en 1289. De originele versies van deze teksten moeten zich hebben bevonden op de later verloren gegane rol, waarnaar in 1453 het afschrift uit Wezel werd vervaardigd. Het oudste gedeelte van deze rol met het Utrechtse tolrecht zal dus al in het midden of derde kwart van de dertiende eeuw tot stand zijn gekomen. Waarschijnlijk ging de gefaseerde uitbreiding van de teksten op de rol gepaard met het aanhechten van een of meer nieuwe bladen perkament aan de rol. Na de eerste tekst A2 volgde eind dertiende of begin veertiende eeuw die van B1 en nog weer een halve eeuw later de onderling duidelijk verwante teksten C en D. Een vierde scribe voegde als laatste de tekst van E1 toe, die is terug te voeren op de tijd van bisschop Floris van Wevelinkhoven (1379-1393).

Deze nieuwe tarieflijst E1 kwam vermoedelijk in de plaats van de oudere tarieflijst B1. Heel wel denkbaar is dat deze aanpassing van het tariefstelsel

een gevolg was van de aanleg van de dubbele sluis bij Vreeswijk en de verbreding en verdieping van de vaart tussen Vreeswijk en Utrecht in 1372-1373 (afb. 12 en 13). Deze lijst bevatte niet alleen een aantal nieuwe producten maar hield ook rekening met een grotere verscheidenheid aan schepen, wat erop duidt dat het na 1373 inderdaad makkelijker was geworden voor grotere schepen om de stad vanaf de Lek te bereiken. Maar wellicht heeft ook een rol gespeeld dat er in de beginjaren van het bestuur van Floris van Wevelinkhoven de nodige problemen waren met de Utrechtse tolheffing: 'dat een wijltijts verdwaelt heeft gheweest, daer die coepmans dicke mede gehiindert gheweest hebben'.²⁷ Wat voor de Utrechtse raad aanleiding was om in 1389 een keur uit te vaardigen waarbij de tollenaar werd opgedragen om de bisschoppelijke tol in het gruihuis (en dus niet ergens anders) te innen, en dat hij zich daarbij wel door iemand anders mocht laten bijstaan maar niet door een vrouw. Mocht hij zich hier niet aan houden of zou hij meer tol innen dan was toegestaan, dan zou hij daarvoor, mits tevens een burger van de stad, door de raad juridisch worden vervolgd.²⁸

Dat ook de nieuwe tarieflijst van bisschop Floris van Wevelinkhoven al snel weer aanpassing behoefde, blijkt uit de fors uitgebreide lijst (E2) in het Haagse register, die tussen 1420 en 1432 werd opgetekend door de vier gezworenen. Behalve de tarieflijst werd hierin ook een bijgewerkte versie van de lijst met tolvrijstellingen (A3) opgenomen. De oude lijst werd aanzienlijk ingekort, en tegelijk aangevuld met een reeks van steden die pas later in de dertiende en veertiende eeuw vrijstelling hadden verworven, met Leerdam (1382) als jongste in de reeks. Aan deze beide teksten werd nog een nieuwe lijst met Utrechtse maten en gewichten (F) toegevoegd. Van de teksten C en D werd in dit nieuwe tolregister geen afschrift opgenomen.

Ook bij deze herziening van het Utrechtse tolrecht in de jaren 1420 kan de vraag worden gesteld wat de aanleiding hiertoe heeft gevormd. Opvallend is dat in dezelfde tijd ook de afbraak van het gruihuis plaatsvond, dat vanouds ook als het Utrechtse tolhuis fungeerde. Meer precies kan de sloop ervan, waarover verderop meer, worden gedateerd in het jaar 1413. In de periode daarna lijkt de tollenaar geen nieuw tolhuis te hebben gekregen in de stad, maar verbleef deze gewoon in zijn eigen huis.²⁹ Zo wordt de eerdergenoemde Roeloff Jansz van Valender, die tussen 1510 en 1540 de Utrechtse tol beheerde, meermalen in één adem genoemd met de herberg In den Hulck (afb. 5), waar hij samen met zijn vrouw Sanderine woonde. Deze herberg bevond zich aan de westzijde van de Vaartsche Rijn in Tolsteeg (tegenwoordig Westerkade 8).³⁰ Daar zal zich ook zijn toladministratie hebben bevonden, waartoe, zoals eerder al naar voren kwam, ook het in de jaren 1420 opgestelde tolregister behoorde, dat na 1540 in Den Haag terecht kwam. Dit tolregister lijkt dan ook

in de eerste plaats opgesteld ten behoeve van de Utrechtse tollenaar zelf, die het vervolgens meer dan een eeuw lang steeds aan zijn opvolger zal hebben overgedragen, met Roeloff Jansz van Valender als laatste in de rij. Het is goed voorstelbaar dat de sloop van het gruihuis heeft geleid tot een opschoning van de oude tolregistratie en dat deze tevens de aanleiding vormde voor het opstellen van dit nieuwe register. Dat de rol met het oude tolrecht in 1453 nog in Utrecht voorhanden was is zeker, maar daarna ontbreekt van de rol ieder spoor. Een vraag die wel blijft hangen, is waarom de stad Wezel in 1453 niet een afschrift van dit nieuwe register heeft laten maken. Kennelijk werd ook de oude rol toen nog van waarde geacht.

5 Gevelsteen van herberg In den Hulck, nu Westerkade 8. Tot 1540 was dit tevens het onderkomen van de Utrechtse tollenaar. Overigens heeft het hier afgebeelde schip weinig van doen met de hulk als scheepstype. Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 1728.

De overgang van het landsheerlijk gezag van de bisschop naar de Habsburgers heeft geen nieuwe veranderingen gebracht in de vrijstellingen en tarieven die sedert de jaren 1420 bij de tolheffing in Utrecht, 't Gein en Vreeswijk werden gehanteerd. En ook na 1580, toen deze landsheerlijke of domaniale tol onder het gezag van de Staten van Utrecht kwam te ressorteren, bleef deze situatie ongewijzigd. Als in 1660 voor het eerst een gedrukte versie verschijnt van het Utrechtse tolrecht (afb. 6), lezen we daarin nog steeds dezelfde lijst met vrijstellingen als in het oude register en ook de lijst met tolbare goederen (hierna E3) is nog grotendeels hetzelfde, al staan de producten nu wel keurig in alfabetische volgorde en zijn de tarieven consequent in stuivers en penningen genoteerd.³¹ Pas in 1720 voelden de Staten van Utrecht zich geroepen de bestaande regelgeving met betrekking tot de Utrechtse tolleren verder uit te breiden met een nieuwe ordonnantie.³² Nog de hele achttiende eeuw door heeft de inning van de Utrechtse tol op deze wijze plaatsgevonden, totdat op 2 januari 1799 ook in de provincie Utrecht een einde werd gemaakt aan de inning van de domaniale tolleren.³³

Overzicht van alle handschriften en de verschillende teksten

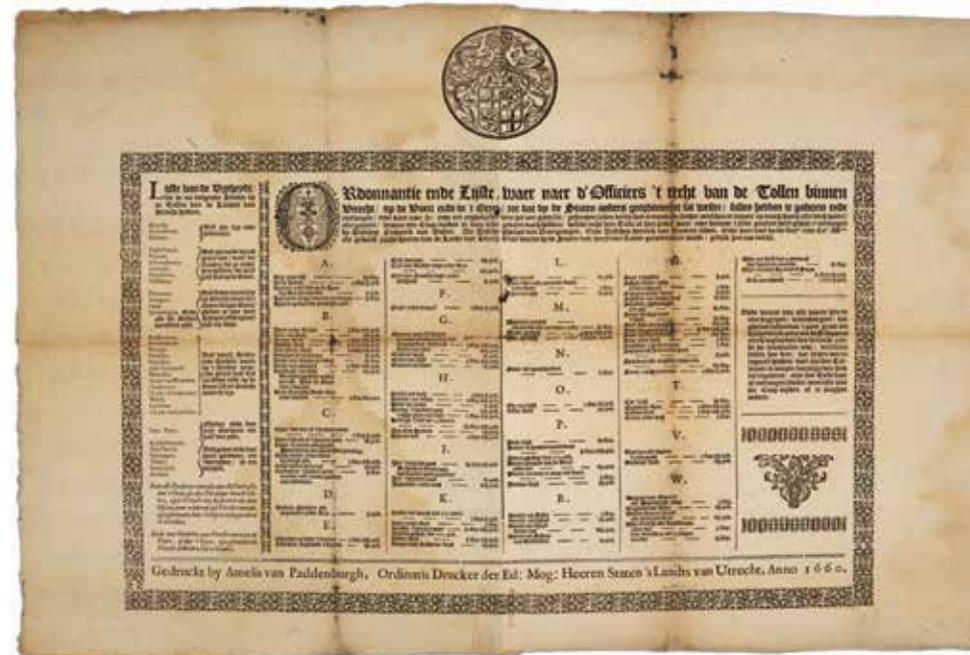
Tekst	Datering	Lijsten Wezel (1453) en Zwolle (1509)	Lijst Den Haag (circa 1420)
A1	1122		
A2	1245<>1289	X	
B1	1289<>1340	X	X
C	c1300<>1378	X	
D	1288<>1378	X	
B2	1340		
E1	1379<>1393	X	
A3	1382<>1391		X
F	1386<>1432		X
E2	1409<>1432		X
E3	1581<>1660		

Het Utrechtse tolrecht nader beschouwd: de vrijstellingen

Op het eerste gezicht lijkt het Utrechtse tolrecht in zijn laatmiddeleeuwse gedaante ver af te staan van het tolrecht zoals dat op 2 juni 1122 door de Duitse keizer bij oorkonde werd vastgesteld (hierna A1). Een oorkonde die samen met die andere oorkonde van die datum, met de bevestiging van de Utrechtse stadsrechtverlening en de tolvrijstelling voor alle bewoners in en om Utrecht die bijdroegen aan de aanleg van de omwalling, steeds zorgvuldig is bewaard in het archief van de stad. In die oorkonde ging het niet om een nieuw tolrecht

maar om de codificatie van de tarieven zoals die al veel langer bij de Utrechtse tol werden gehanteerd, een praktijk die zomaar zou kunnen teruggaan tot het begin van de Utrechtse tol in 975. Dit alles gebeurde op verzoek van de Utrechtse, bij monde van de burggraaf en de schout, die zich bij de keizer hadden beklagd dat de bisschop en zijn tollenaar te hoge tarieven hadden geëist van de kooplieden die de stad kwamen bezoeken, tot nadeel van de Utrechtse handel. Heel goed mogelijk is dat de plannen voor de afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede en de aanleg van de Vaartsche Rijn als alternatieve vaarweg vanaf 't Gein aan de Hollandsche IJssel daarbij een rol hebben gespeeld. De keizer gaf echter gehoor aan de klachten van de Utrechtse en de bisschop, die zich door de uit de hand gelopen ruzie na het pinksterfeest toch al zwaar in de nesten had gewerkt, moest zijn verlies nemen.³⁴

Toch blijken er bij nadere beschouwing een aantal overeenkomsten tussen het tolrecht van 1122 en de lijst met vrijstellingen. Dit wordt duidelijk wanneer we de artikelen uit de oorkonde (hierna A1) en de lijsten uit het midden van de dertiende eeuw (A2) en die van omstreeks 1382 (A3) in een vergelijkende opstelling naast elkaar plaatsen. Daarbij hebben we voor de leesbaarheid niet van de oorspronkelijke Latijnse tekst uit 1122 gebruik gemaakt, maar van de Middelnederlandse vertaling uit 1395 (zie bijlage 2).

6 Eerste gedrukte versie van Utrechts tolrecht volgens de ordonnantie van de Staten van Utrecht uit 1660. Het Utrechts Archief, Bibliotheek, VV 02 (1660 001).

Net als de lijst uit 1122 begint ook A2 met de bijzondere tarieven die gelden voor de Rijnkooplieden, te beginnen met die stroomopwaarts van Duisburg. Worden in 1122 geen concrete plaatsnamen genoemd, twee eeuwen later gaat het om Mainz, Worms en Spiers, die dan het bijzondere tarief van een halve vierdonc (een achtste penning) en een paar handschoenen betalen. Een soortgelijke regeling, waarbij eenmaal per jaar door de ene aan de andere stad een paar handschoenen werd betaald, doorgaans in combinatie met een bepaalde hoeveelheid peper, steeds in ruil voor een wederkerige tolvrijstelling, komen we ook tegen bij diverse andere, vroege steden uit het Duitse rijk. Een goed voorbeeld biedt Neurenberg, dat al in 1112 tot een dergelijke regeling kwam met Worms en in 1264 met Mainz. Later in de dertiende en veertiende eeuw schaarden ook Luik, Trier, Keulen, Cham, Heilbronn en München zich in deze rij.³⁵ En ander voorbeeld, dichterbij huis, vinden we in Nijmegen, waar men ieder jaar, acht dagen na Pasen, een paar valkeniershandschoenen van wit hertenleder en twee pond peper naar de stad Luik stuurde. In ruil daarvoor genoten de burgers van Nijmegen vrijstelling van de Luikse tolleren op de Maas. Deze praktijk is in ieder geval tot het midden van de veertiende eeuw terug te voeren.³⁶ In Utrecht lijkt de handschoenenafdracht van Mainz, Worms en Spiers al een vroege ontstaansdatum te hebben. Voor Worms en Mainz ontbreken precieze gegevens, maar van een wederzijdse tolreductie met Spiers wordt in 1245 melding gemaakt. Net als de bisschopssteden van Keulen, Trier en Worms blijkt Utrecht daar dan al langere tijd een beperkte tol te betalen, net als omgekeerd (*mutua et minuta theolonia*).³⁷ Voor die van Neuss blijkt midden dertiende eeuw het tarief nog hetzelfde als in 1122, namelijk zeven penningen (in 1122 zijn het er acht, maar de achtste wordt teruggegeven). Opmerkelijk is dat Neuss daarvoor ook een bijzondere tegenprestatie moet leveren. Als de bisschop daar komt overnachten, moeten die van Neuss hem een aam wijn geven en hooi en water voor zijn paarden. Het gaat hier om het recht van *stroherberge*, waar de bisschop ook in Emmerik aanspraak op maakte.³⁸ Het lijkt hier te gaan om een oude regeling, waarvan de bisschop gebruikmaakte als hij voor kerkelijke aangelegenheden ('om noet der clesyen van Utrecht') op pad moest en te paard langs de Rijn reisde voor overleg met de aartsbisschop in Keulen. Gelet op de vermelding van dit recht van de bisschop in Emmerik anno 1235, zal ook de regeling in Neuss al van vóór dat jaar dateren.

Dan volgen de kooplieden van beneden Duisburg, die dan zes penningen betalen. In A3 uit de Haagse lijst, opgetekend tussen 1382 en 1391, blijkt dit tarief te zijn vervallen en is sprake van tolvrijstellingen voor de steden van Duisburg, Keizersweerd, Nijmegen en Tiel, die nog maar één penning verschuldigd zijn. Al in 1145 werd die vrijstelling door koning Koenraad III

toegekend aan Keizersweerd, en twintig jaar later schonk keizer Frederik Barbarossa (1152-1190) de burgers van Duisburg hetzelfde voorrecht, met dien verstande dat zij de bisschop nog wel die ene penning verschuldigd waren voor het gebruik van de maten en gewichten (*de mensura*).³⁹ Het privilege voor Nijmegen dateert van 1230. Voor Tiel is geen oorkonde met vrijstelling overgeleverd, maar vermoedelijk is die net als bij Duisburg terug te voeren op keizer Frederik Barbarossa. In ieder geval genoten die van Utrecht al vóór 1174 vrijstelling van de tol in Tiel, onder voorbehoud van de penning die zij daar betaalden voor het gebruik van maat en gewicht.⁴⁰ Hetzelfde tarief wordt in A2 gerekend voor de kooplieden uit Aken, die net als die uit Duisburg al in 1145 van tolbetaling in het Rijk waren vrijgesteld, en alle andere zogenaamde rijksteden ('alle die steden des keyzers'), waartoe bijvoorbeeld in 1314 ook Dortmund en Wezel blijken te behoren. Anno 1122 blijken deze Rijnkooplieden met name graan en wijn naar Utrecht te brengen, waarbij zij de wijn vaak verhandelen voor haring. Van graan wordt in de midden-dertiende-eeuwse lijst niet meer gerept, maar de bepalingen over de wijn en de vis zijn vrijwel identiek. De korting die in 1122 geldt voor elk tiende vat, de zogenaamde *vullewin*, blijkt echter te zijn vervallen. En er is een aanvullende bepaling dat wie in 't Gein wijn aan de man brengt, als dat een vat is van drie aam of meer, daarvoor al zijn goederen tol moet betalen.

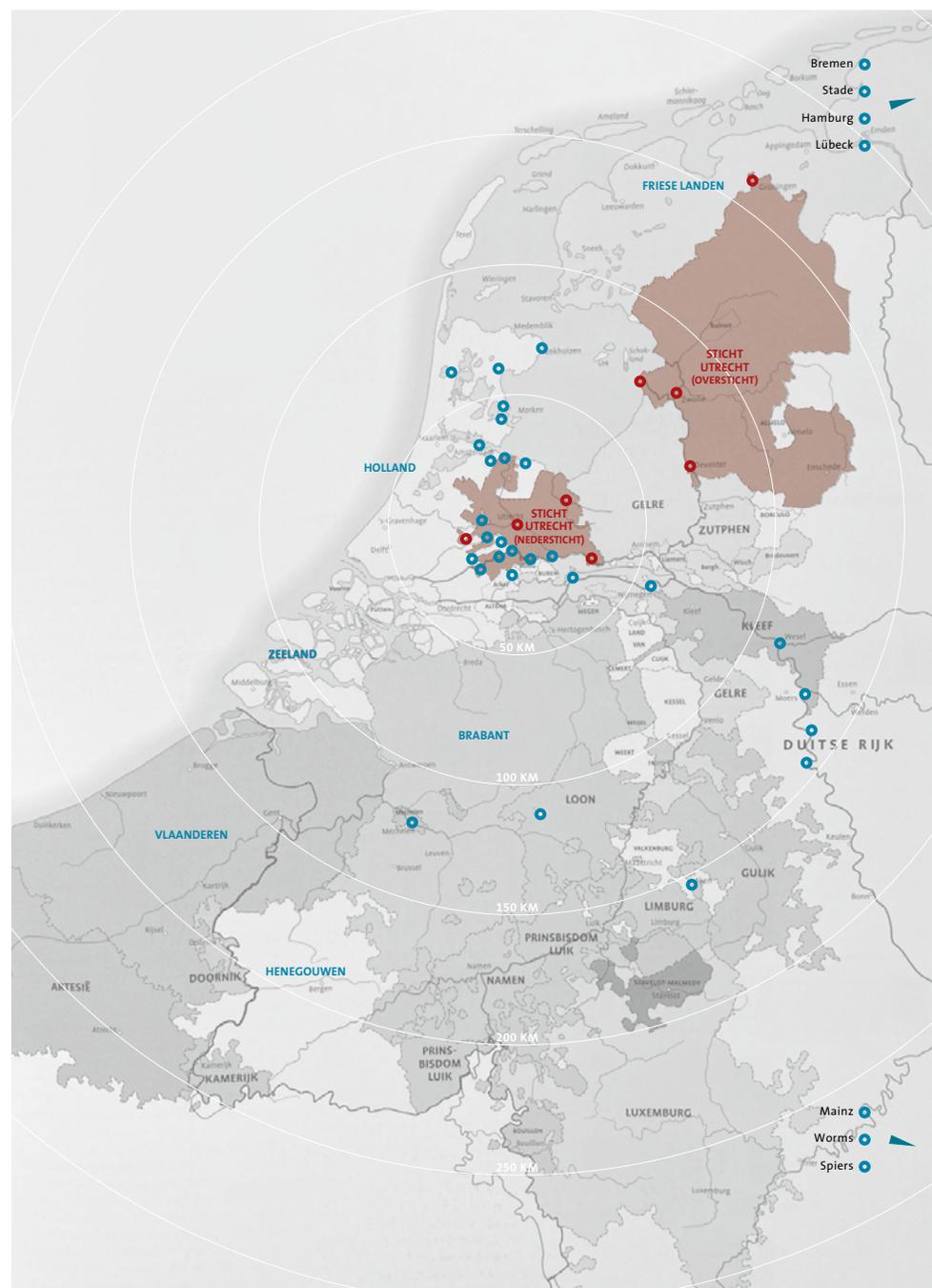
Daarna volgen in A2 tien nieuwe bepalingen, waarvan de eerste zes over kooplieden uit het hertogdom Brabant, uit Vlaanderen en Henegouwen, en uit Zeeland en Holland. Van geen van deze regio's uit het stroomgebied van de Schelde en de Maas wordt in het tolrecht van 1122 melding gemaakt. Specifieke steden worden in deze artikelen niet genoemd, met uitzondering van Mechelen en Diest, waarvan wordt bepaald dat zij onder hetzelfde recht vallen als die van Brabant, die acht penningen betalen voor een schip met hangend roer en vier penningen voor een schip met handroer.⁴¹ Dezelfde tarieven gelden voor die van Vlaanderen en Henegouwen die 'myt duytschen tongen' spreken, het dubbele voor zij die 'myt walscher tongen' spreken. De Zeeuwen en de Hollanders betalen allen hetzelfde tarief, ongeacht van welke zijde van de Schelde of de Maas zij komen. Merkwaardigerwijs wordt het tarief zelf echter niet vermeld. De vier daaropvolgende bepalingen handelen speciaal over de tarieven voor honing, haring, rogge, weit en andere granen, waarbij een afwijkend tarief geldt voor Friezen die met haring naar Utrecht komen. Waarschijnlijk is dit tarief te duiden als een variant op het tarief uit 1122 dat voor Friezen uit *Oesterlant* wordt bepaald - waarbij Oosterland het Friese gebied ten oosten van het Vlie aanduidt: de huidige provincie Friesland en mogelijk ook nog het Friese kustgebied tussen Lauwers en Wezer, nu Noord-Groningen en het Duitse Ost-Friesland⁴² - die in Utrecht 24 penningen (i.e. twee schellingen)

betalen. Van de vier penningen die hen worden teruggegeven, is in deze midden-dertiende-eeuwse bepalingen echter geen sprake meer. Het tarief voor een last paling lijkt een toevoeging van later uit de veertiende eeuw, evenals die voor een vat as of een last koper verderop in de lijst.

Direct ontleend aan de oorkonde uit 1122 zijn de bepalingen in A2 met betrekking tot de Denen en de Noren. De eersten betalen per schip vier penningen, dat wil zeggen de kapitein van het schip, ongeacht de vracht die zij vervoeren. De Noren genoten zelfs volledige vrijstelling van de Utrechtse tol - mogelijk nog een voorrecht dat zij hadden verkregen in de tijd dat zij de Friese kustgebieden als Vikingen onveilig maakten. Na twee meer algemene bepalingen volgt dan het tarief voor de kooplieden uit Hamburg, Lübeck, Bremen en Stade, die met haring en wijn komen. Net als de kooplieden uit Saksen in 1122 betalen zij in Utrecht voor elk schip zestien penningen, een tariefstelling die ook is terug te vinden in een oorkonde van de Utrechtse bisschop voor de kooplieden van Hamburg en Lübeck uit 1244.⁴³ Alleen als zij met graan komen, betalen zij een gereduceerd tarief. In de lijst van 1122 volgt dan een bepaling over degenen (Saksen?) die andere handelswaar (*es venale*) brengen, waarvoor zij een vierde penning per last verschuldigd zijn, een bepaling waarvan in de midden-dertiende-eeuwse lijst geen equivalent is te vinden.

Van jongere datum is het tarief voor die van Kennemerland en Waterland, die - vermoedelijk net als de andere Hollanders en de Zeeuwen - acht penningen betalen voor een schip met hangend roer en vier voor één met handroer. Dat geldt evenzo voor de daaropvolgende bepaling die betrekking heeft op handelaren die in Utrecht paarden komen verkopen en die, met uitzondering van Deense handelaren, voor elk paard vier penningen aan de tollenaar moeten afdragen. Het daaropvolgende tarief voor Friezen die zout komen verhandelen, is daarentegen al wel terug te vinden in het tolrecht van 1122. Van elk schip wordt één loop zout en één penning aan tol geheven. Het laatste tarief over schepen die met schol naar de stad komen, is weer van jongere datum. Deze schepen moeten elk zestien schollen betalen en die aan een touw vastgeknoopt aan de tollenaar overhandigen ('ende die sel men antwoorden inden tolne an een zeel gebonden').

Ook de laatste bepaling is te duiden als een latere toevoeging aan de tarieflijst. Deze handelt over de jaarmarkt van Maria Geboorte, die acht dagen voor deze feestdag begint en duurt tot acht dagen daarna. Gedurende deze hele periode hoeven bezoekers van de stad geen tol te betalen, tenzij ze zich daarna nog langer in de stad ophouden. Opmerkelijk detail in deze bepaling vormt de omschrijving van deze feestdag als 'unser vrouwen Sinte Marien gebuerte mytter sonnen optocht'. Kennelijk ging dit Mariafeest in Utrecht gepaard met

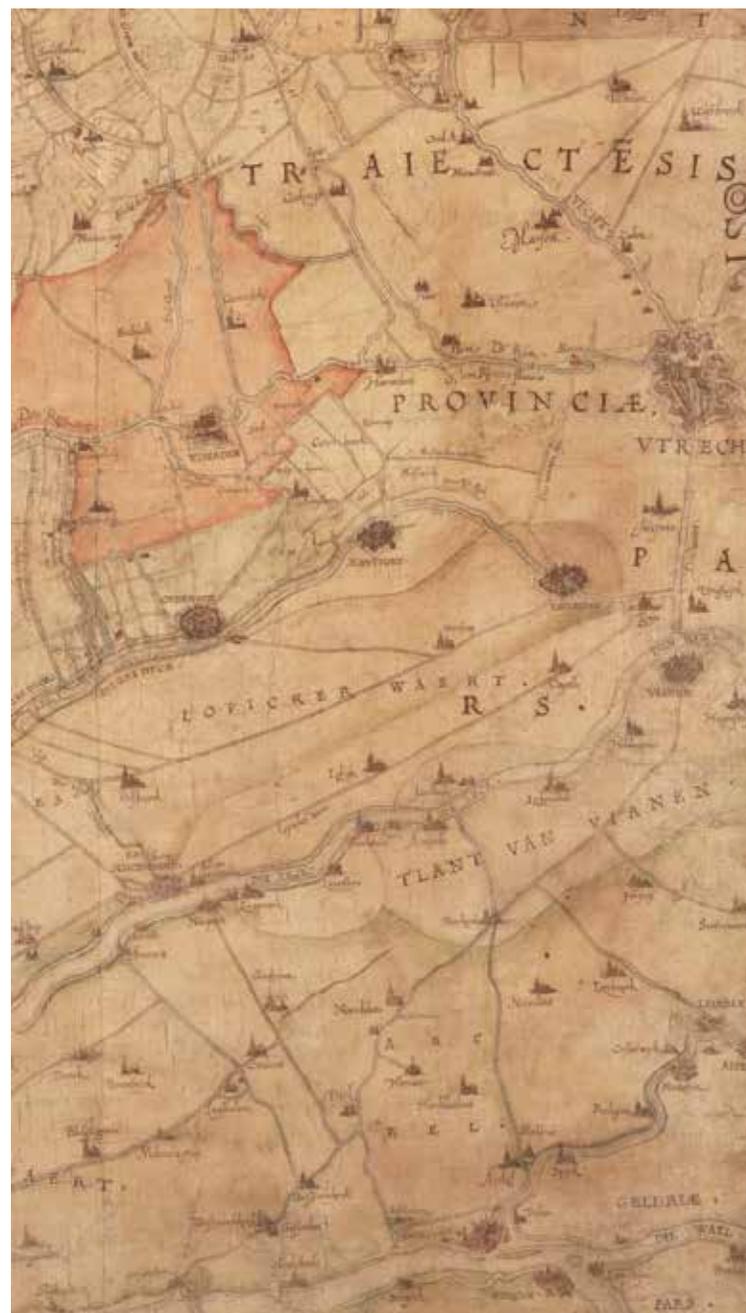

7 Kaart van de Nederlanden omstreeks 1350 met alle steden en landsheerlijke gebieden die vrijstellingen genoten van de Utrechtse tol, zoals vermeld in bijlage 3. ● alle steden en landsheerlijke gebieden onder gezag van de Utrechtse bisschop, ● alle andere steden en landsheerlijkheden met vrijstellingen van de Utrechtse tol. Kaart Jeroen Tirion en Kaj van Vliet, 2022.

een processie door de stad met de beeltenis van Onze-Lieve-Vrouw-in-de-zon als centraal element - een tot op heden onbekende processie die kan teruggaan tot in de twaalfde of dertiende eeuw. Mogelijk houdt deze processie verband met de viering van dit Mariafeest in de aan Maria gewijde Buurkerk, de oudste parochiekerk van de stad, midden in de wijk waar vanouds de jaarmarkten werden gehouden. Uit zestiende-eeuwse bronnen weten we dat deze kerk over een zilveren beeld van Maria-in-de-zon beschikte.⁴⁴

Overzien we dit geheel (zie ook kaart afb. 7), dan treedt uit de lijst zoals die in het midden van de dertiende eeuw tot stand moet zijn gekomen, onmiskenbaar een oudere overlevering van het Utrechtse tolrecht naar voren. Sommige bepalingen uit het tolrecht zoals vastgelegd in 1122, met name die over de Denen, de Noren en de Friese zouthandelaren, blijken nagenoeg ongewijzigd. Andere werden in de loop van de twaalfde en vroege dertiende eeuw vervangen door nieuwe, als gevolg van vrijstellingen die de Duitse koningen en keizers tussen 1145 en 1230 verleenden aan enkele Rijnsteden alsmede Aken en andere rijkssteden als Nijmegen en Tiel. De bijzondere afspraken met Mainz, Worms, Spiers en Neuss lijken eveneens op de twaalfde eeuw of vroege dertiende eeuw terug te voeren. De kooplieden uit Saksen hebben in de dertiende-eeuwse lijst plaatsgemaakt voor de kooplieden van Hamburg, Lübeck, Stade en Bremen, waarbij het basistarief niet is veranderd, een situatie die voor Hamburg en Lübeck ook in 1244 al kan worden aangetoond. Daarnaast werd een aantal nieuwe bepalingen toegevoegd voor kooplieden uit Brabant, Vlaanderen en Henegouwen, alsmede Holland en Zeeland, Kennemerland en Waterland. De formulering van deze bepalingen volgt steeds hetzelfde patroon, waarbij steeds schepen met hangend en met handroer worden onderscheiden, zoals dat ook gebeurt in tarieflijst B van eind dertiende of begin veertiende eeuw. Het geheel maakt een organisch gegroeide indruk, waarvan een aantal bepalingen zelfs al vóór 1245 kan zijn opgetekend, terwijl de laatstgenoemde bepalingen een wat jongere indruk maken. Juist in deze bepalingen wordt tot driemaal toe de tol in 't Gein vermeld, op grond waarvan de totstandkoming van A2 in ieder geval in de periode vóór 1289 kan worden geplaatst.

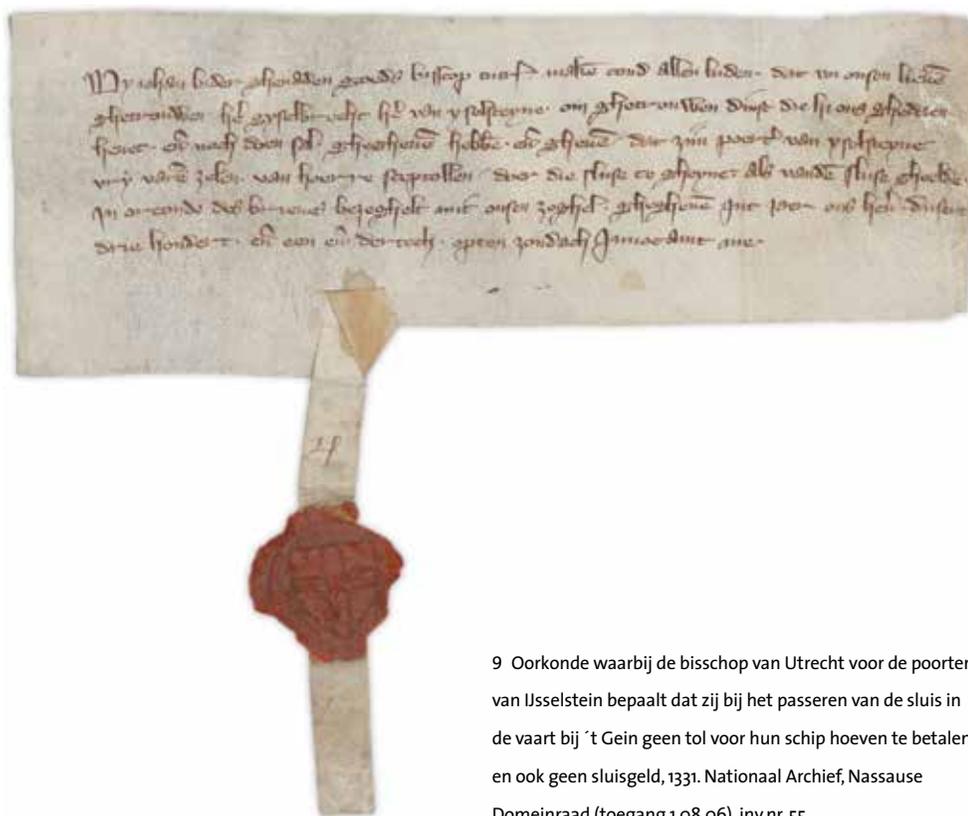
Vergelijken we de midden-dertiende-eeuwse lijst vervolgens met de lijst uit het register van omstreeks 1382 (A3), dan valt op dat daarin alleen de steden langs de Rijn plus Aken, Nijmegen en Tiel zijn overgenomen. Tegelijkertijd zijn aan het begin vier nieuwe bepalingen toegevoegd, die alle betrekking hebben op steden in het Sticht en enkele direct aangrenzende gebieden. Aan het eind volgen nog andere nieuwe bepalingen met gereduceerde tarieven voor kooplieden uit Amsterdam⁴⁵ en omgeving, Alkmaar en tal van steden uit Waterland en (West-)Friesland. Van de eerste groep steden, die

8 Zuidwesten van het Nedersticht en het ten zuiden daarvan gelegen rivierengebied. De steden in dit gebied, ook die buiten de grenzen van het Sticht, kregen in de dertiende en veertiende eeuw bijna allemaal gehele of gedeeltelijke vrijstelling van de Utrechtse tol. Gedeelte van een kaart uit 1578. Streekarchief Midden-Holland, collectie Kartografische documenten (toegang 0054), inv.nr. 2071.

uit het Nedersticht en het Oversticht, worden Utrecht, Amersfoort en Rhenen met name genoemd, alsmede Deventer, Kampen, Zwolle en Groningen. De drie eerste zijn volledig vrijgesteld van tolbetaling, net als de steden uit het Oversticht, alleen betalen zij wel een duit (twee penningen) in 't Gein of bij Vreeswijk, ook als zij met een wagen komen. Omgekeerd genoten kooplieden uit Utrecht overigens ook tolvrijstelling wanneer zij zelf een van deze steden bezochten.

Interessant is de groep van steden en gebieden die net buiten de grenzen van het landsheerlijke gebied van de bisschop vielen, maar die wel onder Stichts recht voeren (afb. 8). Zij waren vrij van tolbetaling in Utrecht en betaalden in 't Gein en op de Vaart half geld. In veel van deze gebieden had de bisschop zijn wereldlijk gezag uit handen moeten geven of kwam dit hem maar gedeeltelijk toe. Een voorbeeld van het eerste vormen de gebieden die na de moord op graaf Floris V in 1296 waren toegefallen aan de graven van Holland (Naarden en 't Gooi, Muiden, Weesp, Amsterdam en Amstelland, Woerden en het Land van Woerden). Een voorbeeld van de tweede situatie biedt Nieuwpoort, waarvan het westelijk deel een leen was van de graaf van

9 Oorkonde waarbij de bisschop van Utrecht voor de poorters van IJsselstein bepaalt dat zij bij het passeren van de sluis in de vaart bij 't Gein geen tol voor hun schip hoeven te betalen en ook geen sluisgeld, 1331. Nationaal Archief, Nassause Domeinraad (toegang 1.08.06), inv.nr. 55.

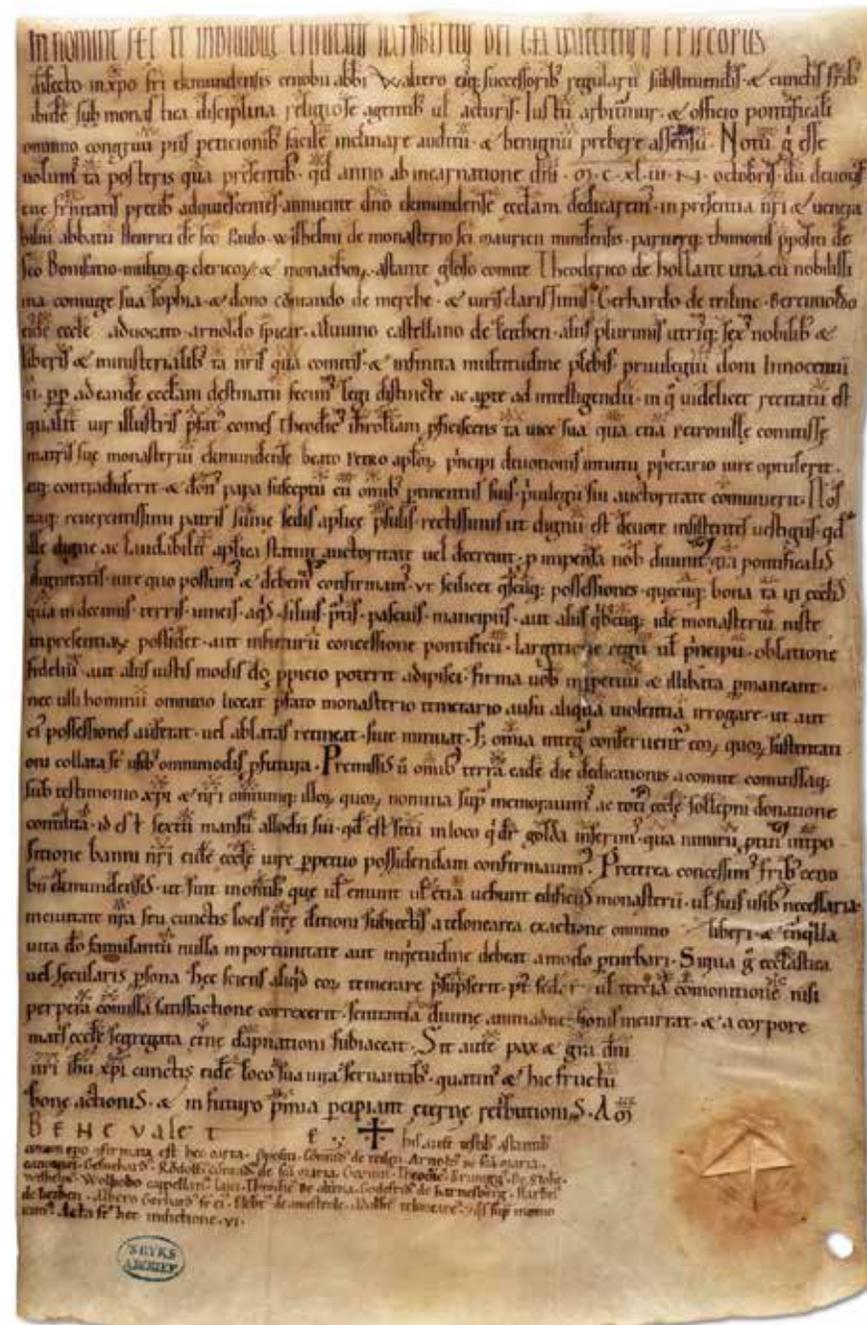
Holland en het oostelijk deel een leen van de bisschop. Toen beide leenmannen in 1283 gezamenlijk stadrechten uitvaardigden aan de inwoners van Nieuwpoort, werd daarin expliciet de bepaling opgenomen dat 'onse burghers sellen varen als die van Utrecht doen voor die tolln doir tgeheel Sticht'.⁴⁶ Ook Wijk bij Duurstede en omstreken behoorde omstreeks 1420 nog tot deze tweede categorie. Ofschoon de hoge jurisdictie in Wijk zelf toekwam aan de heren van Abcoude, lijken deze elders in de parochie Wijk de hoogheerlijke rechten als leen van de bisschop te hebben bezeten.⁴⁷ Deze situatie veranderde toen Jacob van Gaasbeek en Abcoude zich in 1449 genoodzaakt zag zijn rechten over Wijk en het kasteel Duurstede aldaar over te dragen aan de Utrechtse bisschop. Nog datzelfde jaar verleende de bisschop volledige vrijstelling van de tolln in het Sticht, waarmee de positie van Wijk en omgeving werd gelijkgeschakeld met die van de andere steden in het Sticht.⁴⁸ Andere plaatsen aan de grenzen van het Nedersticht verwierven al eerder volledige vrijstelling van de tolln in Utrecht, 't Gein en op de Vaart: Culemborg, Vianen, Ameide, Schoonhoven (1281), IJsselstein (1331) (afb. 9) en Montfoort (1379).⁴⁹ Hier gold alleen voor het omliggende gebied nog een half tarief in 't Gein en op de Vaart.

Vrij uitvoerig zijn de bepalingen in A3 (tussen 1382 en 1391) met betrekking tot de derde groep. Daarbij gaat het om alles wat over de Vecht bij Maarssen komt binnenvaren, uit Amsterdam en Amstelland, uit Alkmaar en uit tal van steden uit Waterland en (West-) Friesland. Hier wordt voor het eerst ook melding gemaakt van tolheffing in Maarssen, een ontwikkeling die teruggaat tot in de veertiende eeuw (zie hierna). Inwoners uit deze streken betalen voor elk schip of elke schuit één Vlaams, voor schepen zonder roer een halve stuiver. Voor alle tolbare waar die zij daarin vervoeren, betalen zij echter de gewone tarieven uit het register. Burgers afkomstig uit de in deze streken gelegen steden, betalen voor elk schip, met of zonder roer, een halve Vlaams. De opeenvolgende categorieën weerspiegelen ook een andere ontwikkeling, namelijk die van een toenemende verstedelijking, waarbij de vroegere oudere steden grotere vrijstellingen verwierven dan de jongere. Zoeken we bij alle in A2 en A3 genoemde steden het jaar waarin zij stadsrechten verwierven, dan tekent zich het volgende beeld af (zie ook bijlage 3). De steden uit A2 kregen hun stadsrechten allemaal in de periode vóór 1230 en behoren daarmee tot de eerste generatie steden. Enige uitzondering hierop vormt Mechelen, dat weliswaar tot 1301 moest wachten op een formele bevestiging van haar rechten maar al in het midden van de dertiende eeuw een stedelijke nederzetting van enige importantie was, met een bloeiende lakennijverheid en een handelsnetwerk dat reikte tot in Engeland en de jaarmarkten van de Champagne.⁵⁰ Van de steden genoemd in A3 dateren de rechten van de eerste

groep met uitzondering van Deventer (1123) alle uit de periode 1230-1259. Het ontstaan van de steden uit de tweede en derde groep beslaan nog weer een later tijdvak, van 1254 (Alkmaar) tot 1382 (Leerdam). Enige uitzondering hierop vormt Muiden, waarvan de stadsrechten tegelijk met die van Utrecht op 2 juni 1122 werden bevestigd. Kenmerkend voor de steden uit deze latere periode, is dat ze alle in de direct aangrenzende regio's van het Nedersticht waren gelegen, in het graafschap Holland en in de kleinere heerlijkheden in het stroomgebied van de Lek en de Hollandsche IJssel. Wat opvalt is dat daaronder, met uitzondering van Nijmegen en Tiel, wier voorrechten beide zijn terug te voeren op privileges van de Duitse keizer, geen enkele stad is te vinden uit het eveneens aangrenzende hertogdom Gelre, zoals ook de Brabantse steden uitblinken door afwezigheid.

Na de optekening van het Utrechtse tolregister in de jaren 1420 zijn er geen nieuwe steden meer toegevoegd aan de reeks van vrijgestelde steden. Wel zijn er later uit de vijftiende en zestiende eeuw tal van hernieuwde bevestigingen te vinden van de eerder bepaalde tarieven en vrijstellingen.⁵¹ Ook na de overgang van het landsheerlijke gezag naar de Staten van Utrecht treedt in dat beeld geen verandering meer op. De enige instellingen waaraan nadien nog vrijstellingen werden toegekend waren de Vereenigde Oostindische Compagnie (1606 en 1628) en de West Indische Compagnie (1628).⁵²

Niet alle tolvrijstellingen zijn terug te vinden in de opeenvolgende versies van het Utrechtse tolrecht. Zo ontbreken hierin de vrijstellingen die de bisschop aan tal van kerkelijke instellingen heeft toegekend. Die golden in de eerste plaats de vijf kapittels in de bisschopsstad, zo blijkt uit de formulering van een oorkonde die in 1286 door elect-bisschop Jan van Nassau voor het kapittel van Sint-Marie werd uitgevaardigd. Daarin beloofde hij het kapittel dat voor wijn, vis en graan ten behoeve van de prebenden van de leden van het kapittel geen tol hoefde te worden betaald op de nieuw te leggen vaart, 'zoals ook eerder niet de gewoonte was'. Waaruit we mogen afleiden dat het kapittel eenzelfde vrijstelling genoot bij de tolleren in 't Gein en in Utrecht. Dat ook de andere kapittels deelden in deze vrijstelling, wordt bevestigd in een oorkonde van de bisschoppelijke rentmeester uit 1455.⁵³ Sint-Marie kreeg in 1286 bovendien de toezegging dat, zolang er bij de Wiers nog geen kraan zou functioneren, het kapittel niet hoefde te betalen voor het overzetten van met name prebendale wijn. Al in 1217 had dit kapittel weten af te dwingen dat de inwoners van 't Gein elk jaar een scheepslading van 15 vaten (*vasa*) wijn om niet over de dijk bij 't Gein zouden zetten en vandaar in een schip naar Utrecht zouden vervoeren. Deze dienst moeten zij leveren als erkenning van het patronaat van Sint-Marie over de in dat jaar nieuw gestichte parochiekerk in 't Gein.⁵⁴

10 Oorkonde van bisschop Hartbert voor de abdij Egmond, waarbij hij enkele eerdere schenkingen bevestigd en vrijstelling verleent van tolbetaling in de stad Utrecht en andere plaatsen onder zijn gezag voor wat de monniken nodig hebben voor de bouw van kloostergebouwen of voor eigen gebruik, 1143. Noord-Hollands Archief, abdij Egmond (toegang 356), inv.nr. 56.

Ook van sommige kloosters in de stad en elders in het bisdom zijn verregaande tolvrijstellingen overgeleverd. Al in 1143, bij de wijding van het hoofdaltaar van de nieuwe abdijkerk in Egmond, schonk bisschop Hartbert de broeders van dit klooster vrijstelling van tolbetaling in de stad Utrecht en alle plaatsen die onder hun zeggenschap vielen (afb. 10), voor 'alles wat zij kochten of vervoerden dat voor de gebouwen van het klooster of voor hun gebruik noodzakelijk was'.⁵⁵ En in 1224, zeven jaar vóór de stichting van het Duitse Huis in Utrecht, verleende bisschop Otto van Lippe aan de Duitse Orde het voorrecht dat men éénmaal per jaar zonder enige betaalverplichting langs zijn tolleren op de Rijn (c.q. Vaartsche Rijn) mocht varen met een schip beladen met honderd vaten wijn of andere goederen van gelijke waarde.⁵⁶ De orde liet niet na om dit kostbare voorrecht telkens opnieuw te laten bevestigen wanneer een nieuwe bisschop in Utrecht aantrad, en deze soms nog weer door andere prelaten te laten vidimeren.⁵⁷ Zelfs van de Utrechtse tolrechtsoorkonde uit 1122, met daarin de tarieven voor kooplieden die wijn in Utrecht kwamen verhandelen, liet de orde een vidimus vervaardigen, waarbij de abt van de Keulse abdij van Sint-Pantaleon en de commandeur van het Duitse Huis in Koblenz optraden als oorkonders.⁵⁸ Genoemde oorkonden werden zowel in het archief van het Duitse Huis in Utrecht als in dat van Koblenz bewaard.

Een ander voorbeeld biedt het kartuizerklooster Nieuwlicht (1392), dat in 1416 vrijstelling kreeg van de bisschop van tolbetaling voor wijn, graan, hout, steen en proviand. Gold deze vrijstelling aanvankelijk alleen bij de tolleren van Utrecht, 't Gein en Vreeswijk, in 1435 werd ook de tol in Rhenen aan dit rijtje toegevoegd. Ook hiervan zijn weer verschillende bevestigingen overgeleverd door latere bisschoppen en landsheren.⁵⁹ Het lijkt geen twijfel dat er meer kloosters zijn geweest die dergelijke voorrechten wisten te verwerven, maar niet altijd zijn de betreffende oorkonden bewaard gebleven. Dat geestelijken echter vrijstelling kregen van tolbetaling in Utrecht wordt duidelijk uit hetgeen de weduwe van de Utrechtse tolgaarder in 1523 tegenover het stadsbestuur verklaarde, namelijk dat 'nyemant doer Utrecht mit tolbaer goet is gepasseert die teycken gehaelt heeft, hij en heeft eerst toll gegeven, uutgesondert geestelicke luyde die zij om nyet teycken heeft gegeven, welck gesciede bij consent van mijn genoemde here voirsz. (i.e. de bisschop)'.⁶⁰

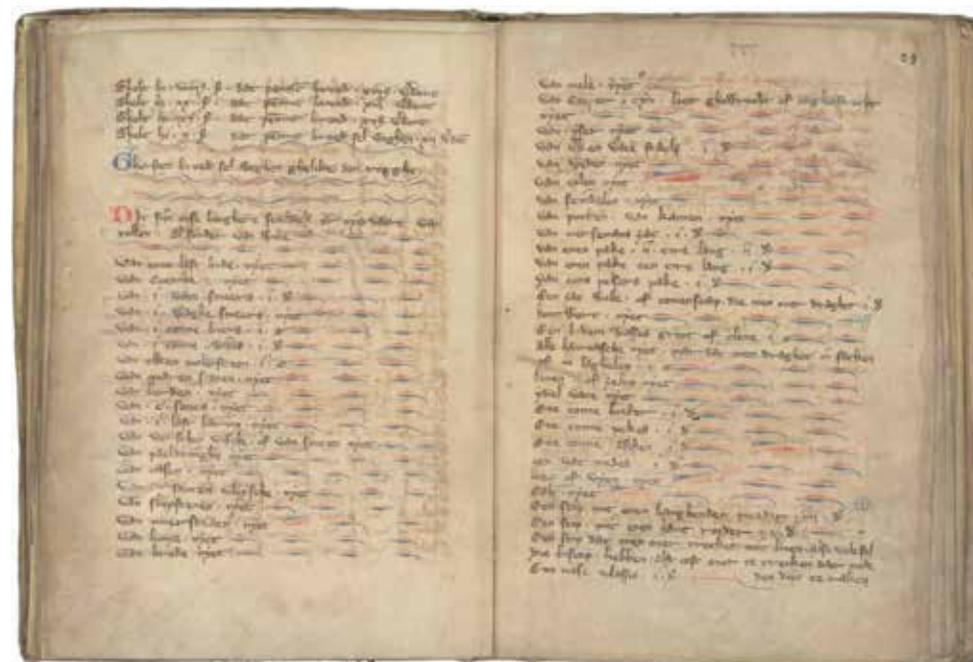
Ten slotte genoot ook de stand van de adel belangrijke tolprivileges. Uit de late middeleeuwen zijn ons daarvan geen directe bewijsplaatsen bekend voor de tolleren in het Nedersticht, maar de instructie voor de Utrechtse tolgaarder die de Staten van Utrecht in 1595 opstelden, zal ongetwijfeld teruggaan op een oudere traditie. Daarin wordt zonder omhaal gesteld dat de tolgaarder geen tol mocht heffen van bestuurders en officieren van de verenigde provinciën van de Republiek. Ook mocht hij geen tol nemen van

'vrije wijnen' die de keurvorsten of andere vorsten, prinsen en adellijke heren voor hun hofhouding 'van boven', dat wil zeggen van over de Rijn of de Moezel lieten komen.⁶¹

Het Utrechtse tolrecht nader beschouwd: producten en tarieven

Wie de opeenvolgende tollijsten analyseert, ziet niet alleen een enorme toename van het aantal producten dat in de tarieflijsten figureert, maar ook een verandering in de grondslag waarop de tarieven zijn gebaseerd. Een en ander komt duidelijk naar voren uit het vergelijkende overzicht van producten en tarieven in bijlage 4. Beide ontwikkelingen vragen om een nadere toelichting.

Bepalend voor de hoogte van het tarief dat de kooplieden van elders in 1122 in Utrecht moesten betalen, was in de eerste plaats de vraag waar ze vandaan kwamen. Of beter: tot welke bevolkingsgroep ze behoorden. Waarbij de kooplieden van Friese origine het laagste tarief betaalden, terwijl kooplieden van verder weg, zoals de Saksen of de Rijnkooplieden, een hoger tarief betaalden. Daarop bestonden dan ook weer uitzonderingen, zoals de Denen en de Noren, die in Utrecht bijzondere privileges genoten. Afgaande op de

11 Lijst met de tarieven die de burgers van Utrecht betalen voor alles wat passeert via de Nieuwe Vaart (B2), afschrift in het Stadsboek, ook wel *Liber Albus*, 1340. Het Utrechts Archief, Stadsarchief (toegang 701), inv.nr. 7, f. 28v-29r.

tarieflijst was het antwoord op de vraag uit welke streek je afkomstig was in die tijd medebepalend voor de goederen die je in Utrecht kwam verhandelen. Rijnkooplieden kwamen met wijn en graan, Friezen met zout. In principe werd er per schip betaald; de omvang van de vracht was maar tot op zekere hoogte van belang. Dit speelde alleen een rol bij de meest kostbare waren, met name bij de handel in wijn en graan.

Bij de lijst uit midden dertiende eeuw (A2) zien we het aantal tarieven voor specifieke producten al toenemen. Tegelijk is een aantal nieuwe regio's toegevoegd (Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Zeeland, Kennemerland en Waterland), waarbij nog steeds de kooplieden uit de verder weg gelegen streken de hogere tarieven betalen. Maar consequenter dan voorheen wordt nu onderscheid gemaakt tussen het tarief voor het schip (de roertol) en dat voor de lading (de warentol).⁶² Een veel verdergaande uitsplitsing van alle tarieven, zowel die voor alle producten als voor de verschillende scheepstypen, wordt zichtbaar in de tarieflijst uit het begin van de veertiende eeuw (B1) (afb. 11). Was het aantal gespecificeerde producten in de dertiende eeuw al gegroeid naar twaalf, begin veertiende eeuw telt de lijst er al 58. Nog een stap verder in deze ontwikkeling is de lijst uit het register van de vier gezworenen uit de jaren 1420, waarin het aantal producten optelt tot 66. In de eeuwen daarna zal de variëteit aan producten ongetwijfeld nog verder zijn toegenomen, alleen heeft die ontwikkeling zich niet meer vertaald in een nog verdere tariefdifferentiatie. Latere versies van deze lijst geven alleen een aanpassing van de gehanteerde muntsoort, geen verdere uitbreiding van het aantal artikelen. Voor producten die niet in de lijst voorkwamen, werd onderaan de lijst de bepaling toegevoegd dat men daarvoor 'den hondersten pennynck' (één procent) moest betalen. Overigens gold voor zout en voor schol ook in de vijftiende eeuw nog een tarief in natura, niet toevallig producten die we al vroeg in de Utrechtse tarieflijsten tegenkomen. Daarbij moesten de schollen voor de tollenaar netjes aan een lijn worden geregen.

Het zou interessant zijn om na te gaan waar het toenemende aantal producten dat bij de tolleren in Utrecht, 't Gein en op de Vaart passeerde, vandaan kwam. Welke goederen werden in Utrecht op de markt gebracht, welke passeerden daar of werden vanuit Utrecht naar elders verhandeld? Welk transport kwam voor rekening van schippers van elders en wat vervoerden de Utrechtse zelf? Geven de oudste lijsten hier nog enig houvast, de uitgebreide tarieflijsten uit de veertiende en vijftiende eeuw bieden hier veel minder informatie. Met gebruikmaking van aanvullende bronnen zoals tarieflijsten en rekeningen die voor andere tolplaatsen zijn overgeleverd, zouden deze vragen voor een groot deel kunnen worden beantwoord. Een dergelijke studie zou binnen dit kader echter te ver voeren.⁶³

12 Kaart door Jacob van Deventer van de stad Vianen aan de Lek, getekend circa 1558. Op de andere, noordelijke oever is het begin van de Nieuwe Vaart te zien met de sluis. De bijbehorende nederzetting wordt hier aangeduid als De Vaart (Vreeswijk). Nationaal Archief, kaarten Jacob van Deventer (toegang 4.DEF), inv.nr. 1.11.

Ten slotte nog een paar opmerkingen over wat de overlevering van het Utrechtse tolrecht ons leert over de wording en het functioneren van het tolsysteem in het Nedersticht. Opmerkelijk is dat al in het midden dertiende-eeuwse tolrecht A2 wordt gesproken over een vrijstelling van de Utrechtse tol voor kooplieden die via 't Gein doorvaren over de Lek richting Rhenen. Klaarblijkelijk hoeven die alleen in Rhenen hun koopwaar te vertollen. Wie via 't Gein stroomafwaarts vaart naar Vlaanderen, Zeeland of Brabant, moet daar wel tol betalen. Dit levert een hele vroege aanwijzing op voor de ontwikkeling van het Utrechtse tolsysteem. Aanvullende regels over de werking van de Utrechtse tolleren zijn te vinden in het tolregister uit Den

Haag uit de jaren 1420 (E2). Voor goederen die niet op de tarieflijst voorkomen, dient volgens dat register een honderste penning (één procent van de waarde) te worden afgedragen, zowel in Utrecht als op de Vaert of in 't Gein. Immers 'wat Gheyn vertolt, dat en gheeft an die Vaert niet, ende dat andie Vaert vertolt, dat en gheeft te Gheyn niet'. De hierop gebaseerde tarieflijst uit het archief van Oudegein (afschrift B) uit het midden van de zestiende eeuw formuleert het nog wat algemener: 'Item wat tolbaire goeden van Utrecht willen wesen naer de Vaert off int Geijn, die betalen tot Utrecht voorsz. dubbelden toll.' Schepen die via Utrecht naar de Vaert of 't Gein varen, hoeven volgens het register alleen in Utrecht tol over hun schip te betalen, waarbij de tollenaar de volgende instructie krijgt: 'ende soe selt gy in dat teyken scriven int laetste: laet vaeren.' Daarop moet hij ook noteren wat de schipper in Utrecht heeft afgedragen aan tol over de lading. Bij herhaling maakt deze bron ook gewag van tolafrachten voor schepen die bij Maarssen de Vecht opvaren - een aanwijzing dat er al vroeg in de vijftiende eeuw een tolwacht bij Maarssen is gezet.

De Utrechtse gruit en de vier gezworenen

Het beheer van de Utrechtse tol was vanouds nauw verweven met dat van de gruit, een belangrijk bestanddeel van het gruitbier, dat vóór de opkomst van het hobbier in de veertiende eeuw de gangbare biersoort was. Deze gruit werd bereid uit een ingedikte moutpap waaraan een mengsel van gagel en andere kruiden zoals slangenkruid, laurier, anijs of komijn werd toegevoegd om de gisting van het bier op gang te brengen en zo meer smaak en enige houdbaarheid te geven.⁶⁴ De verkoop van gruit (*fermentum*) gold in de middeleeuwen als een landsheerlijk recht. Door schenking van de Duitse keizer moet de Utrechtse bisschop dit recht al in de late tiende of elfde eeuw hebben verworven, in ieder geval vóór 1159 als de Utrechtse kerk door paus Adrianus IV naast andere rechten ook in het bezit van de gruit in Utrecht wordt bevestigd.⁶⁵ Anno 1248 blijkt de bisschop zowel de tol als de gruit in Utrecht te hebben verpacht aan twee Utrechtse burgers.⁶⁶ Acht jaar later lezen we over een zekere Arnoldus Aurifaber (goudsmid), een dienaar van de bisschop, die in Utrecht als beheerder (*provisor*) van tol en gruit is aangesteld.⁶⁷ In hoeverre de Utrechtse tolgaarder ook later in de middeleeuwen tevens het beheer voerde over de verkoop van de gruit, wordt uit de bronnen niet helemaal duidelijk, maar zeker is dat deze zijn kantoor had in het Utrechtse gruihuis. Als de bisschop in 1363 de gruit en het gruihuis 'mit al der rescap (gereedschap) die den gruuthuse toebehoert' voor tien jaar aan de stad in pand geeft, is dat onder het voorbehoud dat 'onse tolnaer zine camer behouden sel in onsen voerseijde gruuthuse onse tollen te verwaren alse haer

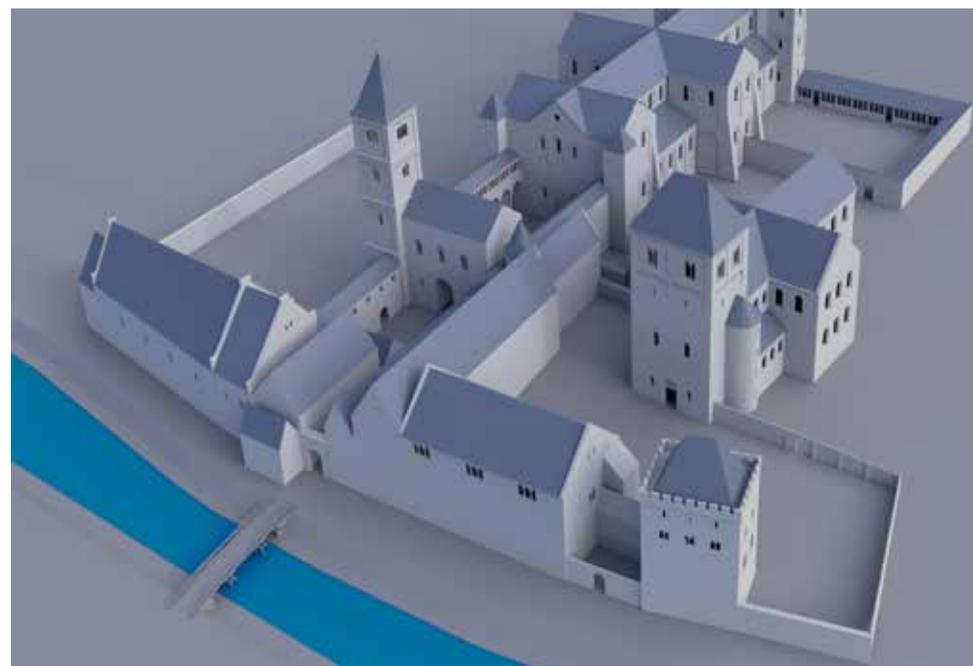

13 De oude sluis in Vreeswijk. De aanleg van deze sluiskom gaat terug tot het jaar 1373. Twee eeuwen later werd een tweede sluiskom aangelegd om de aanvaart vanaf de Lek te verbeteren. Foto Kaj van Vliet, 2021.

toe zedelic ende ghewoenlic gheweest heeft'.⁶⁸ Wie de stad bezocht met tolplichtige koopwaar, werd geacht de tollenaar op te zoeken in het gruihuis. Deze mocht de inning van de tol daar ook opdragen aan een medewerker, maar volgens een uitspraak van de raad uit 1389, mocht die taak alleen worden toevertrouwd aan 'een ghoet man, diet de tollenaar beveelt ende gheen wijf'.⁶⁹ In dit kantoor zal de kist hebben gestaan waarin de tolgelden werden verzameld en dit was tevens de plek waar de tollenaar zijn administratie hield, het tolregister en de rekeningen die hij bijhield voor de jaarlijkse verantwoording aan de rentmeester van de bisschop. Waarschijnlijk inde hij daar ook de 10 pond die jaarlijks op Sint-Maarten (11 november) en Sint-Pieter (29 juni) in het gruihuis moesten worden afgedragen door degenen 'die den craen hebben opt Gheyne'.⁷⁰ Verder zal hij ook een aardige voorraad zout in huis hebben gehad, waarover de tol immers in natura werd betaald. Bekend is dat hij daarvan jaarlijks twee loop of twee tonnen zout afdroeg aan het kapittel van Sint-Jan.⁷¹ En vast en zeker zal hij ook van de tol van schepen die met schollen naar de stad kwamen met smaak zijn deel hebben verorberd.⁷² Het gruihuis stond op een strategische plek: in het hart van de stad, de

noordzijde van de oude toegang vanaf de Sint-Maartensbrug over de Oudegracht tot de bisschoppelijke burcht, de tegenwoordige Servetstraat (afb. 14). Niet toevallig juist dat gedeelte van de Oudegracht waar de oudste markten van de stad waren gesitueerd: de Vismarkt, de Zoutmarkt, de Wijnmarkt en vermoedelijk ook de oude Korenmarkt. Pal tegenover het gruihuis bevonden zich de kraamsteden die tegen de noordzijde van de Bisschopshof aan waren gebouwd, naast de poort die de toegang tot dit complex verschafte. Het wordt in de schriftelijke bronnen voor het eerst in 1297 vermeld, als de bisschop de Utrechtse schepenen Gerard Vrenke genoemde kraamsteden in tijns geeft onder voorwaarde dat hij daarvoor jaarlijks vijf kapoenen zal betalen 'int gruuthuus'.⁷³ Alles wijst er echter op dat de oorsprong van dit gebouw veel verder in de tijd is terug te voeren. De situering ervan, direct in het verlengde van paleis Lofen, de keizerlijke residentie die al kort vóór 1040 tot stand kwam in de noordwesthoek van de burcht van de Utrechtse bisschop, doet vermoeden dat we de bouw ervan eerder in de tweede helft van de elfde eeuw mogen plaatsen. Ofschoon er van het gebouw niets meer overeind staat, is de locatie ervan vrij nauwkeurig te bepalen.⁷⁴ In 1413 ging het gruihuis onder de sloophamer, waarna de vrijgekomen hofstede in vijf afzonderlijke percelen werd verkaveld, die daarna in opdracht van de bisschop en de stad in erfpacht werden gegeven om met woonhuizen te worden bebouwd. De betreffende percelen zijn te identificeren als die van de panden Servetstraat 2-10.⁷⁵

Net als de tol vormde de gruit voor de bisschop een lucratieve bron van inkomsten. Het verbaast dan ook niet dat hij de gruit, al dan niet in combinatie met de tol, vaak voor kortere of langere tijd, aan derden in pand gaf, als aflossing van schulden die hij was aangegaan. Zo kregen Lambert de Vries en zijn zwager Alard van Buren voor een aantal jaar de beschikking over de Utrechtse gruit ter aflossing van een bedrag van 2.800 pond zwarte tournois dat de bisschop Gwijde van Avesnes bij ze in het krijt stond. Behalve de gruit moest hij hiervoor ook zijn inkomsten uit de tolleren in Utrecht, 't Gein, Nieuwe Vaart en Rhenen in pand geven, alsmede de tijnsen die hij ontving uit Utrecht en 't Gein en de ponden en mudden te Utrecht. Bisschop Jan van Diest moest in 1323 zijn tegenkandidaat Jacob van Suden uitkopen voor een bedrag van 2.100 pond, dat in vier jaar tijd werd terugbetaald uit de Utrechtse gruitopbrengsten. Dezelfde bisschop gaf de gruit opnieuw in pand nadat hij 400 pond had geleend van Hendrik van Leeuwenberg (1326) en nog eens 800 pond van de stad Utrecht (1327-1330) en een niet nader genoemd bedrag van domproost Floris van Jutphaas (1330-1334).⁷⁶ Vanaf 1363 gaf de bisschop de gruit en het gruihuis voor langere tijd in pacht aan de stad Utrecht voor een bedrag van 97 pond goed

14 De bisschoppelijke burcht in Utrecht gezien vanuit het zuidwesten, situatie omstreeks 1122. Het kantoor van de tollenaar in het gruihuis bevond zich aan de noordzijde van de Borchstraat (nu Servetstraat). Het was tegen de zuidgevel van paleis Lofen aangebouwd, de plek waar op 2 juni 1122 het tolrecht voor het eerst in een oorkonde werd vastgelegd. 3D-reconstructie Daan Claessen, afdeling Erfgoed, gemeente Utrecht, 2022.

geld per jaar.⁷⁷ In eerste instantie gebeurde dit voor tien jaar, maar de overeenkomst lijkt daarna voor langere duur te zijn verlengd. Een vergelijkbare ontwikkeling had zich in Deventer al in 1339 voorgedaan.⁷⁸ Een jaar na de verpachting van de Utrechtse gruit deed de bisschop zijn beklag over de teruglopende inkomsten uit de gruit als gevolg van de nieuwe manier van bier maken, die in de decennia daarvóór steeds meer in zwang was geraakt, namelijk door gebruikmaking van hop in plaats van gruit. Zijn klacht vond gehoor bij de Duitse keizer Karel IV, die hem het recht verleende om voortaan elk vat bier te belasten met een zilveren tournoise groot.⁷⁹ De teruglopende inkomsten zijn ook terug te vinden in de administratie van de Utrechtse kameraar, al is deze voor de late veertiende en vroeg vijftiende eeuw maar zeer fragmentarisch overgeleverd. De twee rekeningen die uit deze periode bewaard zijn vermelden enkel uitgaven met betrekking tot het gruihuis en nul inkomsten. De uitgaven hadden betrekking op een reeks 'pensiën', jaarlijkse verplichtingen die op deze inkomsten rustten. De

oudste daarvan worden al in 1248 genoemd, vielen toe aan de kapittels van de Dom en Sint-Jan, waarmee bedragen van respectievelijk 12 pond en 10 pond waren gemoeid. Een deel van het bedrag dat de kameraar van de Dom met Palmpasen uit het gruihuis kwam toucheren, namelijk 40 schellingen (i.e. 2 pond), wordt aangewend voor de nagedachtenis van bisschop Burkhard (overleden op 16 mei 1112) en een zekere Erlewinus, hetgeen de vroege oorsprong van de Utrechtse gruit nog eens onderstreept. De verpachtingsoorkonde uit 1363 laat zien dat het aantal verplichtingen inmiddels fors was toegenomen. Tezamen telden die al op tot 97 pond, een bedrag dat in 1402 was opgelopen tot ruim 129 pond. Afgezien van voornoemde betalingen aan Sint-Jan en de Dom betrof dit betalingen van 60 pond per jaar aan de erven van Evert van Stoutenburg, bij wijze van hypotheek op het huis Stoutenburg en een reeks bijbehorende bezittingen die de bisschop in 1315 en 1325 van Evert had aangekocht, van meer dan 4 pond aan Jan Witvoet en nog eens 26 schellingen en 3 duiten aan de erven van Wouter van Voorschoten. Ten slotte ging er ook nog een bedrag van ruim 33 pond naar Jacob van Lichtenberg (na 1394: de erven van Folkwin van Losseren), die deze pensio als leen hield van de bisschop, en wel als borgleen van Ter Horst bij Rhenen. Na de sloop van het gruihuis in 1413 werden de verplichtingen aan de kapittels van Sint-Jan en de Dom alsmede die aan Folkwins dochter Mechteld omgezet in delen van de erfpacht die werden gevestigd op de nieuw uitgeslagen percelen aan de Servetstraat.⁸⁰

Tot begin vijftiende eeuw vervulde het gruihuis dus een centrale rol zowel in de verkoop van de gruit als in de inning van de tolgelden. Maar er was meer. Om te beginnen was het gruihuis ook de plaats waar de gruit werd vervaardigd. Afgaande op wat we weten van gruihuizen in andere steden mogen we aannemen dat zich hier een rosmolen bevond waarmee de kruiden en de mout werden gemalen, waarna in een grote ketel de gruitpap werd bereid - het werk van de gruieter. Particuliere brouwers uit de stad konden vervolgens hier terecht om de gruit te kopen die zij nodig hadden voor hun bier. Maar ook in de vele kloosters en kapittels werd volop bier gebrouwen. Sommige daarvan, zoals de cisterciënzerinnen van de Sint-Servaasabdij, konden de gruit om niet betrekken van het gruihuis. Ook de abdij van Sint-Paulus, het oudste klooster in de stad, deelde in dit voorrecht, zij het in ruil voor 2 mud rogge per jaar.

Nog een ander licht op de functie van het gruihuis werpt het tolrecht zoals dat is overgeleverd in de Wezelse en Zwolse handschriften, meer specifiek het gedeelte dat als titel draagt 'Dit is men sculdich van rechte den vier gesworen uten grythuse' (tekst D) en dat eerder kon worden gedateerd in het midden van de veertiende eeuw. Kennelijk fungeerde het gruihuis in Utrecht ook als

het domicilie van de vier gezworenen, die we eerder al tegenkwamen als degenen die in de jaren 1420 een nieuw tolregister lieten opstellen. Wie waren deze vier gezworenen?

Tot op heden is er weinig aandacht besteed aan dit intrigerende college. Alleen D.Th. Enklaar heeft in zijn dissertatie uit 1922 over het landsheerlijk bestuur in het Nedersticht ten tijde van bisschop David van Bourgondië (1456-1496) een paragraaf gewijd aan de gezworenen binnen de stad Utrecht. Maar afgezien van de vele aanstellingsbrieven die hij aantrof in het archief van de bisschop, miste hij de bronnen die ons wat meer kunnen vertellen over de aard van hun functie. Wel viel het hem op dat in deze commissies steeds dezelfde formule werd gehanteerd, waarbij werd benadrukt dat het ambt moest worden vervuld 'tot onsen ende des gemenen coepmans oirber'. Zij kregen een aanstelling voor onbepaalde tijd en vaak oefenden zij hun ambt uit tot aan hun overlijden, maar in principe werd het ambt 'gedurende tot onsen wederseggen' vergeven. Net als de tollenaar waren zij dus ambtenaren in dienst van de bisschop. Uit tekst D blijkt echter dat zij een toezichthoudende rol vervulden ten opzichte van de tollenaar, zowel in Utrecht als in 't Gein en waarschijnlijk mogen we ook de tol op de Nieuwe Vaart daaraan toevoegen. Deze moest hen 'hoefsheit doen' (eer bewijzen), onder meer door ze op hoogtijdagen (Sint-Maarten, Kerst, Pasen en Pinksteren) elk een paar handschoenen te geven en met Sint-Maarten bovendien twee loop zout en vier mud mout. Op de maandag vóór Vastelavond was het gebruik dat hij hen een maaltijd aanbood en in de week voor Pasen betaalde hij elk van hen zes groten tournoois. Hun bezoldiging bestond uit een penning van elk schip met hangend roer dat tol verschuldigd was. Ook voor elk stuk wijn, elke last haring en elke voeder boter of honing dat vertolde, ontvingen zij een penning en van een last koper kregen zij een Engelse duit. Bovendien vielen hen de helft toe van alle goederen die verbeurdverklaard werden, evenals de tol die geheven werd tijdens de acht dagen voor en na de feestdag van Maria Geboorte. Uit de rekeningen van de rentmeester van de bisschop blijkt bovendien dat de tollenaar 'den gesworen vanden grythuse' elk een mengsel wijn ter waarde van 2 plakken bezorgde. De rekening van 1377-1378 maakt duidelijk dat die wijn werd uitgedeeld bij de verpachting van de tolleren van 't Gein en op de Nieuwe Vaart door de tollenaar van dienst, Dirc van Delf.⁸¹

De tekst geeft ook enig inzicht in de taken en bevoegdheden van de vier gezworenen. Namens de bisschop traden zij op als rechters in geschillen met kooplieden ('ende seggen een recht tussen den heer ende den coepman op oeren eedt'). Uit de tekst blijkt dat de tollenaar bij hen zaken aanhangig kon maken, wat erop wijst dat vele van dit soort geschillen betrekking hadden op de juiste toepassing van de Utrechtse toltarieven. Vanuit die

verantwoordelijkheid waren zij ook betrokken bij het opstellen van het nieuwe Utrechtse tolregister in de jaren 1420. Vermoedelijk waren zij ook bevoegd om in bepaalde gevallen goederen verbeurd te verklaren, waarbij zij dan zelf een deel van de opbrengsten toucheerden. Hun competentie strekte zich ook uit tot 't Gein en waarschijnlijk mogen we daar ook de tol op de Nieuwe Vaart nog aan toevoegen. De bijzondere positie van de vier gezworenen als rechtscollege blijkt ook uit het oudste rechtsboek van de stad, het *Liber Albus* uit 1340: 'wie dat int gruythuys zit ende dat te berechten heeft, de en sel inder stat rade nyet comen voer enen scepen, voer enen raetman of voer enen oudermanne aldeer wile dat hi int gruythuys zit.'⁸² Zij vormden dus een eigenstandig rechtscollege, dat zich onttrok aan de jurisdictie van de schepenenbank en de raad van de stad Utrecht. Wat niet wegneemt dat ze soms in samenspraak met de oversten van de stad opereerden,⁸³ zoals blijkt uit een post uit de kameraarsrekening uit 1380 over een uitgave van 25 schellingen aan wijn, geschonken tijdens een vergadering ten huize van overste Jan van Clarenburg (huis Clarenburg, Achter Clarenburg 4-6) vanwege een rechtszaak (*dedinc*) voor de bisschop 'roerende vander tollen'.

Een tweede belangrijke taak waarvan de tekst melding maakt, betreft hun aandeel in het ijken van de maten. Die verantwoordelijkheid deelden zij echter met het stadsbestuur. Zo vaak als de tollenaar dat nodig achtte moesten zij samen met twee schepenen en twee raden aantreden om deze taak te verrichten. Daarbij ging het niet om de maten in de waag van de stad, waarvoor de stad eigen ijkmeesters in dienst had, maar om de maten die door de tollenaar werden gebruikt in het gruithuis bij het innen van de tol. In de tekst is sprake van een korenmaat, een botermaat, een honingmaat, maten voor kool, hop, gagel, run (gemalen eikenbast gebruikt in de leerlooierij), een oliekan, een kalkmaat, een zoutmaat en een appelton. Mogelijk bevond zich in het gruithuis ook de waag van de bisschop waarvan begin veertiende eeuw melding wordt gemaakt en strekte de taak van de gezworenen als ijkmeesters zich ook tot het ijken van de bijbehorende gewichten.⁸⁴

Al eerder kwam naar voren dat het dikwijls burgers van de stad waren die door de bisschop als gezworene werden benoemd. Sommigen van hen komen we ook tegen als leden van de raad, maar de stad had verboden om dergelijke functies gelijktijdig uit te oefenen.⁸⁵ Dat gold overigens ook voor andere bisschoppelijke ambten zoals dat van de tollenaar. Overzien we echter alle namen die vanaf 1420 nog zijn te achterhalen van degenen die dit ambt vervulden, dan valt op dat het aantal burgers in de loop van de vijftiende eeuw wel terugliep. Enklaar merkte reeds op dat onder David van Bourgondië veel Zuid-Nederlanders in dit ambt werden benoemd. Onduidelijk is overigens waar de vier gezworenen na de sloop van het gruithuis bijeenkwamen, zoals

evenmin bekend is waar de tollenaar na 1413 kantoor hield voordat hij zich ten laatste begin zestiende eeuw in het huis In den Hulck vestigde. Mogelijk heeft de ontmanteling van het gruithuis ook geleid tot een vermindering van taken. Zo stelde bisschop David van Bourgondië voor het ijken van de maten twee afzonderlijke ambtenaren aan, waarbij opnieuw onduidelijk is waar we in die periode de bisschoppelijke waag moeten zoeken.⁸⁶

De laatste keer dat melding wordt gemaakt van de vier gezworenen is in 1534, als een van hen tevens fungeert als kastelein op de Vredenburg en een ander als woonachtig te Wijk bij Duurstede. Waarschijnlijk is het college kort daarna ontbonden. Als de tollenaar in 1543 een uitspraak vraagt van het bevoegd gezag aangaande de toltarieven die de burgers van Amersfoort, 's-Hertogenbosch en Oudewater hem zijn verschuldigd, wendt hij zich niet tot de vier gezworenen maar tot de raden van het nieuwe, door Karel V ingestelde Hof van Utrecht en van de Rekenkamer in Den Haag, waaraan de keizer het beheer van de Utrechtse domeinen had toevertrouwd.⁸⁷ Opvallend is dat daarbij wel werd teruggegrepen op een eerdere uitspraak door de vier gezworenen namens de bisschop uit 1465 inzake de tolverplichtingen van die van de Amersfoort. Net als het door hen opgestelde tolregister werd aan hun uitspraken dus nog steeds een zekere rechtskracht toegekend, maar tegelijkertijd demonstreert deze zaak dat de verhoudingen met de komst van het nieuwe landsheerlijke gezag inmiddels fundamenteel veranderd waren en dat ook dit bijzondere Utrechtse rechtscollege nu tot het verleden behoorde.

De oorsprong van de vier gezworenen

In de veertiende en vijftiende eeuw blijken de vier gezworenen binnen de stad Utrecht dus een geheel eigen positie in te nemen waar het de berechting van kooplieden uit den vreemde en hun handelswaar betreft, alsmede de juiste toepassing van het Utrechtse tolrecht. Daarbij kenden zij van oudsher een relatie met het gruithuis, waar ook de tollenaar zijn kantoor had. De vraag is nu hoe ver we hun bestaan in de tijd mogen terugvoeren.

Een eerste vermelding van de gezworenen is waarschijnlijk te vinden in een van de oudste oorkonden die in het stadsarchief zijn bewaard, namelijk die van 1233 waarin schout, schepenen, raden en gezworenen (*jurati*) gezamenlijk regels stellen voor de wijnverkoop in de stad. Er kwam een verbod om in Utrecht wijn te verkopen met de bedoeling die te tappen aan anderen dan burgers of het tappen van wijn voor rekening van personen die geen burger zijn. De Rijnkooplieden (*mercatores Reni*) in de stad steunden dit verbod en hadden afgesproken om overtreders uit hun koopliedengilde (hanze) te weren. Alleen tegen betaling van 1 mark konden zij hun lidmaatschap van de hanze terugwinnen en ook dan mochten zij hun handel pas na een jaar hervatten.⁸⁸

15 Paleis Lofen anno 1122, gezien vanaf het huidige Domplein. 3D-reconstructie Daan Claessen, afdeling Erfgoed, gemeente Utrecht, 2022.

Archivaris Samuel Muller vroeg zich indertijd af of deze *jurati* niet waren te beschouwen als vertegenwoordigers van genoemde hanze.⁸⁹ Daartegen pleit echter het feit dat de oversten van de hanze in dezelfde oorkonde worden aangeduid als oudermannen (*aldermanni*), in Utrecht later de gebruikelijke term van degenen die aan het hoofd van een gilde werden gekozen. In navolging van Enklaar zouden wij de in 1233 vermelde *jurati* daarom eerder in verband willen brengen met de vier gezworenen zoals we die vanaf de veertiende eeuw leren kennen.⁹⁰

Er is echter nog een oudere passage die met deze gezworenen in verband kan worden gebracht. Daarvoor moeten we negenhonderd jaar terug, naar de uitvaardiging van de oorkonde waarin keizer Hendrik V niet alleen de stadsrechtverlening door de bisschop bevestigt maar ook het Utrechtse tolrecht vastlegt. We schrijven vrijdag 2 juni in het jaar des Heren 1122, met als plaats van handeling: paleis Lofen (afb. 15). Aanleiding voor deze tweede oorkonde vormden klachten van de Utrechters over de te hoge tarieven die door de bisschop werden geheven aan kooplieden die de stad bezochten. Deze waren met succes onder de aandacht gebracht van de keizer door een delegatie

bestaande uit de Utrechts schout Galo, burggraaf Arnold, een zekere Gijsbert en enkele vooraanstaande Utrechtse burgers. Uit de oorkonde valt op te maken dat de lijst van bepalingen zoals die vervolgens werd opgetekend, tot stand is gekomen in nauw overleg met de meest ter zake kundigen onder de afgevaardigden (*prudenciores*), geheel in aansluiting op de oude gewoonte, die door de bisschop met voeten was getreden. Behalve de reeds eerdergenoemde bepalingen met tarieven voor de kooplieden uit het stroomgebied van de Rijn, uit Friesland, Saksen, Denemarken en Noorwegen bevatte dit tolrecht ook een boeteclausule voor eenieder die de gestelde tarieven probeerde te ontduiken van maar liefst drie Tielse talenten. Heel belangrijk en in dit verband uiterst intrigerend was vervolgens de laatste bepaling, die voorschreef dat 'allen die naar de stad komen om koopwaar te verhandelen, ondergeschikt zijn - niet alleen zichzelf maar ook hun goederen - aan het gerecht van hen die publiekelijk hebben gezworen bij hun oordeel een rechtvaardig vonnis te vellen, namelijk dat van de schepenen'. Voor het eerst maken we hier kennis met de Utrechtse schepenen, waarvan we overigens mogen aannemen dat zij al langer als gerecht in Utrecht functioneerden, met de schout als voorzitter. Nieuw was echter de competentie die hier aan de schepenen wordt toegekend als de aangewezen instantie voor het marktgericht, de competentie om te mogen oordelen in geschillen aangaande vreemde kooplieden en hun handelswaar. Overigens is het aannemelijk dat zich onder vooraanstaande burgers die zich samen met de schout en de burggraaf bij de keizer kwamen melden, ook lieden bevonden die lid waren van de Utrechtse schepenenbank.

Nu is het opvallend dat de competentie die hier wordt toegekend als twee druppels water lijkt op de juridische bevoegdheden die we hierboven hebben leren kennen als die van de vier gezworenen. Dat treft des te meer waar in de aangehaalde formulering zo expliciet de nadruk wordt gelegd op het feit dat deze rechters publiekelijk hadden gezworen een rechtvaardig oordeel te vellen. Maar hoe dan te verklaren dat die rechters hier over één kam worden geschoren met de Utrechtse schepenen, die in de eeuwen daarna toch steeds een eigenstandig juridische instantie vormden? Zou het misschien zo kunnen zijn dat de competentie die in de oorkonde uit 1122 wordt toegewezen aan de schepenen, in tweede instantie daar weer van is losgemaakt en is gelegd bij het gerecht van de vier gezworenen? Die ontwikkeling zou dan in de loop van de twaalfde eeuw zijn beslag moeten hebben gekregen, in ieder geval vóór 1233 als schepenen en gezworenen voor het eerst naast elkaar worden genoemd. In die periode begon de schepenenbank zich steeds meer te manifesteren als rechts- en bestuurscollege van de meest invloedrijke Utrechtse koopliedenfamilies, het

belangrijkste bestuursorgaan van de stad. Dat zou dan ook kunnen verklaren waarom we in de late middeleeuwen, als de schriftelijke bronnen over het functioneren van de Utrechtse schepenbank rijker gaan vloeien, nergens iets vernemen over zaken die verband hielden met het Utrechtse tolrecht of andere kwesties met betrekking tot kooplieden van elders. Anders dan de raden van de stad Utrecht, die in 1196 voor het eerst in de bronnen opduiken, werden zij tot begin veertiende eeuw echter direct benoemd door de bisschop. Daarin onderscheidden zij zich dus niet van de gezworenen, die ook later in de middeleeuwen door de landsheer werden aangesteld en hun ambtseed aflegden in handen van de bisschop of de Utrechtse schout. Anders dan de Utrechtse schepenen blijken de lieden die voor een aanstelling als gezworene in aanmerking kwamen echter vaak, maar niet altijd, burger van de stad te zijn. Maar hun competentie reikte dan ook verder dan de omtrek van de stad en de stadsvrijheid en besloeg het hele gebied binnen wat in 1122 wordt aangeduid als de *terminus telonei*, het Utrechtse toldistrict, dat we hierboven hebben geïnterpreteerd als reikende van Muiden aan de Vecht tot 't Gein aan de Hollandsche IJssel. Dat het veertiende-eeuwse tolrecht naast Utrecht alleen nog 't Gein noemt als tweede locatie van hun jurisdictie, zal samenhangen met het verlies van de Muidense tol rond 1300, waarmee de noordelijke begrenzing van de Utrechtse tolleren kwam te liggen bij Maarssen aan de Vecht. Ofschoon in de bronnen niet expliciet genoemd, mogen we ervan uitgaan dat hun bevoegdheid zich vanaf de late dertiende eeuw ook uitstreckte tot het handelsverkeer op de Nieuwe Vaart.

In ons onderzoek hebben wij in andere steden geen voorbeelden aangetroffen van een college van gezworenen (*jurati*) dat zich los van het schepengerecht manifesteerde als bevoegde instantie inzake het markt- en tolrecht.⁹¹ Ook dat pleit ervoor om de oorsprong van de vier gezworenen inderdaad te mogen terugvoeren op de wijze waarop de keizer in 1122 partij koos voor de Utrechtse in hun conflict met de bisschop over de gehanteerde toltarieven en de uitvaardiging van de tolrechtsoorkonde op 2 juni die daarvan het gevolg was.

Tot slot

De oorkonde waarin de Duitse keizer negenhonderd jaar geleden de Utrechtse tarieven liet optekenen, markeert het begin van een registratie die tot voorbij de middeleeuwen kan worden gevolgd. In dit artikel hebben we onderzocht hoe die tol tussen 1122 en 1580 heeft gefunctioneerd en hoe het Utrechtse tolrecht zich in de periode verder heeft ontwikkeld. De inning van de tol was vanouds voorbehouden aan de bisschop als landsheer. De door de bisschop

16 Oorkonde van Godfried, abt van het klooster Sint-Pantaleon te Keulen, en broeder Dirk, commandeur van het Duitse Huis in Koblenz, waarin zij een *vidimus* (soort afschrift) geven van het Utrechtse tolrecht uit 1122, 1 februari 1297. Wenen, Deutschordenszentralarchiv, Urkunden 1.

aangestelde tollenaar had dan ook zijn kantoor in het gruihuis bij de ingang van de burcht, die was gesitueerd tussen het keizerlijk paleis Lofen en het paleis van de bisschop aan de westzijde van de burcht. Langs het water van de Borchgracht (nu Oudegracht) bevonden zich de oudste markten van de stad, de Vismarkt, de Zoutmarkt en de Wijnmarkt. Als gevolg van de aanleg van de Vaartsche Rijn, het kanaal dat na de afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede in of kort na 1122 werd gegraven als alternatieve verbinding voor het scheepvaartverkeer vanaf de Rijn en de Lek, ontstond al in de twaalfde eeuw een filiaal van de Utrechtse tol in 't Gein, bij de invaart van de Vaartsche Rijn. Een tweede filiaal kwam er na het graven van de Nieuwe Vaart, die omstreeks 1289 in gebruik werd genomen, eerst bij de overtoom bij de Wierse

en later in Vreeswijk, na de aanleg van de sluis in 1373 aldaar. Voor het verkeer over land waren ook bij de poorten van de stad en in Maarssen voor schepen op de Vecht verschillende tolwachten actief.

Behalve in Utrecht werden ook elders in het Nedersticht tolgelden geïnd voor de bisschop, zowel op het verkeer over land als over water. In de late middeleeuwen bevonden deze tollenaars zich in Amersfoort, Bunschoten, Ter Eem, Amerongen en Rhenen. De laatste tol werd na 1457 eerst tijdelijk en later definitief verplaatst naar Wijk bij Duurstede. Het blijkt dat deze bisschoppelijke tollenaars in samenhang met elkaar werden geheven en zich, net als de tollenaars in het aangrenzende graafschap Holland, tot een tolsysteem hebben ontwikkeld.

Een meer nauwkeurig beeld van de werking van de Utrechtse tol ontstaat wanneer we de verschillende overleveringen daarvan nader analyseren. Op basis van afschriften uit de vijftiende eeuw die in de archieven van Zwolle en Wezel en het archief van de Rekenkamer in Den Haag zijn bewaard, kon een overlevering van het Utrechtse tolrecht worden gereconstrueerd die is terug te voeren tot het midden van de dertiende eeuw. De perkamenten rol waarop dat tolrecht nog begin vijftiende eeuw werd bewaard, is echter later verloren gegaan. Het jongste gedeelte van die rol bestond uit een lijst met toltarieven uit de tijd van bisschop Floris van Wevelinkhoven (1379-1393). Dit betrof een herziening en uitbreiding van de bestaande tarieven, mogelijk als gevolg van de aanleg van de sluis bij Vreeswijk en de verbreding van de Vaartsche Rijn in 1372-1373. Een tweede herziening vond plaats omstreeks 1420, in de jaren kort na de sloop van het gruihuis. De inhoud van deze versie van het tolrecht is overgeleverd in het tolregister dat tussen 1420 en 1432 werd opgetekend in het in Den Haag bewaarde tolregister. Deze registratie vormde tevens de basis voor alle latere versies van het Utrechtse tolrecht, waarvan in 1660 een eerste uitgave in druk verscheen.

Nadere bestudering van de inhoud van de oudste onderdelen van het Utrechtse tolrecht leert, dat hierin verschillende elementen doorwerken uit de eerste codificatie van 1122. Dit geldt zowel voor sommige tarieven als voor de vrijstellingen voor de Denen en de Noren. In de eeuwen daarna breidde het aantal plaatsen, zonder uitzondering plaatsen met stadsrecht, dat volledige of gedeeltelijke vrijstelling verwierf van tolbetaling in Utrecht zich steeds verder uit. Doorgaans genoten de Utrechters zelf omgekeerd ook tolvrijstellingen in deze plaatsen. Daarmee biedt de steeds verder aangegroeide lijst van plaatsen met tolvrijstelling een mooie weerspiegeling van het netwerk van de Utrechtse handel. Dat reikte in het westen tot Zeeland en Holland, in het zuiden tot in Vlaanderen, Henegouwen, Brabant en Aken, in het zuidoosten tot aan Mainz en Spiers aan de Rijn, in het oosten tot aan Hamburg en Lübeck en in het noorden tot in Denemarken en Noorwegen. Ook het

aantal producten dat in de opeenvolgende lijsten wordt vermeld, nam in de eeuwen na 1122 fors toe. Waren dat er anno 1122 nog maar vijf, omstreeks 1420 was dat aantal tolbare goederen gegroeid tot 66. Vanaf de dertiende eeuw werd een afzonderlijk tarief geheven voor het schip, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen verschillende typen schepen. Ook na 1420 zal de verscheidenheid aan producten nog verder zijn toegenomen maar bleef het aantal gespecificeerde goederen gelijk.

De optekening van het tolregister omstreeks 1420 gebeurde op gezag van de vier gezworenen. Dit tot dusver slecht gekende college was net als de tollenaar gevestigd in het Utrechtse gruihuis. Net als de tollenaar werden zij benoemd door de bisschop, waarbij het vaak om burgers van de stad blijkt te gaan. Aan hen was het toezicht op de inning van de tol toevertrouwd, zowel in Utrecht als in 't Gein en waarschijnlijk ook in Vreeswijk, en zij kregen als vergoeding een percentage van de tolinkomsten. Nieuwe informatie over dit college komt naar voren uit het veertiende-eeuwse tolrecht. Daaruit blijkt dat zij als rechters optraden in geschillen tussen de tollenaar en kooplieden van buiten en dat zij tevens als ijkmeesters fungeerden voor de maten en gewichten in het gruihuis. Nog in 1534 wordt melding gemaakt van dit college, maar kort daarna lijkt het door maatregelen van de nieuwe landsheer keizer Karel V te zijn verdwenen. De oorsprong ervan mag in ieder geval tot in de dertiende eeuw worden teruggevoerd, met een eerste vermelding in 1233. Mogelijk mag hier zelfs een verband worden gelegd met de competentie inzake de jurisdictie over vreemde kooplieden en hun handelswaar, die in de tolrechtsoorkonde uit 1122 door de keizer expliciet wordt toegekend aan de Utrechtse schepenen. Merkwaardig is dat deze competentie in latere bronnen nergens meer wordt genoemd in relatie tot het schepengerecht, terwijl de vier gezworenen juist op dit terrein bevoegd blijken te zijn. Daaruit kan, met enige voorzichtigheid, worden geconcludeerd dat voor de uitoefening van deze specifieke bevoegdheid ergens tussen 1122 en 1233 dit college van gezworenen in het leven is geroepen.

Bart Ibelings is middeleeuws historicus. Recent deed hij onderzoek naar de commanderie Schoonhoven van de Duitse Orde, waarvan het archief wordt bewaard in Utrecht. Hij is medewerker aan het Viabundus-project (1350-1650). Daarbij worden historische water- en landwegen digitaal op de kaart gezet, met onder meer aandacht voor bruggen en veren, scheepvaarttollen en jaarmarkten. Lopend onderzoek betreft de zestiende-eeuwse turf-tollen in Overijssel.

Kaj van Vliet is als rijksarchivaris in de provincie Utrecht en gemeentearchivaris van Utrecht en Nieuwegein verbonden aan Het Utrechts Archief. Hij publiceert regelmatig op het terrein van de geschiedenis van de stad en het bisdom Utrecht en is redactielid van het *Tijdschrift Oud-Utrecht*.

BIJLAGEN

- 1 Overlevering van het Utrechtse tolrecht
- 2 Uitgave van de teksten van het Utrechts tolrecht
- 3 Steden met tolrijstellingen in Utrecht
- 4 Vergelijkend overzicht van producten en tarieven
- 5 Lijst van gezworenen binnen de stad Utrecht

AFKORTINGEN

ARB	Algemeen Rijksarchief, Brussel
CO	Collectie Overijssel, Zwolle
DOZA	Deutschordenszentralarchiv, Wenen
GV	Gemeentearchief Venlo
HUA	Het Utrechts Archief
LK	Landeshauptarchiv Koblenz
KH	Koninklijk Huisarchief, Den Haag
NA	Nationaal Archief, Den Haag
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RAN	Regionaal Archief Nijmegen
RAR	Regionaal Archief Rivierenland, Tiel
SA	Stadsarchief Amsterdam
SL	Stadsarchief Leuven
SW	Stadarchief Wesel

LITERATUUR

- Alberts 2017** ► L. Alberts, *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen*, Hilversum 2017.
- Alberts 2022** ► L. Alberts, *Hop. De eerste bierrevolutie in Nederland*, Amsterdam 2022.
- Arnold/Tumler 2006-2009** ► U. Arnold en M. Tumler (ed.), *Die Urkunden des Deutschordenszentralarchivs in Wien. Regesten I-III*, Marburg (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 60/I-III) 2006-2009.
- Van Asch van Wijk 1853** ► A.M.C. van Asch van Wijk (ed.), 'Oudste kameraars-rekening der stad Utrecht (1380)', in: *Codex diplomaticus Neerlandicus* serie 3, dl. 2, Utrecht 1853, 77-158.
- Benders 2002** ► J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2002.
- Van den Bergh 1990** ► L. van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 dln., 's-Gravenhage/Maarssen 1990.
- Berkelbach van der Sprenkel 1937** ► J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Utrecht (WHG derde serie no. 66) 1937.
- Beukers 2007** ► M. Beukers, 'De route van wijn. Wijn en wijnhandel in de stad Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw; een eerste verkenning', *Jaarboek Oud-Utrecht (2007)*, 5-46.
- Bonnen 2008** ► G. Bonnen, 'Aspekten gesellschaftliche und stadt-herrlichen Wandels in salierzeitlichen Städten', in: T. Struve (red.), *Die Salier, das Reich und der Niederrhein*, Keulen e.a. 2008, 207-282.

- Broer/De Bruijn 2012** ► Ch.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Rondom het Utrechtse stadsrecht. De gebeurtenissen in Utrecht in mei-juni 1122 in een nieuw perspectief*, Utrecht 2012.
- De Bruijn 1994** ► M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende Hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht 1994.
- Buitenrust Hettema 1899** ► F. Buitenrust Hettema, *Friese plaatsnamen, tegelijk een bijdrage tot de oude aardrijkskunde van Friesland*, Leiden 1899.
- Cox 2012** ► J. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*, Oisterwijk 2012.
- Dekker 1983** ► C. Dekker, *Het Kromme-Rijngedebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Utrecht 1983.
- Droege 1967** ► G. Droege, 'Die kurkölnischen Rheinzölle im Mittelalter', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 168-169 (1967), 21-47.
- Enklaar 1922** ► D.Th. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJssel gedurende de regering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496*, Utrecht 1922.
- Frensdorff 1882** ► F. Frensdorff (ed.), *Dortmunder Statuten und Urtheile*, Halle a.S. (Hansische Geschichtsquellen 3) 1882.
- Frederiks 1875** ► J.G. Frederiks (ed.), 'Tolrecht te Utrecht uit den tijd van Fred. van Weselinckhoven', *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 31 (1875), 525-531.
- Fruin 1892** ► R. Fruin Th. Azn. (ed.), *De middeleeuwse Rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht*, 3 dln., 's-Gravenhage (WOVR 1^e reeks, nr. 13) 1892.
- De Geer 1848** ► J.J. de Geer (ed.), 'Oorkonden betreffende het voormalig handelsverkeer der stad Utrecht', in: *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 1e dl. 1^e afd., Utrecht 1848, 3-44.
- De Geer 1860** ► J.J. de Geer, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, uit de oorkonden bewerkt*, Utrecht 1860.
- Van Gelder 1987** ► H. E. van Gelder, 'Nieuwe guldens, Arnhemse guldens, Rijnse guldens enzovoort', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen*, Utrecht 1987, 354-362.
- Groten 1998** ► M. Groten, *Köln im 13. Jahrhundert. Gesellschaftlicher Wandel und Verfassungsentwicklung*, Köln e.a. 1998.
- Gumbert/Gumbert 2007** ► M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert (ed./vert.), *Annalen van Egmond*, Hilversum 2007.
- Hamaker 1880** ► H.G. Hamaker (ed.), *De Rekeningen der grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche huis*, dl. 2, Utrecht (Werken Historisch Genootschap, nieuwe serie nr. 30) 1880.
- Handvesten 1785** ► *Handvesten en onuitgegevene charters behorende tot de beschrijving en chronijk van Nijmegen...*, Nijmegen 1785.
- Haslinghuis 1965** ► E.J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst, dl. II: De provincie Utrecht, eerste stuk: de gemeente Utrecht*, 's-Gravenhage 1956.

- Heeringa 1926** ► K. Heeringa (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, eerste deel: Rekeningen over het wereldlijk gezag van den bisschop, eerste stuk: Rekeningen van het Nedersticht*, Utrecht 1926.
- Herborn 1973** ► W. Herborn, 'Handel und Wirtschaft im Jülicher Lande im Spiegel der Jülicher Zollrollen vor 1350', *Beiträge zur Jülicher Geschichte. Mitteilungen des Jülicher Geschichtsvereins* 40 (1973), 12-55.
- Hirschmann 1967** ► G. Hirschmann, 'Nürnberg's Handelsprivilegien, Zollfreiheiten und Zollverträge bis 1399', *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs* dl. 1 (1967), 1-48.
- Van den Hoven van Genderen 2000** ► A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', in: R.E. de Bruin e.a. (red.), 'Een paradys vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 113-189.
- HUB** ► K. Höhlbaum e.a. (ed.), *Hansisches Urkundenbuch, 975-1500*, 11 dln., Halle a.d. Saale e.a. 1876-1939.
- Lau 1911** ► F. Lau (ed.), *Kurkölnische Städte I Neuss*, Bonn (Quellen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte der Rheinische Städte 29) 1911.
- Matthaeus 1689** ► A. Matthaeus, *De jure Gladii tractatus et de toparchis qui exercent id in dioecesi Ultrajectina*, Leiden 1689.
- MGH DD-KIII** ► F. Hausmann (ed.), *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser IX. Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich (Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae)*, Wien e.a. 1969.
- MGH DD-FI** ► H. Appelt, m.m.v. R.M. Herkenrath, W. Koch en B. Pferschy (ed.), *Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser X, Die Urkunden Friedrichs I. 1152-1190 (Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae)*, 4 dln., Hannover, 1975-1985.
- MGH DD-HV** ► M. Thiel m.m.v. A. Gawlik (ed.), *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae, Bd. 7: Die Urkunden Heinrichs V. und der Königin Mathilde*, 2010. Voorlopige uitgave in digitale vorm: <data.mgh.de/databases/ddhv/dhv_301.htm>.
- MNW** ► *Middelnederlands Woordenboek*, <gtb.ivdnt.org>.
- MRU** ► S. Muller Fzn. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 3 dln., 's-Gravenhage 1883-1885.
- Muller Fzn. 1903** ► S. Muller Fzn (ed.), *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1903.
- Niermeyer 1968** ► J.F. Niermeyer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Eerste deel: 1104-1399*, 's-Gravenhage (Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 127) 1968.
- Noordkerk 1748** ► H. Noordkerk (ed.), *Handvesten der stad Amstelredam* dl. 1, Amsterdam 1748.
- Officiatorum 1872** ► *Officiatorum referendissimi Frederici de Baden 1496-1516*, uitgave door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Deventer 1872.
- OHZ** ► A.F.C., Koch, J.G. Kruisheer, E.C. Dijkhof (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 5 dln., 's-Gravenhage e.a. 1970-2006.

- OSU** ► S. Muller Fzn., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht/'s-Gravenhage 1920-1959.
- Overvoorde/loosting 1896-1897** ► J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting (ed.), *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2 dln., 's-Gravenhage (WOVR 1e reeks nr. 19) 1896-1897.
- Palmboom 1995** ► E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)*, Hilversum 1995.
- Pfeiffer 1997** ► F. Pfeiffer, *Rheinische Transitzölle im Mittelalter*, Berlijn 1997.
- Prinz 1972-1993** ► J. Prinz (ed.), *Westfälisches Urkunden-Buch, Bd 9: Die Urkunden des Bistums Paderborn 1301-1325*, Münster 1972-1993.
- Van Schevichaven 1905** ► H.D.J. van Schevichaven, 'De rijkstol te Nijmegen', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 8 (1905), 1-64.
- Smit 1997** ► J.G. Smit (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Tweede deel. Rekeningen van de Hollandse tolleren 1422-1534*, Den Haag (Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 236) 1997.
- Von Stromer 1993** ► W. von Stromer, 'Nürnberg's grosse Zollfreiheiten, ihre Symbole und ihre Monumente im Saal des Alten Rathauses', in: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 80 (1993), 117-135.
- VMNW** ► *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, <gtb.ivdnt.org>.
- Van Uytven 1991** ► R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen. Van Heerlijkheid tot Stadsgewest*, Tiel 1991.
- Vermeulen 1853** ► J.P. Vermeulen (ed.), Bisschoppelijke rekening van 1377-1378, in: *Codex diplomaticus*, 2^e s. 2e dl., 1e afd., Utrecht 1853, 252-484.
- Van Vliet 1995** ► K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw bezien', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995), 5-52.
- Van Vliet 2000** ► K. van Vliet, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin e.a. (red.), 'Paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 73-112.
- Van Vliet 2022** ► K. van Vliet, 'Novus Renus. Aanleg en betekenis van de Vaartsche Rijn', in: A.A.B. van Bommel, J. Renes en M.A. Vonk (red.), *De dam bij Wijk en het Kromme Rijngedebied in de middeleeuwen*, Hilversum 2022, 146-177.
- Van de Water 1729** ► J. van de Water (ed.), *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heeren staten 's lands van Utrecht*, 3 dln., Utrecht 1729.
- Weststrate 2008** ► J. Weststrate, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*, Hilversum 2008.

NOTEN

- 1 Uitvoerig over de verwickelingen in de dagen na Pinksteren 1122, die leidden tot de uitgifte van de beide oorkonden met het stadsrecht en het tolrecht: Van Vliet 1995, Van Vliet 2000, en speciaal over de aanleg van de Vaartsche Rijn: Van Vliet 2022. Een enigszins afwijkende

- visie bieden: Broer en De Bruijn 2012. In de bijlage bij Van Vliet 1995 is een hernieuwde uitgave van beide oorkonden opgenomen. Voor de tolrechtsoorkonde zie ook bijlage 2 bij dit artikel.
- 2 Voor een overzicht van de rekeningen uit de late middeleeuwen zie noot 86 van het eerste deel van dit artikel in het *Jaarboek Oud-Utrecht 2021*. Voor de rekeningen van de domaniale tol in Utrecht uit de zeventiende en achttiende eeuw: HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv.nrs. 322 (1648) en 1439-1468 (1770-1799). Voor het besluit tot afschaffing van de domaniale tollens zie noot 33.
- 3 *Jaarboek Oud-Utrecht 2021*, 134-167. In de laatste redactieronde van deze tekst zijn enkele verbeteringen niet doorgevoerd. Het betreft de volgende correcties: p. 142 midden: 1446 moet 1466 zijn; p. 152: 1325/26 moet zijn 1328/29, p. 153: jaarmarkt Tol Ter Eem ook vermeld in 1377/78 (Vermeulen 1853, 264), p. 155 legenda afb.: blauwe cirkel: na 1300 moet zijn: begin 14e eeuw; p. 159 laatste zin eerste alinea: na pachtsom invoegen: doorgaans; p. 164, noot 28: na Blijdenstein: (abusievelijk op 1446); p. 166, noot 66: Rekenkamer Registers (toegang 3.01.27.01) moet zijn Rekenkamer Rekeningen (3.01.27.02); en p. 166, noot 68: laatste zin moet zijn: 'Uit het grafelijk tarief van de tol te Woerden (1337-1345) blijkt dat ook de tol aan de sluis te Oudewater dan in bezit van de graaf is: Niermeyer 1968, nr. 358.t
- 4 Deze zienswijze heeft sindsdien ook elders navolging gevonden. Zie bijvoorbeeld Bonnen 2008, aldaar 278.
- 5 Deze uitgave bleef bijvoorbeeld onvermeld in de *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied 1104-1534*, uitgegeven door J.F. Niermeyer en J.G. Smit in de Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 127 (1968) en 236 (1997).
- 6 Frederiks leest hier abusievelijk 'Weck' in plaats van 'Coeck'. De tekst is hier vervaagd.
- 7 'Item dyt is alsulken sedel als ons die vier gesworen gegeven hebben by hoeren eede datmen nemen soude, ende wie dair vry waren, ende elc op sinen pennyneck'.
- 8 Egbert Jansz. van Groenenberch wordt in 1399 voor het eerst als burger van de stad vermeld en overleed in 1446. Hij was lid van het Snijdersgilde (kleermakers) en vanaf 1405 veelvuldig actief als lid van de raad. Tussen 1414 en 1434 wordt hij ook enkele malen als leenman van de bisschop genoemd. Klaas Jansz. Dedel (ook wel d'Edel) treedt tussen 1413 en 1430 veelvuldig op als pachter van een van de stedelijke accijnzen en was de vader van Jan Dedel, die in 1451 voor het eerst opduikt als schepen in Utrecht 1451 en vier jaar later als overste ouderman. Dirk Hasert ten slotte was lid van het Corduaniersgilde (schoenmakers) en had in 1415, 1439 en 1444 zitting in de Utrechtse raad. Ook komen we hem tussen 1411 en 1444 meermalen tegen als pachter van stedelijke accijnzen en nog in 1444 als bewaarder van de sleutels van de Weertpoort. Met dank aan Justine Smithuis, die deze gegevens verzamelde voor haar in 2019 verschenen promotieonderzoek over het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen. Deze gegevens zijn inmiddels opgenomen in de database van Utrechtse bestuurders, die op 2 februari 2022 is gepubliceerd op <hetutrechtsarchief.nl/utrechtse-bestuurders>. Een Hendrik Hasert komen we overigens in 1433 tegen als tollenaar in Utrecht, 't Gein en Vreeswijk. Zie de Lijst van Utrechtse tollenaars in de bijlage bij het eerste deel van dit artikel.
- 9 Zie de Lijst van gezworenen binnen Utrecht in bijlage 5.
- 10 NA, Rekenkamer Registers (toegang 3.01.27.01), inv.nr. 64C.
- 11 HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv.nr. 63. De rekeningen van de tollenaar werden in tweevoud opgemaakt, zo blijkt aldaar op f. 56r: 'd'een in franchise [perkament] voor den camere ende d'ander voordien tollenaar in papiere', f. 56r. Het bewaard gebleven exemplaar is dat op perkament voor de Rekenkamer.
- 12 HUA, Heerlijkheid Montfoort (toegang 209), inv.nr. 282, f. 138 (7 mei 1379) (reg.nr. 116).
- 13 HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nr. 778 (oudst bewaarde bisschoppelijke leenregister), f. 84r (11 apr. 1391): 'Item her Otte here van Asperen ontving van mijnren heren van Utrecht des elften dages in Aprille inden jaere van xci (...) die hofstad tot Grypensteyne mit acht morgen lands; item dye tyende an dye Wierse alsoe groet ende alsoe cleen alsy daer gelegen is; item dat syne poirter van Asperen tolvry soelen varen bynnen den Sticht van Utrecht.' Vgl. het zestiende-eeuwse afschrift van deze passage in: RAR, Rentmeester van de heren van Asperen (toegang 2501), inv.nr. 6.
- 14 *Zwarte, zwerte of swerte*: aanduiding voor de veel gebruikte Tournooise denier, een in Tours geslagen penning.
- 15 Van Gelder 1987, 356.
- 16 SW, Stadtrechnung 1453, f. 36v. Ook genoemd in HUB VIII, nr. 290 (1 okt. 1453), 203, noot 2.
- 17 Vriendelijke mededeling Dr. Martin Wilhelm Roelen, Stadtarchiv Wesel.
- 18 Ook elders zijn voorbeelden te vinden van tolrechtsoorkonden op een perkamenten rol (*rotulus*). Zie bijvoorbeeld de rol met de oudste tolstarieven van Koblenz uit 1104: Pfeiffer 1997, 83 e.v.; de Gulikse tolrollen, gedateerd ca. 1300 en 1338-1341: Herborn 1973 (met uitgave in bijlagen 1-3); het oudste tolrecht van Venlo, opgetekend ca. 1320: GV, Stadsbestuur Venlo (toegang 1), inv.nr. 849; en de veertiende-eeuwse rol met het Brabantse tolrecht uit Leuven: SL, Oud Archief (toegang 01), inv.nr. 03443 (zie afb. 3).
- 19 Berkelbach van der Sprenkel 1937, reg.nrs. 280 (2 jan. 1314) en 283 (15 jan. 1314), uitgegeven door Frensdorff 1882, 261. De hernieuwde belangstelling van het stadsbestuur van de hanzestad Wezel voor het oude tolrecht van Utrecht houdt mogelijk verband met de verplaatsing van het Hanzekantoor in Brugge, eerst naar Deventer en twee jaar later, begin 1453, naar Utrecht. Pas vier jaar later zou dit kantoor weer terugkeren naar Brugge. Zie de literatuur hierover vermeld in: Weststrate 2008, 282-283, noot 2.
- 20 In 1378 werd het aantal jaarmarkten door de bisschop teruggebracht van vier naar drie, die werden gehouden op de drie dagen na Palmzondag en Sint-Victor (10 oktober) en de drie dagen voor Hemelvaart: ed. De Geer 1848, nr. 48 (13 mei 1378). Zie ook Van Vliet 1995, 20-21 en 41.
- 21 Uit de lijst (B1) blijkt dat grotere schepen op de Nieuwe Vaart met een overtoom werden overgetrokken, terwijl in 't Gein sprake lijkt van het 'openbreken' van de daar aanwezige sluis: 'Eyn schip dat alsoe groit is dat ment nyet avervoeren en mach sonder trecken van lynen, daer sel unse here die bisscop off hebn alsoe vele als die knapen hebn die dat schip avervoeren. Ende dair om doet onse here die bisscop maken die overtochte ende doet breken te Geyne.' In B2 is deze passage slechts beknopt overgeleverd, wat vermoedelijk is te verklaren uit het feit dat de burgers van Utrecht begin veertiende eeuw door bisschop Gwijde van Avesnes waren vrijgesteld van kraan-, windas- en dijkgeld in 't Gein. De betreffende oorkonde is in druk uitgegeven door: Matthaues, *De jure gladii* (1689), 302. Zie ook Berkelbach van der Sprenkel 1937, reg.nr. 355. De Geer plaatst deze ongedateerde oorkonde in zijn uitgave van de *Oorkonden betreffende het voormalig handelsverkeer der stad Utrecht (1848)* ca. 1302, maar een iets latere datering lijkt meer aannemelijk: na de bisschopswijding van Gwijde op 20 april 1303 en voor diens overlijden op 29 mei 1317. Ook het opschrift van B2 rept alleen over hetgeen de Utrechtse op de Nieuwe Vaart verschuldigd waren. Op grond hiervan kunnen we de datum ante quem van B1 nog wat vroeger in de tijd te plaatsen, namelijk vóór 1317.
- 22 Het vroegste voorbeeld in het MNW dateert van 1362. Een ouder voorbeeld uit 1344 troffen wij aan in: ed. Hamaker 1880, 359 ('copkijn').
- 23 In volgorde: een voeder honing, een voeder boter, een last haring, een last koper, elk stuk wijn en een schip met hangend roer.
- 24 In Dordrecht: OHZ, nr. 2344 (9 mrt. 1288), in Utrecht, Vrouwenklooster: OSU, nr. 2920 (9 mrt. 1299). In Vlaanderen en Zeeland werd deze muntsoort al eerder in de dertiende eeuw geïntroduceerd.
- 25 Het 'botje', ter waarde van een halve 'botdrager' of een dubbele 'groot', werd geïntroduceerd door de Vlaamse graaf Filips de Stoute (1384-1404).
- 26 Zie het lemma 'Braspenning' in het VMNW.
- 27 MRU, dl. 1, 197: *Die Roese*, nr. XL.
- 28 Ibidem.
- 29 Pas in de achttiende eeuw blijkt opnieuw sprake van een vast kantoor voor de Utrechtse tollenaar, namelijk dat van de heren bewindhebbers van de Provinciale Compagnie der Commerce aan de Kromme Nieuwegracht, bij de Hiëronymusschool. Zie de ordonnantie op de Utrechtse tollens door de Staten van Utrecht uit 1720: ed. Van de Water, dl. 2, 131-132, nr. XIII, art. 4-6.
- 30 Herberg In den Hulck wordt al in 1488 vermeld: HUA, Stadsarchief I (toegang 701), inv.nr. 234-12 (1488, 4e seizoen), f. 7r: Marie uit 'in den Hulc' en Lijsken, de dienstmaagd 'In den Hulc' treden op als getuigen van een vechtpartij in of bij genoemde herberg. Een zeventiende-eeuwse gevelsteen van deze herberg is bewaard in de collectie van het Centraal Museum, inv.nr. 1728 (zie afb. 5). Zie ook de notitie van de werkgroep Geveltekens in het *Maandblad Oud-Utrecht (1979)*, 147-148.
- 31 In de lijst van vrijgestelde steden zijn alleen Mainz, Worms en Spiers achterwege gelaten.
- 32 Ed. Van de Water 1729, dl. 2, 131-132, nr. XIII (28 dec. 1720).
- 33 *Gelykheid, Vryheid, Broederschap! Notificatie. Het Administratief Bestuur van het voormalig Gewest Utrecht heeft ontvangen het volgend Extract uit het Register der Resolutien van den Agent van Finantien der Bataafsche Republiek. [...] de nodige bepalingen zijn verordend, met ultimo December dezes Jaars zullen worden opgegeven de Tollen, op de Binnenlandsche Doorvoer gelegd*, gedaan te Utrecht den 2 January 1799, ondertekend P. 't Hoen (Utrecht 1799) (exemplaar HUA, Bibliotheek nr. 98891 (VV 02 (1799 001), afgebeeld op p. 135 van deel 1 van dit artikel in het *Jaarboek Oud-Utrecht 2021*). In hetzelfde jaar eindigt dan ook de reeks tolrekeningen: HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv.nrs. 1439-1469 (1770-1799).
- 34 Uitvoerig hierover: Van Vliet 1995, 13 e.v.
- 35 Hirschmann 1967, 1-48; Von Stromer 1993, 127-129. Von Stromer noemt ook nog andere symbolische afdrachten in het kader van wederzijdse tolvrijstellingen, zoals die van het zogenaamde tolzwaard. Zie ook Pfeiffer 1997.
- 36 Aldus een verklaring van de stad Luik d.d. 29 jan. 1522: RAN, Stadsbestuur Nijmegen 1196-1810 (toegang 1), inv. nr. 2634, uitgave in: *Handvesten* 1785, 171-174. Een vroegere vermelding van deze praktijk uit 1388, aldaar, 172, noot 1.
- 37 OSU, nr. 3085 (1045bis) (24 aug. 1245).
- 38 OSU, nr. 884 (14 jul. 1235): 'hospicia in stramina et aqua que vulgariter *stroherberge* vocantur'. Ook elders wordt dit recht vermeld: ed. Prinz 1972-1993, dl. 9, oorkonde d.d. 18 apr. 1317: 'hospitia sua scilicet *Stroherberge*'.
- 39 Keizersweerd: MGH DD-KIII nr. 136 (sept. 1145); Duisburg: MGH DD-FI, dl. 2, nr. 499 (28 dec. 1165).
- 40 Nijmegen: ed. Sloet 1872-1876, nr. 537 (31 aug. 1230). Tiel: MGH DFI, dl. 3, nr. 626 (2 aug. 1174). Het tarief voor Tiel van één penning (i.e. oortje) wordt nog in 1540 bevestigd door de Utrechtse tollenaar: RAR, Stad Tiel (toegang 0001), inv. nr. 187 (4 dec. 1540) (reg.nr. 98).

- 41 Dit tarief wordt nog in 1478 bevestigd in een uitspraak van de raden van de bisschop in een geschil tussen de burgers van 's-Hertogenbosch en de tolbewaarders van de bisschop te Utrecht. HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nr. 695, f. 231 (25 aug. 1489) (reg.nr. 4652).
- 42 Buitenrust Hetteema 1899, 20. In aanvulling op de aldaar genoemde voorbeelden de situering van Bolsward in Oost-Friesland in het *Liber Camerae* van ca. 1200: ed. Muller Fzn. 1903, 43 ('Bodelswerde in Oestfresia').
- 43 OSU, nr. 1020 (23 aug. 1244). Uit deze oorkonde van bisschop Otto van Holland blijkt dat kooplieden van Hamburg en Lübeck vanouds acht penningen moesten betalen voor elk schip dat bij 't Gein passeerde, ongeacht de lading. Daarnaast moesten zij, komende van of gaande naar Utrecht, tol betalen in Muideren aan de monding van de Vecht, maar dat tarief wordt niet gespecificeerd. Aannemelijk is echter dat zij daar eenzelfde tarief waren verschuldigd, wat in totaal zestien penningen maakt (zie ook Van Vliet 1995, 26-27). Aanvullende tarieven werden bepaald voor het gebruik van de kraan bij het overzetten van vaten met pek en as over de dijk bij 't Gein en voor het sjuuwen van pakken met laken of vaten met wijn die als retourvracht meekwamen, waar zij dezelfde tarieven over betaalden als de burgers van Utrecht.
- 44 In 1529 gaf de Buurkerk opdracht aan Abell van de Vechte om een zilveren Mariabeeld te maken, dat een jaar later werd gewijd. Anno 1578, toen het Spaanse gezag dit beeld opeiste om te laten omsmelten, werd het omschreven als 'een zulvere lijve vroubeelt inde son'. Waarschijnlijk werd dit beeld samen met een zilveren beeld van Sint-Andries en een houten beeld van Sint-Michaël in de zestiende eeuw eens in de zeven jaar rondgedragen in een processie langs de grachten. Zie Van den Bergh 1990, dl. 1, 357-359, met dank aan Casper Staal. Het zilveren Mariabeeld uit 1529 zal als vervanging hebben gediend van een ouder beeld van Onze-Lieve-Vrouw-in-de-zon.
- 45 In 1478 bevestigt bisschop David van Bourgondië de burgers van Amsterdam in hun tolvrjdom, met uitzondering van het vervoer naar en van boven de grenzen oostelijk van het Sticht Utrecht: HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nr. 10, f. 174v (31 jan. 1478) (reg.nr. 4315). De originele oorkonde berust in SA, Stad Amsterdam, charters IJzeren Kapel (toegang 5054), inv.nr. 75.
- 46 OHZ, nr. 2108 (28 apr. 1289) (=OSU, nr. 2161 (29 apr. 1289)): 'Item onse burghers sellen varen als die van Utrecht doen voor die tolln doir tgeheel Sticht.' Over de tweeherigheid van Nieuwpoort: Cox 2012, lemma 'Nieuwpoort'.
- 47 Dekker 1983, 394-401.
- 48 Ed. Fruin 1892, 16 (10 mrt. 1449).
- 49 Schoonhoven: OHZ, nr. 1939 (=OSU, nr. 2063) (25 jan. 1281); IJsselstein: NA, Nassause Domeinraad (toegang 1.08.06), inv.nr. 55 (reg.nr. 96), uitgave bij De Geer 1860, bijlage II, nr. 19, 369/370 (17 febr. 1331); Montfoort: HUA, toegang 209, inv.nr. 282, f. 138 (7 mei 1379) (reg.nr. 116).
- 50 Van Uytven 1991, 41 e.v. Met dank aan Erwin Steegen, Stadsarchief Mechelen.
- 51 Zie bijvoorbeeld de uitspraak van het Hof van Utrecht en de Rekenkamer in Den Haag uit 1543, aangehaald in noot 88.
- 52 VOC: ed. Van de Water 1729, dl. 2, 333-334, nrs. XVI (octrooi, 24 jan. 1606), XVII (octrooi ingetrokken, 1 nov. 1627) en XVIII (hernieuwde toekenning, 12 jul. 1628); WIC: ibdem, 334, nr. XIX (toekenning, 12 jul. 1628).
- 53 HUA, Marie (toegang 221), inv.nr. 2309 (2 okt. 1455), uitgave bij: Matthaeus 1689, 302; Gijsbert die Gruter, rentmeester van de bisschop, garandeert de Utrechtse kapittels vrijstelling van de tolln te Utrecht, op de Nieuwe Vaart, 't Gein en buiten de Catharijnepoort.
- 54 OSU, nrs. 647 (vóór 27 jul. 1217), 2269 (4 apr. 1286).
- 55 *Annalen van Egmond*, ed. en vert. Gumbert/Gumbert 2007, 194-195; OHZ, nr. 121 (7 okt. 1143 of later) (zie afb. 10).
- 56 OSU, nr. 724 (vóór 24 sept. 1224).
- 57 Bevestigingen door bisschop Wilbrand uit 1232 (OSU nr. 847), elect Otto van Holland d.d. 24 dec. 1240 (OSU nr. 958), bisschop Hendrik van Vianden d.d. 29 okt. 1259 (OSU nr. 1505), elect Jan van Nassau d.d. 31 mrt. 1268 (ed. Arnold/Tumler, nr. 670; ontbreekt in OSU!); bisschop Gwijde van Avesnes d.d. 10 aug. 1302, bisschop Frederik van Sierck d.d. 22 aug. 1318 (Berkelbach van der Sprenkel 1937, reg.nr. 23; ed. Arnold/Tumler, nrs. 1194 en 1404); bisschop Jan van Diest d.d. 13 jan. 1324 (LK, Bestand 55 A 2, Deutscher Orden, Ballei Koblenz, inv.nr. 49; afschrift door de abt van Sint-Pantaleon in Keulen d.d. 24 sept. 1324). Een vidimus van de bevestiging door elect Otto van Holland door de aartsbisschop van Keulen d.d. 17 okt. 1250 (ed. Arnold/Tumler, nr. 365); een bevestiging daarvan de aartsbisschop van Keulen d.d. 14 aug. 1259 (ibidem, nr. 529); afschrift van de bevestiging door elect Jan van Nassau door de abt van Sint-Pantaleon en de deken van Sint-Georg in Keulen d.d. 24 febr. 1292 (ibidem, nr. 1023)
- 58 Vidimus d.d. 1 febr. 1297 door Godfried, abt van het klooster Sint-Pantaleon te Keulen, en broeder Dirk, commandeur van het Duitse Huis in Koblenz. DOZA, Urkunden 1. Dit afschrift bleef tot op heden onopgemerkt en ontbreekt in het OSU.
- 59 HUA, klooster Nieuwlicht (toegang 1006-3), inv.nrs. 1, f. 71v (1416) en 18v-19r (1435), en 13 (bevestiging door keizer Karel V, 1547).
- 60 HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nr. 1036 (1523 okt. 14).
- 61 Aldus de artikelen 5 en 6 uit de instructie voor de Utrechtse tolgaarder door de Staten van Utrecht d.d. 19 sept. 1595, vernieuwd 22 mrt. 1640 en 8 jun. 1671: ed. Van de Water 1729, dl. 2, 329-330.
- 62 Een vergelijkbare ontwikkeling beschrijft Georg Droege voor de Rijntolln in Duitsland: 'Nachdem noch im 12. und 13. Jahrhundert weniger die Waren, als das Schiff nach der Größe verzollt wurde, wobei das Gebührenprinzip des Zolls darin zum Ausdruck kommt, daß er nur von den aufwärtsgetreidelten Schiffen erhoben wurde, kam im 14. Jahrhundert der Warenzoll völlig zum Durchbruch, der bereits im 12. Jahrhundert vereinzelt festzustellen ist.' Droege 1967, 36-38.
- 63 Zie bijvoorbeeld de studie van Job Westrate (2008) voor de handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel in de late middeleeuwen. Een eerste aanzet voor Utrecht geeft: Van den Hoven van Genderen 2000, 173. Voor de handel in wijn is er de meer uitvoerige studie van: Beukers 2007, m.n. 8-21.
- 64 Alberts 2017, 51-52 en 269-271. Ook in zijn zeer recente studie van de vroege biërgeschiedenis van Nederland heeft Alberts ruime aandacht voor de gruthuizen en gruiters. Utrecht en het (Neder-)Sticht worden daarin ook genoemd. De hier besproken Utrechtse gegevens vormen een aanvulling daarop, zeker ook de gezworenen en hun relatie tot het Utrechtse gruthuis: Alberts 2022, 58-60 en 64-67.
- 65 OHZ, nr. 149 (vgl. OSU nr. 426) (28 jun. 1159): 'grutem in Traiecto'. Zie ook De Bruijn 1994, 106.
- 66 OSU, nr. 1181 (5 sept. 1248). Voor de interpretatie van deze oorkonde zie: De Bruijn 1994, 106.
- 67 OSU, nr. 1369 (6 jan. 1256).
- 68 HUA, Stadsarchief I (toegang 701), inv.nr. 110 (7 sept. 1363).
- 69 MRU, dl. 1, 197: *Die Roese*, nr. 40 (1389).
- 70 MRU, dl. 1, 33: *Liber Albus*, nr. 75 (toegang 701, inv.nr. 7, f. 30v). De bepaling is door Muller als afzonderlijke bepaling uitgegeven maar vormt net als in het Zwolse handschrift eigenlijk de laatste bepaling uit lijst B.
- 71 Betaling door de tollenaar in 1422-1425 van twee loop zout per jaar ter waarde van twee Beierse gulden per loop, alsmede van achterstallige zoutbetalingen over 1418-1421: ed. Heeringa 1926, 231. Idem in de rekening van de rentmeester over 1429-1430: ed. Heeringa 1926, 373: 'Item den heren van Sant Johan tot Utrecht jaerlix 2 tonnen souts: 3 ½ B. gulden.' Naast deze jaarlijkse afdracht aan Sint-Jan uit de Utrechtse tol ontving dit kapittel ook jaarlijks 10 pond uit de gruit. Aan beide uitkeringen wordt al in 1248 gerefereerd (OSU, nr. 1181). Overigens wordt geen van beide vermeld in de dissertatie van Ellen Palmboom over het goederenbezit van Sint-Jan (1995).
- 72 In andere plaatsen, zoals bij de rijkstol in Nijmegen, wordt ook wel melding gemaakt van de betaling in natura van de wijntol, waarbij de tollenaar dan een tolfles gevuld met enkele kwarten wijn ontving. Van die praktijk zijn in de Utrechtse tarieflijsten geen sporen te vinden. Vgl. Van Schevichaven 1905, 10, noot 1.
- 73 OSU, nr. 2849 (26 okt. 1297). Later in de veertiende eeuw waren de kraamsteden in het bezit van Tyman Vrenke, een nazaat van Gerard: 'die craemsteden die neffen onsen gruuthuse t'Utrecht ghelegghen siin onder den wulfte, op die side daer onse poorte staet etc.' MRU, dl. 2, 129: *Der Scepen boeck*, nr. 70 (24 jul. 1360). Wat er in deze kraamsteden werd verhandeld, wordt helaas niet in de bronnen vermeld.
- 74 Onder het maaiveld is echter nog een deel terug te vinden van de stenen buitenmuur aan de noordzijde, tevens de muur die de zuidzijde van paleis Lofen markeerde. Waar de andere buitenmuren van Lofen bij de sloop van het paleis na 1253 geheel werden afgebroken om plaats te maken voor vier stenen huizen van kanunniken van de Dom, moest deze muur blijven staan als onderdeel van het gruthuis. Vergelijk de plattegrond naar optekeningen door W. Stooker, afgedrukt in Haslinghuis 1956, 80.
- 75 De Bruijn 1994, 107-108.
- 76 Berkelbach van der Sprenkel 1937, reg.nr. 37 (5 aug. 1303); reg.nrs. 585, 657, 681 (1323-1326): bisschopskandidaat Jacob van Zuden 2.100 pond zwarte tournoois, tot 17 sept. 1324; reg.nr. 683 (4 jan. 1326): Everard van Stoutenberch 30 pond zw tournoois; reg.nr. 691, 713 (2 febr. 1326 febr. en 2 mei): Hendrik van Leeuwenberg 400 pond zw tournoois; reg.nrs. 789, 850 (1 okt. 1328, 18 nov. 1328): stad Utrecht 800 pond zw tournoois uit gruit en tol, tot 10 aug. 1330; reg.nr. 995 (24 febr. 1331) domproost Floris van Jutphaas, een gedeelte van in totaal 4.000 pond, tot 1 apr. 1334.
- 77 HUA, Stadsarchief I (toegang 701), inv.nr. 110 (7 sept. 1363).
- 78 Benders 2002, 182 e.v. Nadat de stad het beheer over de gruit had gekregen, kreeg ook Deventer een gruthuis. Anders dan in Utrecht werden de inkomsten uit de gruit niet door de kameraar zelf beheerd, maar door een tweetal door de stad aangestelde gruitmeesters.
- 79 HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nr. 4, f. 3v (reg.nr. 975) (26 jun. 1364).
- 80 Namelijk Serverstraat nrs. 2 (erftijns van 30 lood zilver, waarvan 12 ¼ voor het Domkapittel en 17 ¼ voor vrouwe Mechteld Volgwijnsdochter) en 6 (erftijns van 18 lood zilver, waarvan 10 ¼ lood zilver voor het kapittel van Sint-Jan): De Bruijn 1994, 108.
- 81 Rekeningen van de rentmeester van het Nedersticht over 1377-1378: ed. Vermeulen 1853, 412 (1378, kort na 30 mei): 'Item bi Dirc van Delf den tolnaer tUtrecht verhuerde ie die tolln te Gheyn ende ter Nuwervaert, ende sat daer af te bode opt gruythuys, daer af uyt ghegheven tot legghelde bi den selven Dirc vi sch. viii pl. Item den gheswoeren vanden gruythuse elc i mengel wijns, maect vande vier gheswoeren viii pl. Item ghescent over dat verhueren iii take wijns, die take viii pl., maect ii sch. viii pl. Item den bode diet inden kercke dede segghen, dat ie die tolln verhueren woude, hem ghegheven iiiii pl. Item Dirc van Delf ghegheven, als hi pleeght te hebben i sch.'. Zie ook de rekening over 1378-1379: ed. Heeringa 1926, dl. 1, 1e stuk, 196 (17 jul. 1379). De rekening van de rentmeester over 1426-1427 spreekt over 16 kronen en

- 1 kroon 'voir huer maeltijt', tezamen 27 Beierse gulden van de in totaal 71 Beierse gulden die de Utrechtse tolleren in dat jaar hadden opgebracht: ed. Heeringa 1926, dl. 1, 1e stuk, 253. Evenzo in de rekening over 1429-1430: 16 kronen, oftewel 25 Beierse gulden, 3 kromstaart en 3 oord; en de rekening van tollenaar Jacob Sloyer over 1422-1425: 18 kronen per jaar, over drie jaar 84 Beierse gulden: *ibidem*, 231 en 373.
- 82 MRU, dl. 1, 33: *Liber Albus*, nr. 68.
- 83 Ed. Van Asch van Wijck 1853, 111 (10 okt. 1380). Als andere aanwezigen worden genoemd Tyman van Damassche, Kerstiaen Vincke en Jan van Hamersteyn. De laatste wordt aan het begin van de rekening ook genoemd in relatie tot de inkomsten uit het gruihuis (aldaar, 75) en fungeerde in dat jaar mogelijk als de van stadswege aangestelde beheerder van de gruit.
- 84 Al bij de verpanding in 1303 door de bisschop van de gruit, tol en tijns in Utrecht worden in één adem ook 'ponden en mudden' genoemd. In 1322 geven de prelaten en kapitels de opbrengsten uit de bisschoppelijke waag en maat in onderpand aan de stad voor een lening van 300 ponden zwarte tournois: Berkelbach van der Sprenkel 1937, reg.nrs. 518 (25 jul. 1322), 537 (17 nov. 1322) en 564 (16 apr. 1323).
- 85 MRU, dl. 1, 239: *Die Roese*, nr. 118 (ad 1409). Nog eens bevestigd in 1491: 'Item daer en zel nyemant in den rade sitten ofte meenteman wesen, die tolnair is, bastaert is, yemants heeren cledinghe draecht, oft die enigen heeren gezworenen ziin ofte ampten vueren van enigen heeren.' Overvoorde/loosting 1897, dl. 1, nr. 174 (25 aug. 1491).
- 86 Enklaar 1922, 119-120 en 198-199.
- 87 HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv.nr. 1., f. 116v-117r (10 jan. 1543).
- 88 OSU, nr. 851 (30 mrt. 1233), nogmaals bevestigd in dezelfde bewoordingen in nr. 1247 (13 dec. 1251).
- 89 MRU, dl. 3, Inleiding, 18-19.
- 90 Enklaar 1922, 120. Zijn argumentatie is echter een andere, ontleend aan de inmiddels achterhaalde visie van zijn promotor Otto Oppermann, die een scherpe tegenstelling zag tussen de onder de autoriteit van de bisschop fungerende gezworenen en schepenen versus de raad die zou staan voor het aristocratische element binnen de burgerij.
- 91 De aanduiding *jurati* komt in twaalfde- en dertiende-eeuwse bronnen geregeld voor als synoniem voor schepenen (*scabini*) of, vanaf de late twaalfde eeuw, de raden (*consules*). Zo bijvoorbeeld in Keulen: Groten 1998, 107 en 192-193. Meer in het algemeen ten aanzien van de steden in het Duitse rijk onder de Salische keizers: Bonnen 2008, 252. Daarnaast komen we in laatmiddeleeuws Utrecht ook gezworenen tegen bij de gilden, namelijk als degenen die de leden in een gilde verantwoordelijk waren voor het afnemen van de meesterproef: Overvoorde/Joosting 1897, dl. 1, xcvi.

BIJLAGE 1: OVERLEVERING VAN HET UTRECHTSE TOLRECHT

A1 [Tolrechtprivilegie verleend door keizer Hendrik V]

Bevestiging van de tarieven van de Utrechtse tol naar de oude gewoonte.

Datering: 2 juni 1122

Origineel: HUA, Stadsarchief Utrecht (toegang 701), inv.nr. 38-1.

Afschriften: B. (1295 juli 13) Vidimus (afb. 16), afgegeven door Ebernard, kanselier van de keizer van A en van twee andere oorkonden. *Ibidem*, inv.nr. 67; C. (1297 febr. 1) Vidimus door Godfried, abt van het klooster Sint-Pantaleon te Keulen, en broeder Dirk, commandeur van het Duitse Huis in Koblenz. DOZA, Urkunden 1; D. (1395) Geauthentiseerde kopie (met Middel nederlandse vertaling). HUA, Stadsarchief I (toegang 701), inv.nr. 28 (Kopieboek B), f. 13v-15r; E. (ca. 1531) Kopie. HUA, Hof van Utrecht (toegang 239-1), inv.nr. 67 (Register), f. 143r-v; F. (1651 aug. 30) Vidimus door het Hof van Utrecht, met afbeelding van het zegel. HUA, toegang 701, inv.nr. 38-2.

Drukken: zie het overzicht bij Van Vliet 1995, bijlage 2, 37-40, met hernieuwde uitgave naar A en de Middel nederlandse vertaling uit D; in 2010 verscheen een voorlopige digitale uitgave door Matthias Thiel m.m.v. Alfred Gawlik: MGH DD-HV, nr. 301 (unecht). Anders dan in de uitgave door Van Vliet wordt de oorkonde in deze laatste uitgave nog steeds als 'onecht' betiteld.

A2 Dit is mijns heren recht van Utrecht vanden Tolle te Gheyne

Lijst naar regionale herkomst, latere versie van de tarieflijst uit 1122 (A1)

Datering: na 1245, en vóór 1378; waarschijnlijk kort na 1301.

Origineel: verloren.

Afschriften: B. (1453¹), de Wezelse lijst. SW, nr. A1-341-12, f. 41r-48v: 'Utrechtse toll ordnungh', aldaar f. 41r-43r, mogelijk naar A; C. (1509), de Zwolse lijst. HCO, Stadsbestuur Zwolle (toegang 0700), inv.nr. 23: 'Liber privilegiorum', f. 79v-80v, mogelijk naar A.

Drukken: n.v.t.

A3 Memorie wattet recht vanden tolle is op die Vaert ende binnen Utrecht ende den genen die daer vrij zijn

Verkorte versie van A2, maar aanvulling van bepalingen over de vrijstelling van de steden in het Sticht en het Oversticht en direct omliggende steden langs de Lek, de Hollandsche IJssel, de Vecht en de Amstel.

Datering: na 1379, waarschijnlijk na 1382 en vóór 1391.

Origineel: A. (1420-1432²), de Haagse lijst. NA, Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland, Registers en Stukken (toegang 3.01.27.01), inv.nr. 696, f. 1r: 'Item dyt is alsulken sedel als ons die vier gesworen gegeven hebben by hoeren eede datmen nemen soude, ende wie dair vry waren, ende elc op sinen pennynck als ghesworen Egbert van Gronenberch, Claes die Edel, meyster Lambert die Coeck ende Dirck Hasert.'

Afschriften: B. (ca. 1540). ARB, Grote Raad van Mechelen, Beroepen uit Holland, inv.nr. 624: afschrift z.d. (ca. 1540) van een afschrift d.d. 19 juni 1540 door Michiel Bijlken Willemsz van Aerschot, burger en priester/notaris uit Nieuwpoort van een extract z.d. (ca. 1540) uit A door mr. Pieter van St. Pieters, secretaris van het Hof van Holland (1512/15-1543), waarbij A wordt omschreven als 'een oudt boeck ghescreven in parchemin (...) welck boeck Roeloff Jansz van Valender ende Sanderyne inder Hulck syne huysvrou als ontfanck hebben vanden roll tUuytrecht geaffirmeert hebben bij huere eede te weesen het auctentijcke boek ende registre daer nae zy den tol vanden fursten ende heeren weegen slants van Uuytrecht ontfangen hebben over den tyt van dartich jaeren zulcks als zij den zelven van weegen der k.' ma.⁴ noch huuden sdaechs ontfangen syn'; C. (1545). SA, Burgemeesters, Privilegeboeken en keuren (toegang 5020), inv.nr. 1: Privilegeboek I, aangelegd 1413, bijgehouden tot en met 1561, f. 202r-v, extract van A d.d. 7 febr. 1545 (paasstijl); D. (1582). RAD, oud archief Nieuwpoort (toegang 794), inv.nr. 9: afschrift door de secretaris van Nieuwpoort d.d. 7 febr. 1582 uit het klerkboek van Nieuwpoort naar het onder B genoemde notariële afschrift d.d. 19 mei (moet zijn: juni) 1540 van een extract z.d. (ca. 1540) uit A door de mr. van St. Pieters, secretaris van het Hof van Holland; E. (1600). KH, Graafschap Vianden (toegang Coo2), inv.nr. 251: register met privileges verleend aan de stad Leerdam 1407-1479, achterin 'Memorie wattet recht vanden tolle is op die Vaert ende binnen Utrecht ende den genen die daer vrij zijn', naar A.

Drukken: a. *Lijste van de Vryheydt die de na-volgende Steden op de Tollen van de Landen van Utrecht hebben* (Utrecht, Amelis van Paddenburgh, 1660), bewerkt naar een (verloren) afschrift van A; b. *Handvesten, privilegien, octroyen, costumen en willekeuren der stad Amstelredam* (Amsterdam 1662), 96, naar C; c. *Ordonnantie ende lijste vande tolleren binnen Utrecht, op de Vaert, ende in 't Geyn - Lijste van de Vryheydt die de na-volgende Steden op de Tollen van de Landen van Uytrecht hebben* (Utrecht, Willem van Paddenburgh, 1679), hier omschreven als 'geuseert' t.t.v. bisschop Frederik van Baden (1496-1516), Filips van Bourgondië (1517-1524) en Hendrik van Beieren (1524-1528) en daarna door keizer Karel V (1528-1555), koning Filips II (1555-1581) en de Staten van Utrecht (na 1581); d. Van de Water 1729, dl. 2 (1729), 324-326 sub VII, naar c, en 333, nr. XV, naar b.; e. Noordkerk 1748, 130, naar b.; f. Frederiks 1875, 525-526, naar A.

B1 [geen opschrift]

Tarieflijst van de tol in 't Gein en op de Nieuwevaart

Datering: na 1289, vóór 1340

Origineel: verloren.

Afschriften: B. (1453), de Wezelse lijst. SW, nr. A1-341-12, f. 41r-48v: 'Uterrechtse toll ordnungh', aldaar f. 43r-44v, laatste gedeelte dubbel gekopieerd f. 45r-v, mogelijk naar A; C. (1509), de Zwolse lijst. HCO, Stadsbestuur Zwolle (toegang 0700), inv.nr. 23: 'Liber privilegiorum', f. 8ov-8iv, mogelijk naar A.

Drukken: n.v.t.

B2 Dit zijn onse borghere sculdich ter Nijervaert van tollén, al sonder van wine

Tarieflijst van de tol in 't Gein en op de Nieuwevaart, aangepaste versie van B1, met weglating van de tarieven voor kooplieden van elders.

Datering: 1340.

Origineel: A. HUA, Stadsarchief I (toegang 701), inv.nr. 7: 'der stat boec', het Stadsboek, ook wel *Liber albus* (opgemaakt in drievoud waarvan één exemplaar bewaard), f. 28v-29v, naar B1.

Afschriften: B. (1388-1390). HUA, toegang 701, inv.nr. 9: 'tRoede boeck', f. 57r-58r, naar A.

Drukken: MRU, dl. 1, 31-33, nrs. LXXIV-LXXV, 167-168, nrs. XXXVIII-XXXIX, naar B en C.

C Dit is dat recht van bisscops tollén van Utrecht

Aanvullende tarieflijst.

Datering: na ca. 1300, vóór 1378.

Origineel: verloren.

Afschrift: B. (1453), de Wezelse lijst. SW, nr. A1-341-12, f. 41r-48v: 'Uterrechtse toll ordnungh', aldaar f. 44v-45r, dubbel gekopieerd f. 45v-46r, mogelijk naar A; C. (1509), de Zwolse lijst. HCO, Stadsbestuur Zwolle (toegang 0700), inv.nr. 23: 'Liber privilegiorum', f. 81v, mogelijk naar A.

Drukken: n.v.t.

D Dit is men sculdich van rechte den vier ghezwoeren uten Gruuthuse

Tarieflijst van de Utrechtse gruit

Datering: vóór 1378, met aanvullende bepaling door bisschop Floris van Wevelinkhoven (1378-1393), na 1288.

Origineel: verloren.

Afschrift: B. (1453), de Wezelse lijst. SW, nr. A1-341-12, f. 41r-48v: 'Uterrechtse toll ordnungh', aldaar f. 45r (alleen eerste gedeelte), en 46r-47r (volledig), mogelijk naar A; C. (1509), de Zwolse lijst. HCO, Stadsbestuur Zwolle (toegang 0700), inv.nr. 23: 'Liber privilegiorum', f. 82r-82v, mogelijk naar A.

Drukken: n.v.t.

E1 Dit is dat recht ende haer komen van myns heren tollén van Utrecht, alsoe alst synen tolnaers van outs an gekomen is

Tarieflijst van de Utrechtse tol, vastgesteld door bisschop Floris van Wevelinkhoven.

Datering: tussen 1378 en 1393.

Origineel: verloren.

Afschriften: B. (1453), de Wezelse lijst. SW, nr. A1-341-12, f. 41r-48v: 'Uterrechtse toll ordnungh', aldaar f. 47r-48v, mogelijk naar A; C. (1509), de Zwolse lijst. HCO, Stadsbestuur Zwolle (toegang 0700), inv.nr. 23: 'Liber privilegiorum', f. 82v-83r, mogelijk naar A.

Drukken: n.v.t.

E2 [geen opschrift]

Tarieflijst van de Utrechtse tol, vastgesteld door bisschop Floris van Wevelinkhoven, herziene en uitgebreide versie

Datering: na 1409, voor 1432, waarschijnlijk na 1420.

Origineel: A. (1420-1432), de Haagse lijst. NA, Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland, Registers en Stukken (toegang 3.01.27.01), inv.nr. 696, f. 1r-4r.

Afschriften: B. (1555-1580). HUA, Huis Oudegein (toegang 7), inv.nr. 10: 'Verclaringhe van 't recht vanden tolle, diemen tot Utrecht, opt Geijn ende ande Vairt den coninck schuldich es, ende van allen ouden heercommen gewoentlick es geweest te ontfangen van allen goeden aldair passerende, nae distinctie hier nae.'

Drukken: Frederiks 1875, 526-531, naar A.; De Geer van Oudegein 1860, 392, bijlage 3, nr. 20, gedeeltelijk naar B.

E3 Ordonnantie ende lijste, waer naer d'Officers 't recht vande tollén binnen Utrecht,

op de Vaert, ende in 't Geyn sullen hebben te gaderen ende ontfangen

Tarieflijst, 'welcke recht van Tolle alhier gestelt wort naer datmen 't selve geuseert heeft gehad t' ontfangen by Bisschop Frederick van Baden. By Bisschop Philips van Bourgoingen. Ende Bisschop Henrick van Beyeren tijden. Ende daer naer by die Keyserlycke ende Conincklycke Mayesteiten als geweest zijnde Heeren van de Lande van Utrecht. Ende voorts by de Staten van den selven Lande gecontinueert wordt'.

Datering: vóór 1660, na 1581. Volgens de preambule zou dit tolrecht zijn terug te voeren op de bisschoppen Frederik van Baden (1496-1516), Filips van Bourgondië (1517-1524) en Hendrik van Beieren (1524-1528) en daarna zijn gecontinueerd door keizer Karel V (1528-1555), koning Filips II (1555-1581) en de Staten van Utrecht (na 1581). Nog tijdens het bestuur van Filips II blijkt echter nog de tarieflijst E2 van kracht, op grond waarvan het jaar 1581 als datum post quem mag gelden.

Origineel: niet aangetroffen.

Afschriften: n.v.t.

Drukken: a. *Ordonnantie ende lijste etc.* (Utrecht, Amelis van Paddenburgh, 1660); b. *Ordonnantie ende lijste vande tollén binnen Utrecht, op de Vaert, ende in 't Geyn* (Utrecht, Willem van Paddenburgh, 1679); c. Van de Water 1729, dl. 2, 324-326 sub VII, naar b.

F [geen opschrift]

Lijst van Utrechtse maten en gewichten

Datering: na 1386, vóór 1432.

Origineel: A. (1420-1432), de Haagse lijst. NA, Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland, Registers en Stukken (toegang 3.01.27.01), inv.nr. 696, f. 4r-4v verloren.

Afschrift: n.v.t.

Drukken: Frederiks 1875, 531, naar A.

Noten

- 1 Afschrift door Tonny van Aken in opdracht van de stad Wezel, aldus de stadsrekening van 1453, f. 36v: 'Item Tonny van Aken doin copijren eyne rolle inhaldend die gelegenheit der tolle tUtrecht, had 10 schilling 6 denar.' Deze scribe was ten laatste sedert 1454 (tot 1487) actief als secretaris van het gerecht in Wezel en diende daarbij van 1476 tot zijn overlijden in 1489 als een van de beide kerkmeesters van de Sint-Willibrordkerk aldaar. Vriendelijke mededeling Dr. Martin Wilhelm Roelen, Stadtarchiv Wesel. Niet uitgesloten is dat met de hier genoemd 'rolle' het originele handschrift in Utrecht wordt bedoeld.
- 2 Op grond van de namen van de vier gezworenen bovenaan de lijst te dateren tussen 1420 en 1432. Vgl. de namenlijst van de gezworenen, bijlage 5.

BIJLAGE 2: UITGAVE VAN DE TEKSTEN VAN HET UTRECHTSE TOLRECHT

A1 Tolrecht 1122 (vertaling 1395)	A2 Lijst Wezel (1453)	A3 Lijst Den Haag (tussen 1382 en 1391)
<p>Item ene privilegi van keyzer Henric in latine, ende uten latine in duytsche ghescreven roerende vanden uutheemschen coopluden wes si tUtrecht sculdich siin van tollen</p>		<p>Item dyt is alsulken sedel als ons die vier gesworen gegeven hebben bij hoeren eede, datmen nemen soude ende wie dair vry waren, ende elc op sinen pennynck, als ghesworen Egbert van Gronenberch, Claes die Edel, meyster Lambert die Coeck¹ ende Dirck Hasert</p>
		<p>Item Utrecht, Amersfoirt, Renen en gheven niet.</p> <p>Item Culenborch, Vyanen, ende Scoenhoeven, ende der Meyde, Montfoert, IJselsteyn syn vry, mer hoir landen die sy onder hem hebben, die geven halff toll tot Gheyn ende optie Vaert.</p>
		<p>Item Amsterdam ende Amsterdammer lant, Weesp, Mueden ende Neerden, ende alle Goeylant, ende Woerden ende dat lant van Woerden, Ouwater ende tlant van Ouwater, ende Wyck ende tlant dat dair onder leyt, ende Leerdam ende dat lant van Leede, ende Nyport ende Langheraec², ende tgherecht van Liesvelt. Dese voirs. vaeren opt Stychts recht ende gheven halff tot Gheyn off optie Vaert. Ende tot Utrecht vaeren sy vry.</p> <p>Item Deventer, Campen, Zwoll, Groenynghen, ende als all die steede van Overysel vaeren tot Utrecht vry, mer tot Gheyn off optie Vaert gheven sy van hoeren scepen offt waegen van elc een doeyt.</p>
	<p>Die van Mens, van Worms ende van Spier soe wat sye tUtrecht brengen dye en sullen nyet meir geven dan enen halven vierdanc ende een par hantschoen.</p>	<p>Item Mens, Woerms, Spiers wat elc hoiren voirscreven borgher tot Utrecht brengen, die gheven elc voir hoeren gueden enen halven vierdanc, ende een paer hantschoen.</p>
<p>So wie van [boven] Dusburch comende siin jaerlix coerns toebrenghende, die gheven achte penninghe, mer dien achtende penning gheve men weder; vander pleijte³ twe, ende een om een mudde⁴.</p>	<p>Die van Nuze sullen geven seven pennynge ynt tolhues soe wat sie brengen off wech voeren. Ende wanneir die bisschop van Utrecht te Nuse benacht iofte om noet der clesyen van Utrecht so sullen sie hem geven eyn aem wijsn ende synen paerden hoye ende water.⁵</p>	<p>Item Nwys gheven elc myt hoiren guet vii d.</p>
<p>Ende wie van steden die beneden Dusburch ghelegghen siin comen, die gheven zeven penninghe ende den zevenden penning gheve men weder; vander pleijte twe ende een om een mudde.</p>	<p>Die van Weerden, van Duysborch, van Nymagen, van Tiel ende van Santwijc geven enen pennynck ynt tolhues soe wat sie brengen offte wech vueren</p> <p>Die van Aken ende alle die steden des keyzers die van Nymaghen comen tUtrecht, die en sullen mer enen pennynck gheven.</p>	<p>Item die van Keyzersweerd ende Dwysborch⁶, Nymmegen, Tyel ende Soutwyck [sic, lees: Santwyck], ende Aken, dese gheven elc voirscreven van hoeren gueden een zwartgen.</p>
<p>Wie wiin brenghen van elken vate zestien penninghe, van welken men hem den zesten penning weder gheve. Is dat si tien vate of meer hebben, so selmen hem van enen vate die tolln verlaten, datmen onder tfolc seijt vullewiin⁷. Ist min dan tiene, so en selmen hem nijet wedergeven.</p>	<p>Alle die steden die tolle schuldich syn toe geven, die geven van elken vate wyns dat meir hout dan drie amen sestien pennynge ende vanden sceppe twe pennynge.</p>	
	<p>Gaste die komen te Geyne myt wyne, oick hoe voel sys hebn (sic) ende vercopen sie daer nyet, so en sijn sie tUtrecht genen toll schuldich te gelden. Mer wilc hore vercoept een vat van drie amen offte meer die tolne is sculdich te geven, daer mede maect hie alle syn guet tollnbaer.</p>	
<p>Copen si die ghebrochte wiin als wech te voeren, is die vissche tolln meerre dan die wiin tolln, so betalen si om den visch⁸ tolln.</p>	<p>Gaste die komen myt wyne, verkopen sie den wijn ende kopen weder harinck, is des wyns mer dan des harynx so is die wijn tolne sculdich ende die harync en gelt nyet. Ende is des harynx meer dan des wyns soe gelt die harync ende die wijn en gelt nyet.</p>	
	<p>Alle die syn van des hertoghen lant van Brabant, die myt duytschen tongen spreken, die geven van oeren schepe dat eyn hangende roder heefft achte pennynge. Mer hevet schip eyn hant roder dat gevet vier pennynge ende dair mede syn sie vrij, mer sye moeten bidden den tolnaer dat sie hoer lakene uit horen schepe moten doen, ende des weygart men hem nyet.</p>	

Die van Mechelen ende van Diest gebruiken mede aldes
vorsprokens rechts. Mer komen die van Brabant, van Mechelen
ende van Diest te samen in enen schepe soe is elck schuldich te
gelden synen sonderlynghe tolne, alsoe gelijc off elc een schip hadde.

Die van Vlianderen ende van Henegouwen die myt duytscher
tongen spreken, die hebn (sic) dat selve recht dat die van Brabant
hebn die duytsch spreken.

Als [sic, lees: Alle] die myt walscher tonghen spreken soe wanen sie
komen, geven vanden schepe dat een hangende roeder heeft xvi
pennynghe, ende men sel hem weder geven twe pennynghe. Vande
schepe dat enen hantroeder heeft dat geefft achte pennynghe,
ende men sel hem nyet weder geven.

Als [sic, lees: Alle] die van Zeelant van geenre side der Scelt ende oic
van deser side der Scelt ende alle die van Hollant van deser side der
Masen wonende genyeten des selven rechts des die van Hollant
ende van Zeelant genyeten. Mer komen sie al te gader in eyn schip
soe gelt elck synen sonderlynghe tolne alst hyr baven gescreven is.

Elck voder honychs dat by den Geyne avervaert te Vlianderen, te
Zeelant ende te Brabant dat sel geven twe schillinge, dat oic
opwaert vaert tote Renen waert, die en geven tUtrecht genen tolne.

Soe wie harynck brengt die tollensbaer is ende dien verkopen ende
wederkopen, die sullen gheven van elken last sestien pennynghe
ende twe pennynghe vanden schepe te tolne.

Die Vresen van Oesterlant comende vier ende twintich penninghe
sullen si gheven, also datmen hem vier penninghe wedergeve.

Eyn schip dat coemt van Vreselant myt harynghe dat twe schillynghe
sculdich is te gelden, heeft dat twe last ofte meir, soe gelt dat schip
achte pennynghe ende vanden harynghe den rechten tolne. Mer
heefftet myn dan twe last soe sel dat schip geven twe schillinge,
ende daren baven syne rechten tolne als sede ende gewoentelike is
vanden harynghe.

Gaste die comen t'Utrecht offte Geyne myt roggen off mit weyte
offte myt enygerhande koerne, soe wat slachts dat is elck gelt mer
enen pennynghe ende die tolne vanden scepe als gewoente ende
geset is.

Die last paeldrincs gevet twee schillinghe

Die Denemarckers als si om haer comanscap inder stat gaen, so sel
elke van dien die meesters hieten vanden scepen gheven van sinen
hoefde vier penninghe.

Die Denen myt schepen yser luttel offte veel, geven van synen
hoefde vier pennynghe ende genen andren tolne, mer van elken
scepe hebn (sic) sie enen knaep vrij ende quijt.

Maer die Noertweghers kennen wi vri van tollens altemale.

Noermans geven genen tolne

Soe wat schip twe schillynghe gevet, dien man geefft men weder
twe pennynghe

Soe wat schip sculdich is to gelden xvi pennynghe ende heefftet twe
last herynx in offte meir, soe geltet schip vier pennynghe ende die
harync gilt synen rechten tolne als gewoente is

Die van Zassen comende siin, gheven zeventien penninghe, den
zeventienden penninc gheve men hem weder.

Gaste van Homborch, van Lubeke, van Bremen, van Staden myt
schepen komende, geven van elken scepe xvi pennynghe. Mer
brengen sye harync ende wyn wech vueren, die geven haren
rechten gesetten tolle. Mer brengen sie coerne, si wilker hande
dattet sij, die geven van elken enen pennynghe. Ende ist dat die van
Homborch, van Lubike ende van Bremen te gader komen in enen
scepe, elc gelt enen sonderlynghe tolne.

Ende die comanscap ghoet brenghen, sullen betalen van elken last een fertoen⁹.

Eyn schip dat van Kenemerlant ende van Waterlant comt dat een hangende roeder heeft, gelt achte pennynghe, ende wat schip dat enen hantroeder heeft dat gelt vier pennynghe.

Item soe wat sceepen dat dair comen moeghen van Hoern, offt van Almar, oft van Enchuusen, oft van Monigendam, oft van Adam¹⁰, oft van Edam en sult ghy niet meer off nemen dan van hoeren scepen eenen halven Vleems, of sy roeder hebben offt gheen. Mer wes guet sy in hebben moeghen, dair een [sic, lees: en] hebben sy gheen vryheit off, mer si sellen gheven nae dattet Register uut weyst. Ende altijt suldi vragen wan sy sint oft wat sij pleghen te gheven, dat is te weten wat guet sy uut voeren, sellen ghy in dat teyken scriven. Ende dair off nae dat Regyster uut weyst. Ende wat dat Register niet en hout, dair sult ghy van nemen van elken gulden xv cromstert, voerden gulden — iiii doytgens oft den hondersten pennyngck. Item soe wes gueden quamen te vertollen dat te Maersen wil, ende dat guet in drie schuten van Amsterdam, dair selt ghy die schuet in vertolt scriven, ende nemen dair roeder toll off van die geen diet guet toe hoirt. Alsoe veer alst guet weerdich is acht offt tien gulden offt meer, ende nemen dair roeder toll off. Opt redelicste dat ghi krijghen coent, want Amsterdam ende all Amsterdammer lant en sint hier niet sculdich, mer al tolber guet maec [sic, lees: maakt] tolber scyp off waegen. Item soe wye uut Waterlant oft uut Vreeslant in coemt, myt riet, oft myt wagenscot, off myt ander goet dat gheen ventegoet en is, sy sint dair off sculdich van elken gulden dattet hem staet ingecoft — iiii doytgens, ende hoeren rodertol van hoeren scepen. Ende dat plechtmen al hoefflic te betaelen, dat alsoe te Maersen in coemt voir sulken goeden. Ende voerde sulke luede enyghen gueden oft plefusen oft ander guet uut, ende sy seyden dattet Amsterdam thuus hoerde, oft onse burgher toe hoerde, dat een doert [sic, lees: en doet] ghy dan in hoir teykenen niet scriven.

Eyn vat asschen gelt twaleff pennynghe

Een last copers gelt enen halven vierdonck

Gaste die myt perden komen so wanen sie syn die tolbaer sijn sonder die Denen, die geven van elker perde vier pennynghe verkoept men se in Utrecht

Die Vresen die zout brenghen een loep zouts ende enen penning betalen.

Gaste die myt soute komen die tollenaar syn geven van elken schepe eyn loep souts ende vanden schepe den rechten gesetten tolne

Schepe die myt scollen komen van elken schepe xvi scollen ende die sel men antwoorden inden tolne an een zeel gebonden.

Achte dage voir unser vrouwen Sinte Marien gebuerde mytter sonnen optocht so is die vrie marct bynnen Utrecht, ende die marct gaet uit achte dage na unser vrouwen dage vorsz. inder optocht vander sonnen. Ende wie comt bynnen desen vorsz. termynen in Utrecht ende dair bynnen wech vaert diene gevet genen tolne, mer die vor deser tyt komen ende na deser tyt bliven die gheven haren rechten gesetten tolne.

Noten

- 1 Frederiks 1875, 525 leest 'Weck'.
- 2 Frederiks 1875, 525 leest 'Langhewer'.
- 3 *pleijte*, vertaling van *plecta*: last.
- 4 *mudde*, vertaling van *modium*: schepel.
- 5 Deze passage ook bij: Lau 1911, 172, n. 5; Stadt Wesel Caps. 41, nr. 12, f. 41a.
- 6 Frederiks 1875, 526 leest 'dWylborch'.
- 7 *vullewiin*: vulwijn, wijn bedoeld om vaten bij te vullen, waaruit wijn was verdampt tijdens het transport. Zie: Beukers 2007, 10.
- 8 Het Latijnse origineel heeft *allecia*: haring.
- 9 *fertoen*: synoniem voor *vierdonck*, een vierde penning.
- 10 *Adam*: synoniem voor *Edam*.

B1 Wezelse lijst (1453)	B1 Zwolse lijst (1509)	B2 Stadsboek (Liber albus) (1340)	B2 tRoede boec (1388-1390)
		Dat sijn onse borghere sculdich [t]er Nijervaert van tollē, al sonder van wine	C Dit zīn onse Borghers sculdich Ter Nyervaert van tollē, al sonder van wine
Gaste die gelden vanden last vellen xii pennynge, ende die borgers van Utrecht nyet	Gaste die ghelden vanden last vellen xii pennynge, ende die borgers van Utrecht nyet	Van enen last hude nyet	Van enen last huden nyet ¹³
Elck hondert coerns, soe wat koern dat is, gelt achte pennynge, die borgers nyet	Item elck hondert coerns, so wat coern dattet is, gelt viii pennynge, die borgers nyet	Van coerne nyet	Van koerne nyet
Die wage gesmouten smeers so welkerhande dattet is, gevet twe pennynge, die borgers enen pennync	Item die waghe smoutes smeerts soe welker hande dattet is, gheeft ii pennynge, die borgers enen pennync	Van i vate smeers i d. [=denarie of penning]	Van ene vate smeers i d.
		Van i waghe smeers nyet	Van ene waghe smeers nyet
Elke tonne biers enen pennync, die borgers enen hallync ¹⁴	Item elke tonne biers i pennync, die borgers i hellync	Van i tonne biers i o. [=oobol of een halve penning]	Van ene tonne biers i o.
Elke tonne wijns twe penninge, die borgers enen pennync	Item elke tonne wyns ii pennynge, die borgers i pennync	Van i tonne wijns i d.	Van ene tonne wijns i d.
Van elken molensteen enen pennync, die borgers enen hallync	Item elke molensteen i pennync, die borgers i hellync	Van elken molensteen i o.	Van elken moelensteyn i o.
Vanden last querensteen ¹⁵ twe pennynge, die borgers nyet	Item vande last queernsteen ii pennynge, die borgher nyet	Van quaren stenen nyet	Van quaren stenen nyet
<i>Vanden last borden¹⁶ twe pennynge, die borgers nyet</i>	Item vande last boersten [sic] ii penninghen, die borgher nyet	Van berden nyet	Van berden nyet
<i>Van een hondert souts xii pennynge, die borgers nyet</i>	Item van i hondert souts xii penninghe, die borgher nyet	Van c souts nyet	Van hondert zouts nyet
Vanden last haryncs ses penninge, die borgers nyet	Item van i last heryncs vi penninghe, die borgher nyet	Van i last harinx nyet	Van enen last herincs nyet
Vanden last vischs weder sy sijn souden off vorsch behalven harync twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last vysch weder sy syn gesouten off wer vers behalve herync ii penninghe, die borgher nyet	Van verschen vische of van souden nyet	Van verschen visch of van zouten nyet
Vanden last paeldrincs xii pennynge, die borgers nyet	Item vanden last paeldringh xii penninge, die borgher nyet	Van paeldringhe nyet	Van paeldringhen nyet
Vanden last casen twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last casen ii penninghe, die borger nyet	Van casen nyet	Van cazen nyet
Vanden last gesoutens vleisch twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last gesoutens vleys ii penninghe, die borgher nyet	Van souden vleysche nyet	Van zouten vleysch nyet
Vanden slijpsteen enen pennync, die borgers nyet	Item vanden slijpsteyn i pennync, die borgher nyet	Van slijpstenen nyet	Van slijpstenen nyet
Vanden last muersteens twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last muersteens ii pennync, die burger nyet	Van muerstenen nyet	Van muerstenen nyet
Vanden last houts twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last houts ii pennync, die burger nyet	Van houtē nyet	Van houtē nyet
Van enen hondert broits enen pennync, die borgers nyet	Item van i hondert broits i pennync, die burger nyet	Van brode nyet	Van brode nyet
Vanden last meels twe penninge, die borgers nyet	Item vanden last meels ii penninge, die burger nyet	Van mele nyet	Van mele nyet
Vanden last tyns, loits, copers ist gewrocht off ongewrocht twe penninge, die borgers nyet	Item vanden last tyns, loets, coepers ist gewracht off ongewracht ii penninge, die borger nyet	Van coe[p]er, tyn, loet, ghewrocht of onghewrocht nyet	Van coeper, tyn, loot, ghewrocht of onghewrocht nyet
Vanden last yzers twe penninge, die borgers nyet	Item vanden last yzers ii penninghe, die borgers nyet	Van yser nyet	Van yzer nyet
Vanden vate stails twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden vate staels ii penninge, die borger nyet	Van elken vate staels i d.	Van elken vate staels i d.
Vanden last weden twe penninge, die borgers nyet	Item vanden last weden ii penninge, die borger nyet	Van weden nyet	Van weden nyet
Vanden last coilen twe penninge, die borgers nyet	Item vanden last colen ii penninge, die borger nyet	Van colen nyet	Van colen nyet
Vanden last scindelen ¹⁷ twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last scyndelen ii penninge, die borger nyet	Van scindelen nyet	Van sindelen nyet
Vanden last potten ende kannen twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last potten ende kannen ii penninge, die borger nyet	Van potten, van kannen nyet	Van potten ende van kannen nyet
		Van mersemans zac i d.	Van mersemans zac i d.
Van enen pac wants dat twe laken lanc is vier pennynge, die borgers twe pennynge	Item van enen pac wants dat ii laken lanc is iiiii penning, die borgers ii pennync	Van enen pake ii tire lang ii d.	Van ene pake twe tieren lang ii d.
Vanden packe des lakens vander lange eens lakens twe pennynge, die borgers enen pennync	Item van elken packe lakens vanden langde eens lakens ii pennync, die borger i pennync	Van enen pake een tire lang i d.	Van ene pake ene tiere lang i d.
Die pelsers gelden van hoeren pack vier pennynge, die borgers twe pennynge	Item die pelsers gelden van horen pac iiiii penninghe, die borger ii penninghe	Van eens pelsers pake i d.	Van ene spelsers (sic, lees: enes pelsers) pake i d.
<i>Van elken sacke wullen ofte merse wants drie penninge, die borgers enen pennync</i>	<i>Item van elken sacken wullen ofte merse wants iii penning, die borger i pennync</i>	Een zac wolle of comenscap die men overdraghet i d.	Van ene zacke wullen of comanscap diemen overdraghet i d.
Vanden tymmer ¹⁸ bontwercks twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden tymmer bontwercks ii pennync, die borger i pennync nyet	Bontwerck nyet	Bontwerck nyet
Van enen baden wasses is he groit is hy cleyne twe pennynge, die borgers enen hallinck	Item van enen bodem wasses is hij groet is hij cleyne ii pennync, die borger i hellync	Een bodem wasses groot of cleyne i o.	Van ene bodem wasse groot of cleyne i o.
Van allen harnassche van elken last twe pennynge, die borgers nyet, mer hebn sie die borgers in sacken off in tonnen so gelden sie ter tollē enen pennync	Item van allen harnassche van elken last ii penninge, die borger nyet, mer hebbense die borger in sacken off in tonnen so gelden sy ter tol i pennync	Alle harnasche nyet, mar dat men draghet in sacken of in laghelen [lagel=lederen zak of ton] i o.	Alle harnasche nyet, maer datmen draghet in zacken of in legghelen i o.
Vanden last zelen ¹⁹ ofte lynen twe pennynge, die borgers nyet	Item vande last zelen ofte lynen ii penninge, die burger nyet	Linen of zelen nyet	Lynen of zelen nyet
Vanden last lediger vate twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last lediger vaten ii penninge, die burger nyet	Ildel vate nyet	Ildel vate nyet

B1 Wezelse lijst (1453)	B1 Zwolse lijst (1509)	B2 Stadsboek (Liber albus) (1340)	B2 tRoede boec (1388-1390)
Vander tonnen botteren twe penninge, die borgers enen pennynck	Item vander tonne botteren ii penninge, die burger i pennynck	Ene tonne botter i d.	Ene tonne botter i d.
Vander tonne pecs twe pennynge, die borgers enen pennynck	[ontbreekt]	Ene tonne pekes i d.	Ene tonne pekes i d.
Van eyre tonne assche twe pennynge, die borgers enen pennynck	Item vander tonnen asschen ii penningen, die borger i pennynck	Ene tonne asschen i d.	Ene tonne asschen i d.
Van enen vate meeds ²⁰ twe penninge, die borgers enen pennynck	Item van enen vaten meeds ii penningen, die borger i pennynck	Een vat medes i d.	Ene vat medes i d.
Een scip myt uyen ende loick geveit mer enen scoeff, die borgers nyet	Item een scyp myt juyn ende loeck gheeft mer een scoeff, die borger nyet	loec of uyen nyet	Loec of uyen nyet
Vanden last calx twe pennynge, die borgers nyet	Item vanden last calx ii pennynge, die borger nyet	Calc nyet	Calc nyet
Een schip myt enen hanc roeder dat over gaet sonder zeel, dat gilt vier pennynge yft gast ist borger	Item een scyp myt enen hantroeder dat overgaet [overtrekken over een overtoom] sonder zeell [zeil], dat gelt iiiii penningen ist gast ist borger	Een scip mit enen hanghenden roeder iiiii d.	Ene scip mit enen hanghenden roeder iiiii d.
Eyn scip myt enen hant roeder gelt enen pennynck yst gast ist borger *	[ontbreekt]	Een scip mit enen hant roeder i d.	Een scip mit enen hant roeder i d.
Eyn schip dat alsoe groit is dat ment nyet avervoeren en mach sonder trecken van lynen, daer sel unse here die bisscop off hebn alsoe vele als die knapen hebn die dat schip avervoeren. Ende dair om doet onse here die bisscop maken die overtochte ende doet breken te Geyne *	Item een scyp dat also groet is datment nyet overvoeren en mach sonder trecken van lynen, daer sall onse here die bisscop aff hebben die dat scyp over voeren ende daer omme doet onse here die bisscop maken die overtochte ende daer breken [sic] te Gheyne	Een scip dat men over trecket mit linen, also vele sel die bisscop hebben alst cost over te trecken, daer mede den dijc [= de Lekdijk] te maken	Een scip datmen over trecket mit lynen, daer zel die bisscop also veel of hebben alst cost over te trecken, den dijc daer mede te maken
Een mese ²¹ velle off vlasses twe pennynge, die borgers eynen pennynck	Item een mese velle ofte vlasses ii penningen, die borger i pennynck	Ene mese vlasses i d.	Van ene meze vlasses 1 d.
Eyn rolle lynnwaets ²² van hondert ellen ende vijftigen enen pennynck, die borgers enen hallynck *	Item die tolle [sic, lees: rolle] linnenwarcks van hondert ellen ende van vijftigen i pennynck, die borger een hellynck	Ene rolle liwades, van elken hondert i o.	Ene rolle lidewades, van elken hondert i o.
Velle die gealuynt ²³ sijn ofte geloeyt, van elken last twe pennynge, die borgers nyet *	Item velle die ghealuynt sijn ofte geloyt, van elken last ii penningen, die borger nyet	Van gheloden hu[de]n i o.	Van gheloden huden i o.
Vanden last schoen twe penninge, die borgers nyet *	Item vanden last scoen ii penningen, die borger nyet	Van s[coen] nyet	Van scoen nyet
Volaerde ²⁴ , mede ²⁵ ende woude ²⁶ , ende wede ²⁷ elck last twe pennynge, die borgers nyet *	Item voleerde, woude ende wede elck last twee penninge, die borger nyet	Van volaerde, me[d]e ende woude [nyet]	Van vuleerde, mede ende woude nyet
Van enen vate wijns dat volscharich vat heet twaleff pennynge. Ende vanden bodem des vaets enen hallinck, ende vanden dike ²⁸ enen pennynck *	[ontbreekt]	Van enen volsca[r]ighen vate wijns [x]ii d. Ende [v]an elken bod[e]m [i o.], ende dat se[l] houden [xii] [a]me ²⁹	Van elken volscari[gh]en vate wijns xii d. Ende van elken bodom i o., ende dat zel houden xii ame
Die den craen hebn opt Geyne die sijn schuldich unsen heer den bisscop alle iaer te brenghen ynt gruythues tien pont guets payments tot Sinte Martijns mysse ende tot Sinte Peters mysse. *	Item die den craen hebben opt Gheyne die sijn onsen heer schuldich alle jaer te brenghen int gruuthuys x pont goets paymentes tot Sinte Martensmisse ende tot Sinte Petersmysse.	De den kraen hebben, die sellen alle iaer int gruuthuys bringhen x liber goetsghelts, te betalen tot Sinte Martijns misse ende Sinte Peters [miss]e.	Vanden Kraen Dye den kraen hebben, die zellen alle jaer int gruythuys brengghen tien pont ghoets ghelts, te betalen tot Zinte Martijns misse ende tot Zinte Peters misse.

Noten

11 Bij de cursief gedrukte passages in B1 is afgeweken van de volgorde in het origineel en de volgorde van B2 aangehouden. De met een * gemarkeerde passages in de Wezelse lijst zijn dubbel afgeschreven in deze lijst.	19 <i>zelen</i> : zeildoek.
12 Weergegeven naar de bron, de editie in MRU wijkt af in het kopje. Hiaten aangevuld op basis van het afschrift in het <i>Roede boec</i> .	20 <i>mede</i> : honingbier.
13 In de marge in lopend handschrift: 'dit selven al scriven'.	21 <i>mese</i> : mand.
14 <i>hallync</i> : halling, een halve penning.	22 <i>lynnwaet</i> : linnengoed.
15 <i>querensteen</i> : handmaalsteen.	23 <i>gealuynt</i> : gelooit met aluin.
16 <i>borden</i> : planken, latten.	24 <i>volaerde</i> : vollersaarde, klei benut bij het vollen van wollen stoffen.
17 <i>scindel</i> : houten dakpan.	25 <i>mede</i> : meekrap, rode kleurstof.
18 <i>tymmer</i> : stapel.	26 <i>woude</i> : wouw, gele kleurstof.
	27 <i>wede</i> : wede, blauwe kleurstof.
	28 <i>dicke</i> : troebel. Waarschijnlijk troebele wijn, de droesem op de bodem van het vat.
	29 Een vat: 188 aam. Een aam = 170 liter.

C1 Wezelse lijst (1453)	C2 Zwolse lijst (1509)
Dit is dat recht van des bisscops tollen van Utrecht³⁰	Dit is dat recht van bisscops tollen van Utrecht
Inden iersten van elken pack wants die lanc is een laken twe gude pennynge die maken drie copkijn ³¹	Inden yersten van elken pack wants dat lanc is een laken ii guede pennynge die maken drie copkens
Item van elken vate honychs negen copkijn alle tlant aldoer	Item van i vate honich ix copkens alt lant doer
Item boter geefft des gelijx	Item botter des gelyck
Item harync ende buckinck elck last geefft vier ende twintich copkijn	Item herynck ende buckynck elc last geeft xxxiii copkyn
Item speck ende anders alle souden vleisch geefft van elcken pont grote twe groet	Item speck ende anders alle zouten vleysche geeft van elck pont groet ii groet
Item geefft coper ellick hondert gewegens enen engelschen pennynck	Item ... [opengelaten] coepher [sic, lees: coeper] elc hondert pont ghewegens een engelschen pennynck
Item bontwerck van elken pont grote twe groit	Item bontwerck van elck pont groet ii groet
Item van elken badem wasses is he groit off cleyn enen groten	Item van elken bodem was tsy groet oft cleyn i groeten
Elck vat asschen geefft achtien copkijn	Item elc vat asschen geefft achtyen copkens
Item elke stucke wijns van drie amen ende daren boven geefft vier ende twyntich copkijn	Item elck stuck wijns van iii amen ende daer en boven geeft xxxiii copkens
Item elc schip dat dair vaert gift vier ende twyntich copkijn	Item elck scyp datter vaert geeft xxxiii copkens

noten

30 Hier naar de eerste editie van de lijst op f. 44v-45r, verderop (f. 45v-46r) nogmaals met spellingsvarianten.

31 *koppeken*: 1/4 penning, hier kennelijk 1/3 penning.

D1 Wezelse lijst (1453)	D2 Zwolse lijst (1509)
Dit is men sculdich van rechte den vier gesworen uten gruythuse	Dit ismen sculdich van rechte den vier ghezworen uten gruuthuse
Int eerste soe geefft hem die Abt van Sunte Pouwels twe mudde roggen jairlix ende dair aff soe neemt he weder grute uten gruythuse om nyet.	Inden eersten soe gheeft hem die Abt van Sinte Pauwel ii mudde roggen jairlix ende daer off so neemt hy weder grute om niet wt den gruythuze.
Item twe loip souts ende vier mudde mouts soe sijn se sculdich jairlix toe hebn (sic) tot Sinte Martyns mysse inden wynter vanden Tolnaer.	Item ii loep zouts ende vier mudde mouts so z[y]n sy sculdich jairlix te hebben tot Sinte Mertens mysse inden winter vanden Tolnair.
Item tot vier tiden vanden jair soe is die Tolnaer hem sculdich toe geven elck een paer hantschoen ende daer toe hoeffschede [sic, lees: hoefsheit ³²], alsoe tot Sinte Mertyns mysse, toe kersavont, tot paisschen, tot pynxsten.	Item tot vier tyden vanden jair so is hem sculdich die Tolnair te geven elck i pair hantschoen ende daer toe hoeshede [sic, lees: hoefsheit], alsoe tot Sinte Mertens mysse, tot kersavent, Te paesschen en te pynxteren.
Item soe is die Tolnaer sculdich den vier gesworen enen maitijt des manendages vor vastelavent.	Item die tolnaire is sculdich den vier gesworen een maeltyt des manendaghes voer vastelavent.
Item in die passi weke soe is die tolnaire sculdich toe geven elken gesworen ses grote tornoyse hoer hoichtijt mede te doen.	Item inden passieweke so is die tolnaire sculdich te gheven elke ghesworen ses grote tornoyse hoer hoechtyt mede te doen.
Item alle guet dat tolbaer ys achte dage voir unser vrouwen mysse telater ende achte dage na behoert t(o)e dien vier gesworen.	Item alle dat goet dat tolbaer is achte daghe voer onser vrouwen mysse te later ende acht daghe na behoert toe den vier ghesworen.
Voert ennych schip dat comet myt enen hanc roeder dat tolle sculdich is dair hebn (sic) si off enen guden pennynck.	Voort enich scyp dat coemt myt enen hantroeder [sic] dat toll sculdich is dair hebben sy off enen goeden pennynck.
Item van elken stucke wyms dat tolbaer is enen guden pennynck.	Item van elken stuck wijns dat tolbaer is enen goeden pennynck.
Item van eyn voeder ³³ boeteren enen guden pennynck.	Item van enen voeder botteren enen goeden pennynck.
Item van eyn vo(e)der honynchs enen guden pennynck.	Item van enen voeder hoeninchs enen goeden pennynck.
Item van een last kopers coemt te schepe offte myt wagen offte myt kerren ³⁴ enen engelschen.	Item van enen last copers te sceppe op te waghene off myt ker[r]en enen engelschen.

D1 Wezelse lijst (1453)	D2 Zwolse lijst (1509)
Item van enen last haryncks enen guden pennynck.	Item van enen last herynck enen goeden pennynck.
Item alle guet dat verboert waert dat is die helffte der vier gesworen.	Item alle goet dat verboert wert dat is die helfte den vier ghesworen.
Item tot elken tiden als men ontsluit ³⁵ soe is hem die tolnaire sculdich hoeseheit [sic, lees: hoefsheit] toe doen.	Item tot allen tyden als men ontsluit so is die tolnaire sculdich hem hoeseheit te doen.
Item wanneer hy se ontbiet so sijn se sculdich te komen ende seggen een recht tusschen den heer ende den koman op horen eet.	Item soe wanneer hyse ontbyet so syn sy sculdich te comen ende seggen een recht tussen den heer ende den coepman op oeren eedt.
Ende dit selve recht dat sy hyr hebn, hebn (sic) sy te Gheyne.	Dit selve recht hebben sy te Gheyne.
Voert als men die mate yken sel soe sijn se sculdich te komen tot twe schepen ende tot twe raits mannen ende helpen die mate yken, alsoe verre als hem die tolnaire te weten duet van des heren wegen.	Voert als men die mate yken sall so sijn sy sculdich te comen tot twee scepen ende tot twee raetsmannen ende helpen die mate yken, alsoe veer alst hem die tolnaire te weten doet vandes heren weghen.
Item het was averdragen by onsen here van Utrecht haren Florens van Wevelichaven dat [sic] datmen elke vijff pennynge die hyr vor beschreven staen betalen mochte myt eenre hollantsche placke ³⁶ die laetste toe Dordrecht geslagen worden ende elke pennynck is een swarten ³⁷ .	Item overdragen bij onsen heer van Utrecht heer Florens van Wevelichoven datmen elke vijff penninge die hier voerscreven staen betalen mochte myt een hollantsche placke die laeste toe Dordrecht geslagen worde, ende elck pennynck is enen sweerten
Item die weet maet ³⁸ sall halden vier schepel drie spynde ³⁹ ende een vierendeel spynts coerns mate.	Item die weetmaet sal houden vier scepel iii spynde ende i vierendeel spyns koerns.
Item die botter mathe die vierdeell sel houden negen taken ⁴⁰ waters ende een pont en een halff pont oly mathe.	Item die botter mate die viertel sel houden ix taken waters ende i pont en een halff pont olymate.
Item die honych mate sel houden ses taken waters ende een halff pont ende een halff merck.	Item die hoenich mate sal houden ses take waters ende i halff pont ende i halff merck.
Item die coelmaet, hoppen maet, gage maet ⁴¹ , runne maet ⁴² die sijn alleens ende sellen houden twe halff mudde ghestreken ⁴³ coren maets.	Item die coelmaet, hoppen maet, gage, ruynemaet die sijn alleens ende sellen houden twee halve mudde ghestrekens corens mate.
Item die oly kanne hout viertien pont [sic, lees: pint] oly.	Item die olye canne hout viertien ponts [sic, lees: pints] olys.
Item die calc maet ende sout maet alleens ⁴⁴ .	Item die calcmate ende die zoutmate alleens.
[ontbreekt]	Item die appelton sall houden vyff scepel coerns.
[ontbreekt]	Item dat scepel sel houden vii spynt koern maet ende dat halff scepell die helfte myn

Noten

32 *hoefsheit*: bewijs van welwillendheid, *geschenk*.

33 *voeder*: inhoudsmaat.

34 *myt wagen offte myt kerren*: met wagens (vierwielig) of met karren (tweewielig).

35 *ontsluit*: het gruihuis *open doet*.

36 *plak*: muntsoort.

37 *zwart*: muntsoort.

38 *weet*: wede, blauwe kleurstof.

39 *spynde*: spint, inhoudsmaat.

40 *take*: inhoudsmaat.

41 *gagel*: belangrijkste kruid in gruitbier.

42 *runne*: rinde, boomschors voor in de looierij.

43 *ghestreken*: afgestroken.

44 *alleens*: eveneens.

E1. Wezelse lijst (1453)	E1. Zwolse lijst (1509)	E2. Haagse lijst (1420-1432)	E2. Oudegeinse lijst (1555-1580)
Dit is dat recht ende haer komen van myns heren tolln van Utrecht, alsoe alst synen tolnaers van outs an gekomen is	Dit is dat recht ende haer comen van myns heren tolln van Utrecht bynnen de stat van Utrecht also alst synen tolnaers van outs gekomen is		Verclaringhe van 't recht vanden tolle, diemen tot Utrecht, opt Geijn ende ande Vairt den Coninck schullich es, ende van allen ouden heercommen gewoentlick es geweest te ontfangen van allen goeden aldair passerende, nae distinctie hier nae. Ende is te weeten, dat elke penninge alhier gestelt doet drie penningen Hollants ende xvi penningen Hollants een stuver van twee grooten Vleems.
Item van roeder tolln viii d.	[ontbreekt]	Item een scyp myt een roeder viii d.	Eerst een schip mit een roeder viii d.
		Item een scyp [sic, bedoeld: scuyt] myt een roeder vi d.	Item een schuyt mit een roeder iiiii d.
		Item [een scuyt] sonder roeder iiiii d.	Item een schuyt zonder roeder een halff stuver
Item van een vat harinc smeers vi d.	van herync smeers vi d.	Item een vat herinc smeers vi d.	Item een harinck vat smeers vi d.
Item van enen perde iiiii d.	van i peerde iiiii d.	Item een peert iiiii d.	Item een paert iiiii d.
Item van enen bodem wasses ii d	van i bodem wasses ii d	Item een baedem wass vi d.	
Item van een vat honichs vi d.	van i vat honychs vi d.	Item een vat hoenichs vi d.	Item een vat hoeninx vi d.
Item van enen sacke wollen xvi d. [sic]	van i sack wollen xxvi d.	Item een sack wollen xxvi d.	
[ontbreekt]	van i voeder coelen viii d.		
Item van enen vate ails ⁴⁶ vi d.	van i vate aels vi d.	Item een vat aels vi d.	Item een vat aels vi d.
Item van eenre tonnen vlas xii d.	van i tonne vlas xii d.	Item een ton vlas xii d.	
Item van enen vate meden ⁴⁷ iii d. [sic]	van i vate meden vi d.	Item een vat meeden vi d.	Item een vat meede vi d.
Item van een wage ⁴⁸ kesen die driehondert pont wegen vi d.	van i wage kesen die drie hondert pont weghen vi d.	Item een waech keesen die drie hondert [pond] we[e]cht vi d.	Item een waech kase die driehondert weecht vi d.
Item van honderts weyts off haver viii d.	Item van C [=100] weyts haver viii d.	Item een hondert weyts off haver oft anders koerns viii d.	Item een last weyts, haver, off ander koerns viii d.
Ende waert myn dan hondert soe sellen se geven na den beloip, vanden hondert mudden viii d. alz vorscreven is	.Ende waert myn dan C so sellen si geven na dien beloep vanden hondert mudden viii d. als voirscreven is		
[ontbreekt]	van i bodem smeers ii d.	Item een boedem smeers ii d.	
		Item een duysent estricke ⁴⁹ iii d. ii d. [sic]	
		Item een duysent gheloyde plefusen ⁵⁰ xii d. oft viii d.	Item een duysent gelayde plefuyens viii d.
		Item een duysent ongheloyde plefusen vi d. oft iiiii d.	Item een duysent ongeloyde plefuyens iiiii d.
Item van enen tymmer ⁵¹ bontwercks ii d.	[ontbreekt]	Item een tymmer bontwercks ii d.	Item een timmer bontwercke ii d.
Item van een deker ⁵² huden viii d.	Item van een deker huden viii deuts	Item een deken huden viii d.	Item een deeken huden viii d.
Item van enen korff soutens vischs diemen uit voert vi d.	van i korff soutes visch diemen wt voert vi d.	Item een korff gesouten vijs vi d.	Item een korff gesouten visch vi d.
Item een cupe weets ⁵³ die yn coemt off uit vaert viii d.	Item een cupe weets die in comet off wt vaert viii deuts	Item een kupe weets viii d.	Item een cuyp weets viii d.
Item van een terninc ⁵⁴ gewants iiiii d.	Item van i terlinc wants iiiii d.	Item een terlinc lakens iiiii d.	
Inden iersten van een pack gewants viii d.	Inden yersten van een packe wants viii deuts	Item een pac lakens viii d.	Item van een wollen laken een oort stuyvers
Item een schip off een waghen myt schollen xvi schollen	van i scyp off enen wagen scollen xvi scollen	Ende dair roertol [roertol] off	Ende dair roeder toll off
Item een schip souts dat tolbaire is een loip souts	van i scip zouts dat tolbaire is ... [opengelaten] loep zouts	Item een scyp off wagen myt scollen xvi d. oft xvi scollen	Item een schip ofte wagen mit schollen xvi d. ofte xvi schollen
[ontbreekt]	van i last heryncks xvi d.	Item een schyp myt sout een hondert een loep ⁵⁵ oft dair boven oft dair beneden een halff loep	Item een schip mit souts een thonderste vat ofte den hondertste penning
Item een last buckincks ⁵⁶ xvi d. [sic]	van i last buckynck xviii d.	Item een last heerincks xviii d.	Item een last harinck xviii d.
		Item een last buckinx xviii d.	Item een last bockens xviii d.
		Ende xx stroe ⁵⁷ is een last, ende sprot plechtmen ii voir i te rekenen	Ende twyntich stroe es een last, ende tsprot twee voer een
Item van een stuck wijns dat drie amen hout off daren boven xvi d.	Item i stucke wyns dat drie amen hout off daren boven xvi d.	Item een stucke wijns dat in coemt dat drie aem hout off dair boven xvi d. [in margine: wyn]	Item een stuck wijns dat incompt dat drie aem houdt off dair boven xvi d.
Item van een bael meden ⁵⁸ vi d.	van i bael meden vi d.	Item een bael meeden vi d.	Item een bael meeden vi d.
Item van een bael aluyns vi d.	van i bael aluyns vi d.		
		Item een boet ⁵⁹ westers ⁶⁰ wijns xii d.	Item een boet westersche wijns xii d.
Item van enen wagen vi d.	Item van enen wagen v d.	Item een waghen vi d.	Item een wagen vi d.
Item van eyne kerre iii d.	van eenre karre iii d.	Item een kar iii d.	Item een kerre iii d.
Item van enen bedde iiiii d.	van i bedde iiiii d.	Item een bed iiiii d.	Item een bedde viii d.
Item van eenre kiste iiiii d.	van i kyster iiiii d.	Item een kyst iiiii d.	Item een kist viii d.
Item van een vat oly iiiii d.	[ontbreekt]	Item een vat olvs iiiii d.	Item een vat olvs een stuver

E1. Wezelse lijst (1453)	E1. Zwolse lijst (1509)	E2. Haagse lijst (1420-1432)	E2. Oudegeinse lijst (1555-1580)
		Item een koey ⁶¹ , een scapprael ⁶² , een bedstede, een trysoer ⁶³ ; van elc iiiii d.	Item een koets, een schapprael, een bedstede, een trysoir voer elcx viii d.
		Item een scyp oft waghē myt varsche scollen een [van] die beste scholl	Item een schip ofte wagen mit varsche schollen, een die beste scholle
Item van een vat asschen xvi d. [sic]	van i vat assen [bedrag ontbreekt]	Item een vat asschen xii d.	
Item van een vat biers i d.	van i vat biers [bedrag ontbreekt]	Item een vat biers i d.	Item een vat biers i d.
<i>Item van een last peecks xii d.</i>	van i last peck xii d.	Item een last coepers ⁶⁴ enen halven vierdonck	
Item van een hondert koepers van nywen wercke off in mezen vi d.	<i>van C copers [bedrag ontbreekt]</i>	Item een last pecks of teers xii d.	Item een last asschen pecks off tars xvi d.
Item van ouden werck iii d.	<i>van ouden werck iii d.</i>	Item een hondert nij coperwercs vi d iiiii d.	Item een hondert nije coperwercks vi d.
<i>Item van een vat botteren viii d.</i>	<i>Item i vat butteren viii d.</i>	Item van hondert out coperwercs iii d.	Item een hondert oudt coperwerck iii d.
Item van een stueer ⁶⁵ die men heel doer die stat voert xvi d.	van i stuer die men heel [eind van de zin en bedrag ontbreekt]	Item een vat boters viii d.	Item een vat botters viii d.
Item van mersserie die in manden beslagen is vi d.	van merserie die men in manden [eind van de zin en bedrag ontbreekt]	Item een stoer die hier doer vaert xvi d.	Item een stuer die duervaert xvi d.
Item een koppel froyts vi d. [ontbreekt]	[ontbreekt] <i>van C pont staels off yzers iii d.</i>	Item een mande marseryen vi d.	Item een mande marserie xvi d.
		Item een coppel froeyten ⁶⁶ vi d.	Item een coppel froeyten vi d.
		Item een hondert yzers oft staels ii d.	Item een hondert ijsers ofte staels ii d.
		Item een ton galants ⁶⁷ ii d.	Item een ton galantz ii d.
		Item een mand staels we[e]cht iii ^c liber	
		Item een rijst ⁶⁸ leyen ii d.	Item een rijst leyen ii d.
		Item een sinter ⁶⁹ harsen iii d.	Item een sinter harssen iii d.
		Item een waech ⁷⁰ glass v d.	Item een waech glas ii d.
		Item een oss oft een koy iiiii d.	Item een oss ofte een koe iiiii d.
		Item een verken i d.	Item een vercken i d.
		Item een scaep i d.	Item een schaep i d.
		Item een rolle loets ii d.	Item een rolle loodtz ii d.
		Item een schijff gaerns vi d. oft iiiii d.	Item een schijff gaerns viii d.
		Item alle poelsaet van Mueden ½ d.	
		Item van i beer ⁷¹ viii d.	Item van een beer viii d.
		Item alle dese voerscreven pennynghen sint die vier een out butghen. (later bijgeschreven: daer voeren dat de tollenaer nu ontfanct een blanck)	Item wat tolbaer goeden van Utrecht willen wesen naer de Vaert off int Geijn, die betalen tot Utrecht voorsz. dubbelden toll.
		Item voirt alle guet dat hier niet in benoempt en staet, dat gheefft den hondertsten pennynck tot elken tollē, alsoe wel op die Vaert oft Gheyn als tot Utrecht. Mer wat Gheyn vertolt, dat en gheeft an die Vaert niet. Ende dat andie Vaert vertolt, dat en gheefft te Gheyn niet.	Item voort alle goet dat hier nyet inne benoempt en is noch en staet, dat geeft den hondertsten penninge tot elcken tollē, alsoe wel opte Vaert oft tGeijn als tot Utrecht. Maer dat int Geijn vertolt, dat gheeft aen die Vaert nyet, ende dat ande Vaert vertolt dat en gheeft int Geijn nyet.
		Item een scip, dat uut wil vaeren optie Vaert oft Gheyn doer, daer ende selt ghy van nemen een braspennynck, ende soe selt gy in dat teyken scriven int laetste: laet vaeren. Ende wes guet dat sy in hebben dat tolber is, sult ghy mede in dat teyken scriven ende nemen dair off dat geen datter sculdich is. Ende en hadt scyp geen roeder, soe en neemt niet meer off dan twee botgens.	
		Item soe wat schyp off schuet uut wil vaeren te Maersen doer ende tol schuldich is, sel gheven, myt een roeder een vleems ende sonder roeder een halven stuer.	
		Item soe wes guet dattet in had, sel men mede in dat teyken scriven ende nemen dair off dat sy schuldich sint, dat sy uut voren. [passage A3]	

Ende alle dese pennynghe vorscr. sellen wesen elck pennynck enen swarten ende elke vyff swarte sel men betalen myt eenre guder dordrechse placke die nu laetste werff tot Dordrecht gesleagen waert, behouden mynen here van Utrecht alle synen recht.

Alle dese penny[n]ge voirsr. sellen wesen elken pennynck enen swarten ende elke wyff [sic, lees: vijf] swarte selmen betalen myt eenre gueden dortscher placke die nu laetstwerff toe Dordrecht gheslagen wort, behoudelic mynen heren van Utrecht alle syns rechts.

Item offer enych wijn inqwaem dair selt ghy van nemen van elc stuck iii butghens oft qwamer enych yser in elc duysent ii braspennyngen. Ende vraeghet hem oft sy enich leyen [leisteem] in hebben oft loet [lood] alst van boven [stroomopwaarts] coemt. Item van ellike aem wijns diemen uutvoert, daer off suldi nemen een butghen

Item alle dese voerscreven pennyngen sellen wesen elcken pennynck enen swarten. Ende elke vijff swarten selmen betalen myt een dortsche placke die nu laetste te Dordrecht gheslagen wort behoudelic myns gnedighen heren sijn rechts. Ende dit was overdraghen by bisscops Florens van Wedelichovens tyden.

Noten

45 Bij de cursief gedrukte passages in E1 is afgeweken van de volgorde in het origineel en de volgorde van E2 aangehouden.	58 <i>mede</i> : meekrap, rode kleurstof.
46 <i>ael</i> : aal of paling.	59 <i>boet</i> : vat.
47 <i>mede</i> : honingbier.	60 <i>westersche</i> : Franse.
48 <i>wage</i> : waag. Een waag kazen, hier dus 300 pond.	61 <i>koeys, koets</i> : ledikant.
49 <i>estricke</i> : tegels.	62 <i>scapprael, scaprade</i> , provisiekast.
50 <i>gheloyde plefusen</i> : gelode plavuzen.	63 <i>trysoer</i> : tresoor, schatkist.
51 <i>tymmer</i> : stapel.	64 <i>coeper</i> : koper.
52 <i>deker of daker</i> : 10 stuks.	65 <i>stuer</i> : steur.
53 <i>wede</i> : blauwe kleurstof.	66 <i>froyt, froeyten</i> : fruit.
54 <i>terlinc</i> : pak.	67 <i>galant</i> : gekruide wijn.
55 <i>loep</i> : loop, inhoudsmaat, soms een schepel of vaatje.	68 <i>rijst</i> : bundel.
56 <i>bucking</i> : bokking, gerookte haring.	69 <i>sinter</i> : gesmolten klomp.
57 <i>stroe</i> : vismaat. Een stro is een last van 20 stuks.	70 <i>waech</i> : waag, gewicht, vaak 180 pond.
	71 <i>beer</i> : beer, mannetjes varken.

F Utrechtse maten en gewichten

Item een scip (sic, bedoeld scippond⁷²) gaerns wegghet omtrent iiiii^c liber. Ende men coepet dat i^c om xl stuver, ende i^c hennep om xxviii stuver.

Item een puerswouwen⁷³ wegghet xlii liber ende die coepman omtrent vijff stuver.

Item een cuep weets⁷⁴ coepmen omtrent viii Rijnse gulden nae dien sy guet sint.

Item een bael meden⁷⁵ moden (sic!) coepmen omtrent viii Rijnse gulden nae dien sy guet is⁷⁶.

Item een pack lakens hout xxiiii laeken, ende een terling laekens hout xiiii laeken.

Item een bael vesteyn⁷⁷ hout xlv vesteynen, ende een vesteyn hout xx ellen⁷⁸.

Item een last kesen⁷⁹ hout xii scip liber⁸⁰, en i scip liber hout iii^c liber ende een waech kesen iii^c⁸¹.

Item een tall heerinx⁸² hout ii^c, ende vijftich tal hout dat last⁸³.

Noten

72 schippond: doorgaans 300 pond, hier dus 400 pond.	78 ofwel: een baal fustein is 900 el.
73 <i>peurs</i> : onbekende maat. Wouw of woude: kleurstof voor laken om geel te verven.	79 waag kaas: 180 pond kaas.
74 <i>wede</i> : kleurstof voor blauwverven.	80 schippond: 300 pond.
75 <i>mede</i> : meekrap, kleurstof voor roodverven.	81 Frederiks 1875, 531, noot 12, leest onjuist m ^c ofwel 1000 x 100.
76 afhankelijk van de kwaliteit.	82 haring.
77 fustein: mengweefsel van katoen en linnen of wol.	83 ofwel: een last haring is 10.000 stuks.

BIJLAGE 3: STEDEN MET TOLVRIJSTELLINGEN IN UTRECHT

Stad/regio	A2	A3 Utrecht	A3 Gein of op de Vaart	Tolobject	Stadsrecht	Vrijstelling Utrechtse tol	Vrijstelling vice versa	Vrijstelling tollен Sticht
Worms	1/2 vierdonk ¹ en 1 paar handschoenen	1/2 vierdonk en 1 paar handschoenen		elk van hun goederen	1074, 1184			
Duisburg	1 penning	1 zwartje ²		elk van hun goederen	1100-1125	1165		
Spiers	1/2 vierdonk en 1 paar handschoenen	1/2 vierdonk en 1 paar handschoenen		elk van hun goederen	1111		vermeld 1245	vermeld 1245
Mainz	1/2 vierdonk en 1 paar handschoenen	1/2 vierdonk en 1 paar handschoenen		elk van hun goederen	1119-1122			
Utrecht		Vrij	Vrij		1122	1122		
Muiden		Vrij	Half		1122			
Deventer		Vrij	1 duit	per schip of wagen	1123	(vóór 1230)		1362
Aken	1 penning	1 zwartje		elk van hun goederen	1166			
Tiel, met Zandwijk	1 penning	1 zwartje		elk van hun goederen	1191-1197	1152-1190, vóór 1174	1228	
Keizersweerd	1 penning	1 zwartje		elk van hun goederen	ca. 1200	1145	1174	
Neuss	7 penning	7 duit		elk van hun goederen	1222	(vóór 1235)		
Bremen	16 penningen			per schip	1186			
Hamburg	16 penningen			per schip	1189	1244		
Stade	16 penningen			per schip	1209		1186-1201/1270	
Lübeck	16 penningen			per schip	1226	1244		
Diest	8 penningen			per schip (4 penningen voor een schip met handroer)	1229			
Nijmegen	1 penning	1 zwartje		elk van hun goederen	1230	1230		
Alle rijkssteden	1 penning							
Zwolle		Vrij	1 duit	per schip of wagen	1230	(1230)		
Kampen		Vrij	1 duit	per schip of wagen	1230-1233	(1230/33) (vóór 1292)	vóór 1292	
Steden in Oversticht		Vrij	1 duit	per schip of wagen	na 1240			
Groningen		Vrij	1 duit	per schip of wagen	vóór 1245			1395
Rhemen		Vrij	Vrij		1249-1258	[1249-1258] (vóór 1403)		[1249-1258] (vóór 1403)
Alkmaar		1/2 Vlaams		per schip, goederen volgens het register, rest 100e penning (of 15 kromstaart of 4 duit)	1254			
Oudewater e.o.		Vrij	Half		1257	[1257]		
Amersfoort		Vrij	Vrij		1259	(na 1259)		(vóór 1399)
Schoonhoven		Vrij	Vrij		1280	1281		
Nieuwpoort, met Langerak e.o.		Vrij	Half		1283	1283		
Wijk bij Duurstede e.o.		Vrij	Half		1300	1449		1449
Amsterdam e.o.		Vrij	Half		1300-1301			1478
Mechelen	8 penningen			per schip (4 penningen voor een schip met handroer)	1301			
IJsselstein		Vrij	Vrij		1309-1321	1331		
Ameide		Vrij	Vrij		1312-1351			
Culemborg		Vrij	Vrij		1318			1427
Montfoort		Vrij	Vrij		1329	1379		
Vianen		Vrij	Vrij		1336	?		
Naarden e.o.		Vrij	Half		1353			
Weesp		Vrij	Half		1355			
Enkhuizen		1/2 Vlaams		per schip, goederen volgens het register, rest 100e penning (of 15 kromstaart of 4 duit)	1356			
Monnikendam		1/2 Vlaams		per schip, goederen volgens het register, rest 100e penning (of 15 kromstaart of 4 duit)	1356			
Hoorn		1/2 Vlaams		per schip, goederen volgens het register, rest 100e penning (of 15 kromstaart of 4 duit)	1357			
Edam		1/2 Vlaams		per schip, goederen volgens het register, rest 100e penning (of 15 kromstaart of 4 duit)	1357			

Stad/regio	A2	A3 Utrecht	A3 Gein of op de Vaart	Tolobject	Stadsrecht	Vrijstelling Utrechtse tol	Vrijstelling vice versa	Vrijstelling tollens Sticht
Woerden e.o.		Vrij	Half		1372			
Leerdam e.o.		Vrij	Half		1382			
Culemborg omgeving		Vrij	Half		nvt			
Vianen omgeving		Vrij	Half		nvt			
Schoonhoven omgeving		Vrij	Half		nvt			
Ameide omgeving		Vrij	Half		nvt			
Montfoort omgeving		Vrij	Half		nvt			
IJsselstein omgeving		Vrij	Half		nvt			

Noten

- 1 Muntje, kwart van een mark.
- 2 Muntje.

BIJLAGE 4: VERGELIJKEND OVERZICHT VAN PRODUCTEN EN TARIEVEN

Verklaring van gebruikte munteenheden: p. = penning (Latijn: d. = denarie); k. = koppeke; sch. = schelling; gr. = groot.
Daarbij geldt: 1 schelling = 12 penningen; 1 koppeke = 3 penningen; 1 groot = 8 of 12 penningen.

A1 (1122) en A2 (1245<1289)	B1 (1289<1340) en C (ca. 1300<1378)	E1 (1379<1393) en E2 (1409<1432)	A1	A2	B1	C	E1	E2
VOEDINGSWAREN								
koren (in last of mud) (A2: rogge, weit of ander koren)	100 last koren	100 last of 100 mud boekweit, haver of ander koren	7 of 6 d.	1 p. plus tol schip	8 d.		8 d.	8 d.
	100 broden				1 d.			
	1 last meel				1 d.			
	van een schip met uien of knoflook				1 bos			
(A2: 1 voeder honing)	(C: 1 vat honing)	1 koppel fruit		2 sch. (= 24 p.)		9 k. (= 3 p.)	6 d.	6 d.
	1 ton boter (C: 1 vat)	1 vat honing			2 d.	9 k. (= 3 p.)	8 d.	8 d.
	1 last kazen	1 vat boter			2 d.		6 d.	6 d.
	1 last gezouten vlees (C: 1 pond)	1 waag kazen van 300 pond			2 d.	2 gr.		
haring	1 last haring	1 last haring	16 d.	16 p. (per last) plus 2 p. van het schip	6 d.	24 k. (= 8 p.)	16 d.	18 d.
	(C: 1 last bokking (gerookte haring))	1 last bokking (gerookte haring)					18 d.	18 d.
		1 last steur (= 20 stuks) of sprot (= 40 stuks)						18 d.
		1 steur					16 d.	16 d.
	1 last verse of gezouten vis (behalve haring)	1 korf gezouten vis			2 d.		6 d.	6 d.
(A2: 1 last paling)	1 last paling	1 vat aal		2 sch. (= 24 p.)	12 d.		6 d.	6 d.
(A2: schollen)		een schip of wagen met schollen		16 schollen plus tol schip			16 schollen	16 d. (of 16 schollen)
		een schip of wagen met verse schollen						een van de beste schollen
zout	1 honderd zout	een schip met zout, voor elke 100 loop zout	1 d. en 1 loop zout	1 loop zout plus tol schip	12 d.		1 loop zout	1 d. (of 1 loop zout)
	1 vat mede	1 vat mede			2 d.		6 d.	6 d.
	1 ton bier	1 vat bier			1 d.		1 d.	1 d.
wijn (in vaten)	1 vat vol wijn (C: 1 stuk = 3 aam of meer)	1 stuk (= 3 aam of meer) wijn	16 d. (15 d. bij meer dan 10 vaten)	16 p. (per vat van 3 aam of meer) plus 2 p. van het schip	12 d.	24 k. (= 8 p.)	16 d.	16 d.
	1 bodem van 12 aam wijn				1 d.			
	1 ton wijn	1 ton <i>galant</i> [gekruidde wijn]			2 d.			2 d.
		1 boet westerse (Franse) wijn						12 d.
		1 vat olie					4 d.	4 d.
BOUWMATERIALEN, GRONDSTOFFEN								
	1 bodem was	1 bodem was			2 d.	1 gr.	2 d.	6 d.
		1 baal aluin					6 d.	6 d.
	1 vat smeer	1 bodem smeer			2 d.		2 d.	2 d.
		1 vat haringsmeer					6 d.	6 d.
	1 waag smeer of <i>smout</i> [vet]				2 d.			
	1 ton pek	1 last pek of teer			2 d.		12 d.	12 d.
(A2: 1 vat as)	1 ton as (C: 1 vat)	1 vat as		12 p.	2 d.	24 k. (= 8 p.)	16 d. (sic)	12 d.
		1 sinter hars						3 d.
	1 last <i>weede</i> [blauwe verfstof]	1 kuip wede			2 d.		8 d.	8 d.
	1 last volaarde, <i>mede</i> [meekrap] of <i>woude</i> [gele verfstof]	1 baal <i>mede</i>			2 d.		6 d.	6 d.

A1 (1122) en A2 (1245<1289)	B1 (1289<1340) en C (ca. 1300<1378)	E1 (1379<1393) en E2 (1409<1432)	A1	A2	B1	C	E1	E2
	1 last kalk				2 d.			
	1 molensteen				1 d.			
	1 last <i>quarensteen</i> (handmaalsteen)				2 d.			
	1 slijpsteen				1 d.			
	1 last muurstenen				2 d.			
		1000 <i>estricke</i> [tegels]						3 of 2 d.
		1000 geglazuurde plavuizen						12 of 8 d.
		1000 ongeglazuurde plavuizen						6 of 4 d.
		1 rijst leien						2 d.
	1 last <i>scindelen</i> [schindelen: houten dakpannen]				2 d.			
	1 last <i>berden</i> [planken, latten]				2 d.			
	1 last hout				2 d.			
	roeden [takken, stokken]				2 d.			
(A2: 1 last koper)	1 last tin, koper, lood (bewerkt of onbewerkt)	1 last koper		1/8 p.	2 d.			1/8 d.
		100 nieuw koperwerk				1 Engelse p.	6 d.	6 d.
		100 oud koperwerk					3 d.	3 d.
		1 rol lood						2 d.
(A2: schip met ijzer)	1 last ijzer	100 pond ijzer		4 p. (per schip)	2 d.			2 d.
	1 vat staal	100 pond staal (1 mand staal weegt 300 pond)			2 d.			2 d.
	1 last <i>coelen</i> [steenkool]	1 voeder <i>coelen</i>			2 d.		8 d.	8 d.

TEXTIEL, LEER EN BONT

	1 last huiden	1 deker (= 10 stuks) huiden			12 d.		8 d.	8 d.
	1 last gelooiden				2 d.			
	1 last schoenen				2 d.			
	1 timmer bontwerk (C: 1 pond)	1 timmer bontwerk			2 d.	2 gr.		2 d.
	1 pak pelswerk				4 d.			
	1 mand vlas	1 ton vlas			2 d.		12 d.	12 d.
	1 zak wol	1 zak wol			3 d.		26 d.	26 d.
	1 pak laken (2 lakens lang)	1 teerling laken			4 d.		4 d.	4 d.
	1 pak laken (1 laken lang)	1 pak laken			2 d.	3 k. (= 1 p.)	8 d.	8 d.
	1 last zeildoek of linnen				2 d.			
	1 rol linnengoed van 50 of 100 el				1 d.			
		1 schijf garen						6 of 4 d.

KEUKENGERIJ, MEUBELS, WAGENS

	1 last potten of kannen				2 d.			
koopwaar (<i>res venale</i>) (per last)	1 zak van een marskramer	1 mand merserij	1/4 d.	?	2 d.		6 d.	6 d.
		1 waag glas						5 d.
		een wagen					6 d.	6 d.
		een kar					3 d.	3 d.
		een bed					4 d.	4 d.
		een kist					4 d.	4 d.
		een koets, een potten- of etenskast, een bedstede of een tresoor						4 d. per stuk

A1 (1122) en A2 (1245<>1289)	B1 (1289<>1340) en C (ca. 1300<>1378)	E1 (1379<>1393) en E2 (1409<>1432)	A1	A2	B1	C	E1	E2
VEE								
(A2: een paard)		een paard		4 p.			4 d.	4 d.
		een os of koe						4 d.
		een varken						1 d.
		een schaap						1 d.
		een beer						8 d.
OVERIGE								
	1 last harnessen					2 d.		
	1 last lege vaten					2 d.		
		<i>alle poelsaet van Mueden</i>						1/2 d.
SCHEPEN								
een schip	een schip dat zo groot is dat het met lijnen moet worden getrokken (C: een schip)	een schip met roer	20 of 16 d.	16 p.	<i>zoveel als het kost</i>	24 k. (= 8 p.)	8 d.	8 d.
(A2: een schip met hangend roer)	een schip met hangend roer	een schip of schuit met roer		16 of 8 p.		4 d.		6 d.
TOTAAL								
5 items / artikelen (A2: 12 items / 14 artikelen)	52 items / 58 artikelen (C: 10 items / 11 artikelen)	31 items / 33 artikelen (E2: 59 items / 66 artikelen)						

BIJLAGE 5: LIJST VAN GEZWORENEN BINNEN DE STAD UTRECHT

Naam	Periode
Hubert Egbertsz.	-1420 ¹
Egbert Jansz. van Groenenberch (Gronenberch) (burger van Utrecht)	vermeld (vm) ca. 1420-1445 ²
Klaas Jansz. Dedel (die Edel, d'Edel, Deelle) (burger van Utrecht)	1420-1446 ³
Mr. Lambert die Coeck (de Cock?)	vm ca. 1420-ca. 1432 ⁴
Dirk Hasert (Derc Hazert) (burger van Utrecht)	vm ca. 1420-1451 ⁵
Huge Walmer	vm ca. 1432 ⁶
Claes de Gruyter	1445-1467 ⁷
Hendrik Poortier van Boshusen (Heyn Poirtier)	1446-1456 ⁸
Hendrik de Haze (Henric de Haze)	1451-1467 ⁹
Dirk Heer	1456-1457 ¹⁰
Jasper van der Hoochbrake	1457-1481 ¹¹
Gerard van Ferron	1467-1473 ¹²
Wernaart van Lichtenberch (waarnemend voor Gerard van Ferron) (burger van Utrecht)	1467- ¹³
Jacob van Naubouge	1467- ¹⁴
Johan van Sneppenboom	1473-1479 ¹⁵
Johan Roelofs.	1479- ¹⁶
Anthonis Johansz. van der Hoochbrake	1481- ¹⁷
Maas de Wilde	-1483 ¹⁸
Mr. Peter Proeff	1483- ¹⁹
Daniël Pot (Pott) (inwoner van Utrecht)	1484-1506 ²⁰
Jeronimus (Hiëronymus) van Bononiën (van Bologna?)	1487-1496, 1509-na 1517 ²¹
Godert Jansz. (burger te Utrecht)	1496-1509 ²²
Anthonis van Gourrij (inwoner van Utrecht)	1496-1500 ²³
Claes Jacobsz. van Utrycht	1496-na 1516 ²⁴
Herman van Uuyterwijck (Harman Wterwyck)	1500-na 1534 ²⁵
Hans Cock (te Wijk bij Duurstede)	1506-na 1534 ²⁶
Henrick Russe (tevens busmeester van de bisschop)	1523- ²⁷
Gerrit Dircz. (tevens kastelein op de Vredenburg)	vm 1534 ²⁸
Ludolf van Weelden	vm 1534 ²⁹

Noten

- HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nr. 25, f. 127v (1420 jan. 3): opgevolgd door Claes die Edel.
- NA, Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland, Registers en Stukken (toegang 3.01.27.01), inv.nr. 696, f. 1r; HUA, toegang 218-1, inv.nr. 27, f. 10r (1445 mei): overleden en opgevolgd door Claes de Gruter.
- NA, toegang 3.01.27.01, inv.nr. 696, f. 1r; HUA, toegang 218-1, inv.nrs. 25, f. 127v (1420 jan. 3): commissie; 27, f. 10r (1446 mei 26): overleden en opgevolgd door Heyn Poirtier.
- NA, toegang 3.01.27.01, inv.nr. 696, f. 1r; HUA, toegang 218-1. Lambert moet ten laatste in 1432 zijn opgevolgd door Huge Walmer, wiens aanstelling wordt vermeld in een lijst van 1432 of kort daarvoor (zie hierna noot 6).
- NA, toegang 3.01.27.01, inv.nr. 696, f. 1r; HUA, toegang 218-1, inv.nr. 27, f. 43r (1451 okt. 3): overleden en opgevolgd door Hendrik de Haze.
- Ibidem, inv.nr. 26, f. 35v (ca. 1432).
- Ibidem, inv.nr. 27, f. 10r (1445 mei): commissie. Enklaar 1922, 199-200, nr. 7: opgevolgd door Jacob van Naubouge.
- Ibidem, inv.nr. 27, f. 10r (1446 mei 26): commissie. Enklaar 1922, 199-200, nr. 1: opgevolgd door Dirk Heer.
- Ibidem, inv.nr. 27, f. 43r (1451 okt. 3): commissie. Enklaar 1922, 199-200, nr. 4: opgevolgd door Gerard van Ferron.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 2: opgevolgd door Jasper van der Hoochbrake.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 3: opgevolgd door Anthonis Johansz. van der Hoochbrake.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 5: opgevolgd door Johan van Sneppenboom.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 6.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 8: opgevolgd door Jeronimus van Bononiën.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 9.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 10.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 11.
- Enklaar 1922, 199-200, nr. 12: opgevolgd door Peter Proeff.

- Enklaar 1922, 199-200, nr.13.
- Enklaar 1922, 199-200, nr.14. HUA, toegang 218-1, inv.nr. 30, f. 1v-2r (1496 okt. 2) en (1506 juli 1) (Officiatorum 1872, 25-26 en 377).
- Enklaar 1922, 199-200, nr.15; HUA, toegang 218-1, inv.nrs. 30, f. 1r in margine (1509 sept. 9); inv.nr. 31, f. 10r (1517 sept. 22): commissie (herbenoeming).
- HUA, toegang 218-1, inv.nr. 30, f. 1r (1496 sept. 22 en 1509 sept. 9): commissie, opgevolgd door Jeronimus van Bononiën (Officiatorum 1872, 23).
- Ibidem, inv.nr. 30, f. 1v (1496 okt. 2 en 1500 nov. 27): commissie (herbenoeming), opgevolgd door Herman van Uuyterwijck (Officiatorum 1872, 24-25).
- Ibidem, inv.nr. 30, f. 2r (1496 okt. 2): commissie, opvolger van Jeronimus van Bononiën (Officiatorum 1872, 26).
- HUA, toegang 218-1, inv.nrs. 30, f. 1v (1500 nov. 27): commissie, opvolger van Anthonis Bourry; inv.nr. 31, f. 28v (1518 febr. 9): commissie; HUA, toegang 37, inv.nr. 63, f. 55v.
- Ibidem, inv.nr. 30, f. 1v-2r in margine (1506 juli 1): commissie, opvolger van Daniël Pot (Officiatorum 1872, 377); inv.nr. 31, f. 10r (1517 sept. 23): commissie (herbenoeming); HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv.nr. 63, f. 55v.
- HUA, toegang 218-1, inv.nr. 31, f. 99r-v (1523 okt. 4), commissie.
- HUA, toegang 37, inv.nr. 63, f. 55v.
- Ibidem.

Utrechtse bisschoppen op munten (1178-1267)

Anton Cruysheer

Met de viering van 900 jaar stad wordt in 2022 op meerdere manieren teruggeblikt op de geschiedenis van Utrecht. In dit artikel staat een reeks bisschoppen uit de twaalfde en dertiende eeuw centraal die mede aan de stad vorm hebben gegeven. Van deze bisschoppen - die in hun tijd een belangrijke stempel op de samenleving hebben gedrukt - resteren ons geen schilderijen en slechts weinig historische bronnen. Een bron die tot nu toe weinig is gebruikt, is die van de numismatiek (muntkunde). De afgelopen 25 jaar is de kennisvorming van middeleeuwse munten in een stroomversnelling geraakt. Enerzijds komt dit doordat steeds meer munten worden gevonden en gemeld - zoals bij het meldpunt archeologie van Landschap Erfgoed Utrecht, waar vondsten in samenwerking met de vindsters worden geregistreerd in de landelijke database voor particuliere vondsten: PAN. Anderzijds doordat steeds meer informatie digitaal ontsloten wordt, zoals in publicaties, veilingcatalogi, opgravingsverslagen, museumcollecties, et cetera. Dit artikel wil een eerste indruk geven van wat er zoal valt te leren uit een nauwkeurige bestudering van een reeks munten. De lezer maakt kennis met enkele bisschoppen aan de hand van hun munten. De vraag die hierbij centraal staat is: wat zien we op deze munten en wat kunnen we hieruit afleiden? In een slotbeschouwing wordt ten slotte ingegaan op muntgebruik in de twaalfde en dertiende eeuw en worden onderzoeksvragen voor de toekomst aangedragen.

De oudste muntslag¹

In 937 was er voor het eerst sprake van (tijdelijke) muntslag te Utrecht, toen bisschop Balderik inkomsten ontving uit de keizerlijke munt te Utrecht. In 953 kreeg de muntslag in Utrecht een permanent karakter, toen de Duitse keizer

het recht van muntslag verleende. De muntslag vond eerst nog plaats op naam van de keizer, maar vanaf bisschop Bernold (1027-1054) werden penningen op naam en met het portret van de bisschop geslagen. In 1040 werd het bisschoppelijke muntrecht uitgebreid met muntslag te Groningen en in 1046 te Deventer.²

De besproken muntreeks begint met een interessant munttype van bisschop Boudewijn van Holland (1178-1196). Afgesloten wordt met bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267), misschien wel de meest daadkrachtige bisschop die Utrecht heeft gekend. Ná deze bisschop trad verval op in de macht en (daad)kracht van de bisschoppen. Dit resulteerde in een periode waarin geen muntslag plaatsvond, die pas in de loop van de veertiende eeuw zou terugkeren. Vandaar dat het jaar van Van Viandens dood het voorlopige eindpunt is van dit overzicht.

Bisschop Boudewijn van Holland (1178-1196)

Boudewijn van Holland werd geboren als zoon van graaf Dirk VI van Holland en Sophia van Rheineck. Hij was een broer van Otto, burggraaf van Coevorden en graaf van Bentheim, en graaf Floris III van Holland (1157-1190). Na de dood van Godfried van Rhenen in 1178 werd hij benoemd tot bisschop van Utrecht. De benoeming tot bisschop had Boudewijn te danken aan de voorspraak van zijn broer Floris III, die op vriendschappelijke voet lijkt te hebben gestaan met de Duitse keizer Frederik Barbarossa. Zo ontving Floris III onder meer de status van rijksvorst, *princeps regni*, waardoor hij niet ondergeschikt was aan een andere heer dan de Duitse keizer. Ook kreeg hij goedkeuring voor het leggen van een lucratieve tol bij Geervliet, gelegen bij het gelijknamige stadje ten zuiden van het Rotterdamse Botlekgebied en gericht op de scheepvaart tussen Vlaanderen en de Rijn.³ In 1165 besloot keizer Frederik Barbarossa - na de nodige spanningen - tot de oprichting van het zogeheten condominium Friesland, waarmee de Friese Landen onder gemeenschappelijk gezag en bestuur kwamen van Floris III en de Utrechtse bisschop. Doordat Floris III zijn broer Boudewijn voordroeg als bisschop van Utrecht, kwam een groot, aaneengesloten gebied van het huidige Nederland in handen van het gravenhuis Holland. Die macht werd vergroot met de verdere ontginningen van het land en inning van de bijbehorende belasting.

Vermeldingswaardig is dat bisschop Boudewijn van Holland tijdens zijn bewind een stedelijk bestuur instelde van schepenen, die naast de schout de stad officieel uit zijn naam regeerden. Deze schout en schepenen bleven ondergeschikt aan de bisschop, maar dit betekende wel een grote sprong vooruit in vrijheid van handelen: niet elke vraag en elk verzoek hoefde meer te worden voorgelegd aan de bisschop.⁴

1 Penning Bisdom Utrecht, Boudewijn van Holland (1178-1196). Particuliere collectie.
Foto Munten- en Postzegelorganisatie (2015, veiling 48, nr. 1488).

Penning Boudewijn van Holland

Het prachtig gedetailleerd weergegeven borstbeeld van de bisschop met mantel en kromstaf wijkt af van dat van zowel de voorgangers als opvolgers van Boudewijn (afb. 1). Hij laat zich op de zilveren penning niet afbeelden met mijter, maar met een netvormige hoofdbedekking die waarschijnlijk bestaat uit (gouden) ringen.⁵ Dit lijkt niet toevallig, want dit type hoofdbedekking komen we ook tegen op munten van het graafschap Holland. Boudewijn lijkt zich hiermee bewust te positioneren als ‘-van Holland’, wat misschien aan de Utrechters een gevoel moest overbrengen van rust, vrede en veiligheid. Zijn broer Floris III groeide namelijk mede vanwege zijn speciale aanstelling als rijksvorst uit tot de machtigste persoon in zijn tijd van het grondgebied van het huidige Nederland. Het gebrek aan christelijke mijter lijkt te worden gecompenseerd met een nog net zichtbare tonsuur (kruinschering).

In het omschrift is de naam zichtbaar: +BAL(D)VVI-NgEPC (Baldwinus=Boudewijn), waarbij de dubbele letter V staat voor W, de g als afkortingsteken voor US en de letters EPC een afkorting zijn van episcopus (bisschop). De keerzijde toont een kort breedarmig kruis met in de hoeken afwisselend een ω en een ster, binnen parelcirkel, met als omschrift: + TRAIECTVM (Utrecht). Die ω is een schrijfwijze voor het letterteken omega en wijst op de Bijbelpassages in Openbaringen 1:8, 21:6 en 22:13, waarin God zegt dat hij ‘Alpha en Omega’ is, of ook de Eerste en de Laatste dan wel het Begin en het Einde.⁶ Boudewijn overleed op 30 april te Mainz en werd bijgezet in de Dom van Utrecht.

Voogd Dirk VII van Holland (1196-1197)

Niet onvermeld in dit rijtje bisschoppen mag de rol blijven die graaf Dirk VII van Holland (1190-1203) heeft gespeeld als voogd over het bisdom Utrecht.⁷ De periode 1196-1197 was ronduit turbulent in het bisdom. Op 30 april 1196 overleed bisschop Boudewijn van Holland te Mainz. Boudewijn had net bij de Duitse keizer Hendrik VI zijn beklag gedaan over onterecht ingehouden belastingen, na een reeks oorlogshandelingen, door Otto I, graaf van Gelre. De keizer zegde zijn steun toe, maar Boudewijn overleed op de vijfde dag na zijn komst.⁸ Zodra de dood van de bisschop bekend werd, sloeg de vlam in de pan. Om de Hollands-Utrechtse belangen veilig te stellen, trachtte de oudste zoon van Floris III, graaf Dirk VII van Holland, de verkiezing tot bisschop van zijn andere oom, domproost Dirk, gewapenderhand door te drukken.⁹ Echter, ook Otto I maakte aanspraak op deze belangrijke post en kwam eveneens met gewapende macht naar Utrecht, om zijn gewenste kandidaat Arnoldus I van Isenburg, de proost van Deventer, tot opvolger te laten verkiezen. ‘De kuiperijen liepen zoo ver, dat een gedeelte der Kanunniken den eene en een gedeelte den andere verkoos’. Tijdens de gespannen verkiezing kozen de stad Utrecht en het omliggend land de kant van Holland, geheel Overijssel de kant van Gelre. In feite werd hiermee voorlopig Arnold als bisschop van het Oversticht erkend, Dirk als bisschop van het Nedersticht. Maar deze verdeling had ‘aanmerkelijke onlusten’ tot gevolg.¹⁰

Ook op hoger niveau werd de zaak op scherp gesteld. Arnold werd gesteund door de aartsbisschop van Keulen, Dirk werd gesteund door de Duitse keizer Hendrik VI. Inmiddels stelde Hendrik VI graaf Dirk VII van Holland aan als voogd en opziener van de tijdelijke goederen en inkomsten van het bisdom Utrecht. Graaf Otto I van Gelre, inmiddels bekwaam met dit soort machts-spelletjes, wist hierop Overijssel dusdanig op te stoken dat zij geen belastingen meer aan Dirk VII afdroeg. Dirk VII reageerde met een strooptocht op de Veluwe, waarop Otto I ook militair in verweer kwam met een veldslag te Heimenberg tot gevolg, ‘waarin de Gelderschman het onderspit delfde’.¹¹

Vermoedelijk om verder bloedvergieten te voorkomen werd ofwel op voorstel van de keizer, ofwel door ingrijpen van de paus zelf, besloten om de zaak voor te leggen aan de paus te Rome.¹² Hierop reisden beide kandidaten met hun gevolg naar Rome, waar Arnold uiteindelijk - na lange redetwisten - aan het langste eind trok en in 1196 door paus Innocentius III tot dertigste bisschop van Utrecht werd gewijd. Lang zal de vreugde in het Gelderse kamp te Rome niet hebben geduurd, want snel daarna overleed Arnold te Rome. Hierop had de paus geen andere keus en werd alsnog Dirk I geconsacreerd. Echter, ook op deze wijding rustte geen zegen, want op de terugweg in 1197 van Rome naar Utrecht overleed ook hij (te Pavia) waardoor opnieuw een verkiezing nodig was. Te

2 Penning Bisdom Utrecht/Graafschap Holland, Dirk VII van Holland (1196-1197). Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. DNB-1946-0148.

Utrecht werd in de nieuwe, beladen verkiezing door de geestelijkheid Dirk II van Ahr, proost van het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht, tot bisschop verheven, "t welk zoowel aan den graaf van Holland als aan Otto mishaaagde".¹³

Penning Dirk VII van Holland

Op de munt (afb. 2) zien we het borstbeeld van graaf Dirk VII met als hoofdbekleding een gravenmuts (van gouden ringen, zie ook hiervoor bij bisschop Boudewijn). Het opgeheven zwaard is het symbool van rechtvaardigheid en soevereine, vorstelijke macht.¹⁴ Het omschrift luidt: [symbool] THEODRIC. De keerzijde toont een kort breedarmig kruis met in de hoeken P/A/X/* (vrede) en in het omschrift: [symbool] HOLLANT COMES (graaf van Holland).¹⁵ Een interessante vraag is waarom zo prominent de letters PAX staan afgebeeld. Gelet op de historische context kan het duiden op de politiek geuite wens van vrede in een dreigende oorlogssituatie. Of als een staaltje propaganda: onder het Hollandse bestuur - van Utrecht - valt stabiliteit, continuïteit en vrede te verwachten. Interessant is dat deze PAX-boodschap ook op latere munten van het bisdom Utrecht voorkomt, telkens wanneer de bisschop nog niet gekozen of benoemd was. Op munten in het graafschap Holland komen deze letters verder niet voor. Het munttype van Dirk VII is mogelijk te Utrecht geslagen vanaf het jaar 1196, nog voordat bisschopskandidaat Dirk te Pavia overleed en vermoedelijk nog voordat de reis naar Rome werd ondernomen.¹⁶ Na 1197, het jaar waarin Dirk II van Ahr werd aangesteld, eindigde het voogdschap over het Sticht door Dirk VII.

Bisschop Dirk II van Ahr (1197-1212)

De volgende bisschop die hier voor het voetlicht wordt gebracht is Dirk II van Ahr (1197-1212). Zoals hiervoor beschreven, werd in 1197 na een beladen verkiezing Dirk II van Ahr tot bisschop gekozen. Vanaf circa 1190 was Dirk proost van het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht geweest, en vervolgens aartsdiaken van het bisdom Luik. Bij zijn benoeming in 1197 was hij niet in Utrecht aanwezig, maar verbleef hij aan het hof van de Duitse keizer Hendrik VI in Palermo. De benoeming van Dirk II van Ahr viel, zoals verwacht, niet in goede aarde bij de graven van Holland en Gelre. De complexe voorgeschiedenis ten spijt waren zij tot elkaar veroordeeld in hun strijd tegen Utrecht en Brabant. Dat de start van Dirk II moeizaam zal zijn geweest blijkt uit een nieuwe opvolgingsstrijd die - nog altijd in 1197 - losbarstte na het overlijden van de Duitse keizer Hendrik VI. Een ander conflict waarin Dirk van Ahr zich roerde, was de Loonse Oorlog (1203-1206) over de opvolging van graaf Dirk VII van Holland. Naast zijn wereldlijke rol op het strijdtoneel was Dirk II ook als geestelijk leider actief en stichtte onder meer enkele nieuwe parochies.

Penning Dirk II van Ahr

Op de munt van Dirk II van Ahr (afb. 3) is een frontaal portret zichtbaar met mijter en kromstaf en in het omschrift +TEODERICVS (Dirk), met de S gespiegeld, wat vaker voorkomt. Op de keerzijde staat een kort breedarmig kruis met in de hoeken afwisselend een omegascepter (ω) en een gepunte ring, binnen parelcirkel, met als omschrift: + TRAIECTVM (Utrecht).¹⁷ Iets wat vergelijkbaar dus met de keerzijde van de munt van Boudewijn van Holland.

3 Penning Bisdom Utrecht, Dirk II van Ahr (1197-1212). Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. DNB-00257.

4 Penning Bisdom Utrecht, Dirk II van Ahr (1197-1212). Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. DNB-00256.

Sint-Lebunuskerk

Veel zeldzamer is de penning die op naam van Dirk II van Ahr is geslagen te Deventer (afb. 4).¹⁸ Op de voorzijde van deze munt is een voorgevel van een kerk te zien - die waarschijnlijk de Sint-Lebunuskerk te Deventer voorstelt - met in het omschrift +TEODRICVS (Dirk).¹⁹ Op de keerzijde staat een kort breedarmig kruis met in de hoeken afwisselend een kromstaf en eenkoppige adelaar met in het omschrift de naam van de stad: +DAVENTER. De (Duitse) adelaar verwijst vermoedelijk naar het wapen van de rijksstad Deventer. De vraag is waarom in plaats van het borstbeeld van de bisschop de kerk is afgebeeld. Mogelijk heeft de bisschop de kerk begunstigd en was dit een manier om dat te tonen. Of anders verwijst de afbeelding mogelijk naar een jubileumviering van de kerk, processie of een door de bisschop gefinancierde verbouwing. Hoe dan ook, we weten wel dat de Sint-Lebunuskerk nauw verbonden was aan de Utrechtse bisschoppen. Zo gaf in 1040 bisschop Bernold opdracht tot het bouwen van deze romaanse basiliek, gewijd aan Lebunus. Ook werd aan de noordzijde tegen de kerk het paleis van de bisschop gebouwd. Tot slot geldt de kerk als een van de drie zogeheten Bernolduskerken in Nederland gesticht door bisschop Bernold, naast de Jacobi- en Pieterskerk in Utrecht.

Bisschop Otto en graaf Otto I van Gelre

Otto van Gelre was een zoon van graaf Otto I van Gelre en Richardis van Beieren. Hij werd al op jonge leeftijd (20 jaar) tot bisschop gekozen, met steun van Gelre en het huis Hohenstaufen. Na de eerder verloren bisschopsstrijd in

1196-1197 had Otto I eindelijk succes door zijn gelijknamige zoon te laten verkiezen. Uiteraard diende zoon Otto de Gelderse belangen goed vanuit Utrecht, maar toch was dat maar van korte duur, want Otto overleed drie jaar na zijn verkiezing op weg naar Rome. Hij ondernam die reis om dispensatie te krijgen om ondanks zijn jonge leeftijd toch door de paus te worden gewijd.²⁰ Hoewel van de jeugdige Otto van Gelre géén munten op zijn naam bekend zijn, is er wel een munttype bekend van zijn vader, Otto I van Gelre, waar op de keerzijde +TRAIECTVM (Utrecht) staat. Otto I werd rond 1150 geboren en was graaf van Gelre van 1182-1207.²¹ Hij nam deel aan de Derde Kruistocht (1189-1192) en verleende Zutphen als eerste Gelderse stad stadsrechten. De vraag is waarom er penningen van Otto geslagen zijn met de tekst +TRAIECTVM. Niet onlogisch werd voorheen dit munttype lange tijd aan Utrecht toegeschreven.²² Zutphen was echter in de twaalfde eeuw een Utrechts leen; dit is de verklaring voor de aanduiding Traiectum op deze penning. Vermoed wordt dat met de aanstelling van de zoon van Otto als bisschop dit leengoed ergens in 1212-1215 in Gelders bezit kwam. Dit verklaart dat sindsdien de naam Traiectum niet meer voorkomt op de munten uit Zutphen.²³

Penning Otto I van Gelre

De munt (afb. 5) was dus geen penning van Utrecht. Bovendien is het portret op deze 'Utrechtse' penning evenmin van bisschop Otto van Gelre, maar van zijn vader Otto I van Gelre. Toch staat deze munt in nauw verband met deze bisschopsserie, daarom is gekozen deze hier wel te tonen. We zien de graaf met geheven zwaard, als symbool voor de rechtvaardigheid en soevereine,

5 Penning Bisdom Utrecht, Otto I van Gelre (1182-1207). Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. NM-00019.

vorstelijke macht (zie hiervoor bij Dirk VII van Holland), met in het omschrift +GREVE OTTO (graaf Otto). Op de keerzijde zien we een kort breedarmig kruis met in de hoeken vier (Gelderse) roosjes en een ster en in het omschrift binnen parelranden +TRAIECTVM (Utrecht). Dat de munt qua uiterlijk aansluit bij die van bisschop Boudewijn II van Holland en bovendien de naam TRAIECTVM draagt, zal hebben bijgedragen aan de acceptatie in het geldverkeer. De datering van deze munt zal overeenkomstig zijn, circa 1182 (de aanstelling van graaf Otto I) tot 1196 (het overlijden van bisschop Boudewijn).

Bisschop Otto II van Lippe (1216-1227)

Otto II van Lippe was bisschop van Utrecht van 1216-1227.²⁴ Niet lang na zijn benoeming wachtte zijn eerste beproeving, toen de Duitse keizer Frederik II hem vroeg zich in 1217-1218 aan te sluiten bij de Vijfde Kruistocht. Hier nam Otto II deel aan de belegering van Damiate in Egypte. Eenmaal terug ontbrandde een strijd tussen bisschop Otto II en graaf Gerard III van Gelre. Ambtenaren van de bisschop hadden leenmannen van Gerard 'knevelarijen doen ondervinden'. Klachten hierover bij de bisschop bleven onbeantwoord waarop Gerard een nieuwe tol legde bij Lobith, tot groot ongenoegen van kooplieden uit Utrecht en Deventer. Hierop ontbrandde een strijd waarna de bisschop de eerste slag won en Gerard, met hulp van graaf Floris IV van Holland, de tweede. Hierna werden overeenkomsten gesloten die de vrede terugbrachten.²⁵ Lang zal Otto II geen rust hebben gekend, want in Groningen ontstond vervolgens een ruzie tussen het geslacht Gelkingen en Egbert, de burggraaf van de bisschop. Otto II spoedde zich naar Groningen, hoorde de partijen aan en liet hen de ruzie bijleggen. Het bleef te Groningen echter niet lang rustig want Egbert wierp ten zuiden van de stad, bij Glimmen een kasteel op. Dit viel verkeerd bij burggraaf Roelof II van Coevorden, die de Gelkingen bijstond. Roelof viel het kasteel aan, verwoestte het en bezette vervolgens ook Groningen. Het lukte Egbert om de stad te ontzetten, waarop Roelof Groningen opnieuw belegerde 'met eene voor die tijden aanzienlijke legermagt'. Toen Otto II hiervan vernam, riep hij de hulp in van zowel Floris IV van Holland als Gerard III van Gelre. Het gezamenlijk leger werd te Ommen verzameld, vanwaar de bisschop met zijn bondgenoten naar Groningen zou optrekken. Toen Roelof II hiervan hoorde, brak hij het beleg van Groningen af, trok zich terug naar Coevorden en liet zijn leger in de nabijheid van het bisschoppelijke legerkamp houden op een strategische plaats: in de rug gedekt door het slot van Coevorden en van voren door een moeras. Toen het bisschoppelijke leger tot de aanval overging, belandden de soldaten met hun zware uitrustingen in het moeras, terwijl de manschappen van Roelof II veel lichter gekleed en bewapend waren en daardoor de overhand kregen.

6 Penning Bisdom Utrecht, Otto II van Lippe (1216-1227). Particuliere collectie. Foto Heritage Auctions Europe (2019, veiling 64, nr. 5772).

Bij deze beroemde Slag bij Ane overleden naast zo'n 500 manschappen ook de heer van Arkel én bisschop Otto, terwijl graaf Gerard III van Gelre, Gijsbrecht van Amstel en vele anderen gevangen werden genomen. Blijkbaar was dit nog niet genoeg, want 'de overwinnaars togen 's Bisschops lijk uit het moeras, mishandelden het op eene schandelijke wijze, doch gaven het eindelijk aan de zijnen over, waarna het naar Utrecht vervoerd en daar ter aarde besteld werd. Zoodanig was het droevig uiteinde des woeligen levens van Bisschop Otto II.'²⁶

Penning Otto II van Lippe

Op de munt van Otto II van Lippe (afb. 6) is een naar links gedraaid portret zichtbaar met mijter en kromstaf en in het omschrift +OTTO EPI(S)COP (Otto bisschop). Op de keerzijde staat een kort breedarmig kruis met in de hoeken AVE*, dat vermoedelijk een afkorting is voor AVE MARIA GRACIA PLENA «Wees gegroet Maria, vol van genade» (volgens Lucas 1:28). Binnen een parelkring luidt het omschrift: xINDAVENTRIA (Deventer).²⁷ Bij dit exemplaar is het initiaal kruisje (x) geplaatst vóór de D en staat IN weergegeven als III.

Bisschop Wilbrand van Oldenburg (1227-1233)

Wilbrand van Oldenburg werd in 1227 verkozen en het jaar erop geïnstalleerd als bisschop van Utrecht en bleef dit tot zijn dood in 1233.²⁸ Toen zijn voorganger Otto II in 1226 het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld,

spoedde Floris IV van Holland zich naar Utrecht om te pleiten voor de komst van zijn neef Wilbrand van Oldenburg. Het gezag moest worden hersteld en de dood van bisschop Otto II gewroken. Hiervoor was een ervaren krijgsman als bisschop nodig, vandaar dat het oog viel op Wilbrand van Oldenburg. Hij had in 1211-1212 de Vijfde Kruistocht voorbereid en bovendien de nodige militaire ervaring. Probleem was echter dat hij al een betrekking had, namelijk als bisschop van Paderborn, waar hij met succes de opstandige adel bestreed. Het voorstel van Floris IV werd algemeen aanvaard, zodat men gezanten naar Rome zond om aan Paus Gregorius IX toestemming te vragen voor de overplaatsing van bisschop Wilbrand, iets wat eigenlijk niet kon volgens de toen geldende kerkelijke wetten. Blijkbaar dacht ook Paus Gregorius 'nood breekt wet', waardoor Wilbrand van Paus Gregorius de opdracht kreeg om orde op zaken te stellen in het opstandige Oversticht (het huidige Drenthe en Overijssel). Eenmaal in Utrecht deed bisschop Wilbrand vervolgens Roelof (Roloff) van Coevorden in de ban, trok tegen hem ten strijde en nam de kastelen van Coevorden en Laar in en sloopte ook dit laatste. Roelof wist hierna kasteel Coevorden met een list in te nemen, waardoor bisschop Wilbrand opnieuw met een leger ten strijde trok. Onder het mom van onderhandelingen werd Roelof door de bisschop uitgenodigd op het nieuwgebouwde kasteel Hardenberg. Bij binnenkomst werd Roelof echter direct overmeesterd, gevangengezet, geradbraakt, gedood en vervolgens werd zijn lichaam op een spies tentoongesteld aan het volk.²⁹

7 Penning Bisdom Utrecht, Wilbrand van Oldenburg (1227-1233). Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. DNB-00265.

8 Penning Bisdom Utrecht, Wilbrand van Oldenburg (1227-1233). Collectie/Foto Centraal Museum, inv.nr. 21665.

Penning Wilbrand van Oldenburg

Het borstbeeld van bisschop Wilbrand van Oldenburg wordt frontaal afgebeeld op de munt (afb. 7) met mijter, kromstaf, boek en bisschoppelijk gewaad.³⁰ In het omschrift prijkt binnen parelcirkels zijn naam: +WIL - BRAND. Doordat het boek met hand vergroot is afgebeeld heeft de munt een opvallend driedimensionale werking. De keerzijde toont een kort breedarmig kruis versierd met punten. Daaromheen tussen twee parelcirkels is de naam +TRAIECTVM (Utrecht) zichtbaar.

Penning Deventer

De munt geslagen in Deventer (afb. 8) toont fraai het portret van de bisschop van voren met mijter. In het omschrift tussen parelcirkels staat zijn naam: *WILBRANDVS. Op de keerzijde staat een kort dubbelkruis met in de hoeken afwisselend een ring en een ster. In het omschrift tussen parelcirkels staat +IN DAVENTRIA.³¹

Bisschop Otto III van Holland (1234-1249)

Otto III van Holland was de tweede zoon van graaf Willem I van Holland en Aleid van Gelre. De eerste Utrechtse vermelding van Otto dateert uit 1234, maar door het verzet van de Utrechtse kapittels werd hij pas in 1245 gewijd.³² Tot die tijd was Otto III elect-bisschop (verkozen maar niet gewijd). Otto III schijnt een daadkrachtig bestuurder te zijn geweest, die zich vooral met

9 Penning Bisdom Utrecht, Otto III van Holland (1234-1249). Collectie/Foto Centraal Museum, inv.nr. 3998.

wereldlijke zaken bezighield. Volgens Pieter Otto van der Chijs stond Otto III op goede voet met zijn broer Floris IV van Holland (1210-1234): 'Hij bragt ook te weeg, dat Graaf Floris IV een dijk deed leggen langs Rijn en Lek, van Amerongen tot Schoonhoven, waardoor het Sticht eindelijk van gedurige overstromingen bevrijd werd.'³³ Na de dood van zijn broer Floris IV van Holland werd hij voogd van zijn neefje, de zevenjarige Willem II, en kreeg hij zodoende het beheer over het graafschap Holland. Zijn jongere broer Floris de Voogd (circa 1228-1258), die vanaf 1247 het graafschap Holland bestuurde, zijn neefje Willem II van Holland, die na een jarenlange strijd en met steun van de paus het in 1248 tot Roomskoning van het Duitse rijk wist te schoppen, en Otto III zelf hadden zo in korte tijd een enorm gebied onder hun hoede.

Penning Otto III van Holland

In tegenstelling tot zijn oudoom Boudewijn van Holland draagt Otto III (afb. 9) de standaarduitrusting van mijter, kromstaf, boek en bisschoppelijk gewaad.³⁴ In het omschrift prijkt zijn naam: +OTTO EPISCP (Otto bisschop), maar variaties in letters zijn bekend. De keerzijde toont een kort breedarmig kruis met in de hoeken afwisselend gepunte ringen en roosjes. Daaromheen tussen twee parelcirkels is de naam +TRAIECTVMC (Utrecht) zichtbaar, blijkbaar met een verdwaalde C aan het eind ter opvulling van het beeld. Ook hier zijn variaties in het omschrift bekend. Mogelijk werd dit penningtype niet direct geslagen vanaf 1234, maar pas van 1245-1249, nadat Otto III tot bisschop was gewijd.

Penning Deventer

Misschien wel interessanter dan het munttype uit Utrecht van Otto III, is zijn muntslag te Deventer. Nadat bisschop Otto II van Lippe was gesneuveld bij de Slag bij Ane op 23 juli 1227 werd in augustus van datzelfde jaar Wilbrand van Oldenburg door paus Gregorius IX vanwege zijn militaire ervaring overgeplaatst naar Utrecht. Wilbrand was op dat moment nog bisschop van Paderborn en kon daardoor nog niet officieel de 'stoel' in Utrecht bezetten. In 1228 maakte hij een reis naar keizer Frederik II in Apulië en de curie in Rome en kon zodoende pas op 19 augustus 1228 officieel zijn intrede maken in Utrecht. In de tussentijd kan de muntslag in Deventer zijn voortgezet op naam van de Stichtse beschermheilige Sint-Maarten. De munten met de naam van de beschermheilige werden in 1859 door de numismaat Pieter Otto van der Chijs aanvankelijk toegeschreven aan de *sedis vacatio* van 1226-1228. Onder invloed van de numismaat Otto Keer koos hij later voor 1267, het jaar waarin Jan van Nassau tegen de wil van de paus tot *elect* werd aangesteld. Het type sluit echter aan bij de in Deventer geslagen penning en halve penning uit 1219-1227 van Otto II van Lippe, waardoor een opvolgende productiedatum in 1227-1228 meer voor de hand ligt. Overigens is de door Van der Chijs bestempelde *sedis vacatio* aanvechtbaar. Deze officiële term komt voor de jaren 1227-1228 namelijk in geen enkel document voor. De term wordt in de numismatiek wel gebruikt om een tijdvak aan te duiden waarin de zetel van de bisschop niet bezet is, maar de kerkelijke term *sedes vacatio* was in de praktijk aan allerlei regels gebonden. Er werd een tijdelijk bestuursapparaat van kanunniken van de diverse kerkelijke colleges in werking gesteld om de lopende zaken van het bisdom te blijven regelen. Hoewel er dus na het overlijden van Otto II van Lippe géén *sedes vacatio* was afgeroepen, ontstond er wel een gezagsvacuüm. Er konden dus ook geen munten worden geslagen met daarop een bisschopsnaam. Wanneer dit toch op gezag van het college der kapittels is gedaan, dan lijkt het gebruik van de patroonheilige van het bisdom een voor de hand liggende oplossing. Toch bestaat er twijfel over de jaren 1227-1228 waarin de Sint-Martinusmunten geslagen kunnen zijn. Dit is namelijk een heel korte periode, terwijl het erop lijkt dat er een relatief grote muntproductie heeft plaatsgevonden: de Sint-Martinuspenningen worden namelijk regelmatig gevonden. Ook de combinatie waarin deze munten met andere (jongere) munten worden gevonden in schatvondsten (waaronder te Letland en Waadhoeke) lijkt te wijzen op een muntslag na circa 1235.³⁵ Op de voorzijde van deze penning uit Deventer (afb. 10) zien we een borstbeeld van voren met palmtak en evangelieboek. Met in het omschrift: +S MARTINVS (Sint-Martinus). Op de keerzijde zien we een kort breedarmig kruis binnen een parelcirkel met in de hoeken P-A-X-* (vrede) en in het

10 Penning Bisdom Utrecht, Otto III van Holland (1234-1249), Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. DNB-00263.

omschrift +IN DAVENTRIA.³⁶ De afbeelding van de keerzijde sluit wel beter aan op die van Otto II van Lippe, maar het kan zijn dat men na bisschop Wilbrand onder bisschop Otto III van Holland toch gebruik maakte van de eerdere keerzijde afbeelding van Otto II van Lippe. Otto III van Holland was namelijk, door tegenwerking vanuit Utrecht, van 1234-1245 ook *elect*, pas van 1245-1249 was hij volwaardig bisschop. En juist van de Utrechtse bisschop Otto III zijn uit Deventer géén munten op zijn naam bekend. Kortom, het lijkt er sterk op dat het penningtype uit Deventer dateert uit 1234-1245 en moet worden toegeschreven aan Otto III van Holland.

Bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267)

Van 1249 tot 1267 was Hendrik van Vianden bisschop van Utrecht (afb. 11). Daarvoor was hij domproost van Keulen, waar hij in 1248 de start van de bouw van de Dom moet hebben meegemaakt. In 1254 initieerde hij zelf de bouw van de (nieuwe) Utrechtse Dom.³⁷ In de strijd om de Utrechtse bisschopszetel werd hij in 1249 door de aartsbisschop van Keulen als kandidaat naar voren geschoven. Onder verzet van de Utrechtse kapittels werd hij vervolgens door paus Innocentius IV benoemd, maar ontving zijn wijding pas in 1252. Hendrik van Vianden ontpopte zich als een van de daadkrachtigste Utrechtse bisschoppen die het bisdom Utrecht heeft gekend. Zo was hij de eerste die stedenpolitiek en stadsplanning bedreef om de landsheerlijke macht te vergroten, bouwde hij naast de Utrechtse Dom enkele kastelen aan de grenzen van het Sticht, te Vreeland en Abcoude,

en verleende hij stadsrechten aan diverse plaatsen, waaronder Oudewater rond 1265 en Vreeland in 1265. Ook voerde hij een krachtig bewind tegen zijn opstandige leenmannen, vooral de heren van Amstel, én voerde hij strijd met de graaf van Holland en de graaf van Gelre.³⁸ Niet voor niets werd hij omschreven als een 'schrander kerkvoogd'.³⁹

Penning Hendrik van Vianden

Van bisschop Hendrik van Vianden zijn meerdere munttypen bekend, zowel penningen als halve penningen (obolen). Het meest gevonden munttype is dat met het opvallende gevorkte kruis op de keerzijde (geslagen te Utrecht).⁴⁰

11 Zegel van de akte van Hendrik I van Vianden, bisschop van Utrecht, waarin hij aan het Duitse huis bij Utrecht tol-vrijdom in zijn gebied verleent voor alles wat het convent tot proviand, kleding, gebouwen of anderszins nodig heeft, 20 februari 1258. Collectie/Foto Het Utrechts Archief, toegang RDO_OA, inv.nr. OA.617.o.o.2.

12 Penning Bisdom Utrecht, Hendrik van Vianden (1249-1267). Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. DNB-00274.

De voorzijde (afb. 12) toont een naar links gedraaid gemijterd borstbeeld van voren, met in de rechterhand een kromstaf en in de linkerhand een evangelieboek (Evangelarium). In het omschrift is de naam goed zichtbaar: HENRICVS. De keerzijde toont een kort gevorkt kruis binnen een parelcirkel, met als omschrift: + TRAIECTVM (Utrecht).

Het gevorkte kruis op de keerzijde is qua vorm identiek aan dat van de te Xanten geslagen Keulse penning van bisschop Koenraad (1237-1261).⁴¹ Deze bisschop was niet alleen een bloedverwant (oom) van Hendrik van Vianden, ook bestaan er andere Keulse verbanden. Zo was Hendrik van Vianden, voordat hij bisschop van Utrecht werd, 'aartsdiaken der Keulsche kerk' en ging hij als bisschop van Utrecht op aansporen van de bisschop van Keulen de strijd aan met de graaf van Gelre en stroopte hierbij de Veluwe af.⁴² De voorzijde van de munt sluit qua kort kruis aan op die van zijn voorganger, bisschop Otto van Holland (1236-1249). Ook kennen de meeste munttypen van Otto een naar links gedraaid borstbeeld.⁴³

PAO?

Een andere en minder vaak gevonden munt van Hendrik van Vianden is die met de letters PAO op de keerzijde (geslagen te Deventer).⁴⁴ De voorzijde (afb. 13) toont hier de gemijterde bisschop (borstbeeld) van voren, met in de rechterhand een kromstaf en in de linkerhand een evangelieboek (Evangelarium). Ook bij deze munt is de naam in het omschrift goed

zichtbaar: HENR - ICVS. Op de keerzijde is een lang dubbellijnig kruis zichtbaar, met bolletjes aan de uiteinden en in de hoeken P - A - O - *, binnen parelcirkel, met als omschrift: + D - AVE - NT - RIA (Deventer).

Interessant zijn de letters P - A - O - *, die wel worden verklaard als 'Pax Omnibus' ('vrede aan allen'). Maar is dit wel zo? Het lijkt niet logisch, omdat een afkorting dan P/O of P/A/X/O had moeten luiden. Een meer aannemelijke verklaring is: 'Pax Alfa Omega'.⁴⁵ Een vrije vertaling hiervan luidt dan: '(ik ben) Vrede van het begin tot het einde'. Deze afkorting is in de eerste plaats een religieuze verwijzing naar God. Tegelijk is deze 'lijfspreuk' goed van toepassing op bisschop Hendrik van Vianden, die zelfs een kasteel en nederzetting met de naam 'Vredelant' (huidig Vreeland) had getooid en aan deze plaats in 1265 ook Deventer stadsrechten toekende. Mogelijk duiden de letters PAO op de (politieke) intentie van de bisschop om de vrede te bewaken.⁴⁶ De legitimerende vredesboodschap voor zijn militaire acties galmen na op zijn grafsteen in de Dom van Utrecht met de woorden: 'Vredelant heb ik gebouwd, Martinus [patroon van de Utrechtse Domkerk], ter wille van de vrede der Uwen. Moge ik de vrede der gelukzaligen genieten, om zonder ophouden bij u te zijn'.⁴⁷

Slotbeschouwing

Hiervoor hebben we kennis gemaakt met een reeks munten van Utrechtse bisschoppen, die zijn geslagen in de munthuizen van Utrecht en Deventer. De munten en beeltenissen vertellen een verhaal dat nog weinig bekend is. Tegelijk is met het passeren van de bisschopsmunten op hoofdlijnen de numismatische kennis van de afgelopen circa 150 jaar weergegeven.

13 Penning Bisdom Utrecht, Hendrik van Vianden (1249-1267). Collectie/Foto Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. DNB-00273.

De vraagstelling in het begin was wat we zien op deze munten en wat we hieruit kunnen afleiden. Veelal weinig, totdat de munten in de context (historische achtergrond) van de betreffende bisschop worden gebracht. Dan komen ze zogezegd tot leven en zijn beter te begrijpen. Zo viel het mijterloze portret van bisschop Boudewijn van Holland op, de PAX-boodschap van voogd Dirk VII van Holland, de afbeelding van de Sint-Lebunuskerk op de zeldzame penning van bisschop Dirk II van Ahr, het raadselachtige 'TRAIECTVM' (Utrecht) op een munt van graaf Otto I van Gelre, of was de betekenis van de teksten AVE en PAO op andere munten met vraagtekens omgeven. Waar we ook een beter zicht op hebben is de volgorde en toeschrijving van de meeste Utrechtse munten. Daarnaast kan gesteld worden dat munten destijds niet alleen betaalmiddelen waren, maar ook objecten die werden ingezet om een communicatieve boodschap over te brengen, net zoals dit bijvoorbeeld in de Romeinse tijd gebruikelijk was. Maar er valt nog heel veel te onderzoeken en te ontdekken. Ik som hieronder een aantal richtingen voor vervolgonderzoek op:

Ten eerste kunnen de precieze productie jaren en gebruikperiode van de munttypen en -varianten beter onderzocht worden, aan de hand van studie naar schatvondsten. Ten tweede kunnen verspreidingspatronen van munten inzicht geven in gebruiksdoeleinden en handelsrelaties, zowel lokaal, regionaal als internationaal. Ten derde kan via metaalanalyse van munten (via een zogenaamde XRF-scanner) inzicht worden opgedaan over de metaalsamenstelling van de munten, (de ontwikkeling in) het zilveragehalte (en massa) van de munten en mogelijk de herkomst van het zilver (te koppelen aan zilverbijlen). Ten vierde kunnen aan de hand van muntstempelonderzoek (op basis van verschillen in de muntafbeeldingen) inschattingen worden gemaakt van de productieaantallen, wat iets zegt over de mate van muntgebruik, monetarisatie en de ontwikkeling hiervan door de tijd.

Dit laatste punt vraagt om een toelichting. De muntslag in de twaalfde eeuw lijkt in ons land minder omvangrijk geweest dan in de eeuw ervoor. Er zijn bijvoorbeeld maar een paar schatvondsten bekend. Hiermee wijkt Nederland af van gebieden als het Rijnland en België, maar de precieze reden hiervoor is onbekend.⁴⁸ Vanaf de Utrechtse bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178) werden munten weer in belangrijke mate geslagen.⁴⁹ Een belangrijke inkomstenbron die ook verband hield met de muntproductie zijn de riviertollen geweest. Vermoedelijk hing de (toenemende) muntproductie ook samen met groei van de bevolking, toename van handelsactiviteit, opkomst van de steden, toename van arbeidsdifferentiatie (ambachten) en (jaar)markten. In die zin markeren de twaalfde en dertiende eeuw de overgang van een lokale ruileconomie naar een geldeconomie. Ook was dit een periode waarin de

landsheerlijkheden ontstonden, waarbij het bezit van goederen en rechten slechts een middel werd om het gezag te kunnen uitoefenen over een zowel ruimtelijk als maatschappelijk samenhangend gebied en waarbij de Utrechtse bisschoppen, in tegenstelling tot de omliggende graafschappen, slechts met moeite konden meekomen in deze nieuwe machtspolitiek.⁵⁰ Kortom, de twaalfde en dertiende eeuw vormen een zeer interessante periode voor de Utrechtse geschiedenis.

Hiermee is zeker nog niet alles gezegd. Recente muntstudies in Scandinavië en Noord-Holland lijken erop te wijzen dat munten in deze overgangstijd, naast een economische functie ook een sociaal-maatschappelijke (religieuze) functie hadden.⁵¹ Munten konden in een bepaalde relatie staan met de producent en gebruiker, afhankelijk van de context van gebruik, die ook door de tijd kon verschillen. Zo stonden munten die in grote aantallen gevonden zijn in en rond Egmond vermoedelijk in relatie tot de jaarmarkt die daar plaatsvond onder bescherming van een heilige. En waarbij de markt, die meerdere weken kon duren, ook weer in relatie stond tot kermis, pelgrimage, et cetera. Eerder onderzoek wees ook al op rituele praktijken bij het offeren van munten en andere voorwerpen.⁵² Zeer interessant is de vraag wat dit alles betekent voor de Utrechtse munten. Een nog lopend onderzoek naar de munten van bisschop Boudewijn van Holland lijkt erop te wijzen dat deze munten in enorme aantallen geslagen zijn. Dit staat haaks op de huidige stand van kennis van de muntarme twaalfde eeuw en roept vragen op naar het precieze gebruik, doel en functie van deze munten en de herkomst van grote hoeveelheden zilver die voor de muntslag nodig waren. Hopelijk is met deze bijdrage interesse gewekt in de bestudering van de munten geslagen door Utrechtse bisschoppen. Daarover valt nog een wereld te ontdekken.

Anton Cruysheer is archeoloog en werkzaam als manager erfgoed bij Stichting Landschap Erfgoed Utrecht.

AFKORTINGEN

CM	Centraal Museum
DNB	De Nederlandsche Bank
MBF	Munt- en Bodemvondsten Forum
MPO	Munten- en Postzegel Organisatie (Heritage Auctions Europe)
NNC	Nationale Numismatische Collectie
NUMIS	Numismatisch Informatiesysteem
PAN	Portable Antiquities of The Netherlands

LITERATUUR

- Van der Aa 1867** ► A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard* gemaakt, dl.1 (1852); dl.8 (1867); dl.9 (1860); dl.14 (1864), Haarlem.
- Biedermann 1995** ► H. Biedermann, *Prisma van de symbolen, Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard*, Zwolle 1995⁵.
- De Boer/Cordfunke 2010** ► D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland, Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)*, Zutphen 2010.
- Van der Chijs 1858** ► P.O. van der Chijs, *De munten der voormalige Graafschappen Holland en Zeeland*, Haarlem 1858.
- Van der Chijs 1859** ► P.O. van der Chijs, *De munten der bisschoppen, van de heerlijkheid en de stad Utrecht, van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gend*, Haarlem 1859.
- Cruysheer 2014** ► A. Cruysheer, 'Sede Vacante thriller in het bisdom Utrecht (1196-1197) - Zeldzame munten van het Graafschap Holland (4)', *De Beeldenaar* 38 (2014) 1, 15-17.
- Cruysheer 2015** ► A. Cruysheer, 'De gravenmuts blijkt een ringenmuts', *De Beeldenaar* 39 (2015) 1, 39-40.
- Cruysheer 2021a** ► A. Cruysheer, 'De letter "E" op middeleeuwse munten verklaard', *De Muntmeester* (2021) 1, 13-15.
- Cruysheer 2021b** ► A. Cruysheer, 'Een muntreeks van graaf Floris III van Holland (1157-1190)', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 108 (2021), 73-76.
- Cruysheer/Van der Veen 2021** ► A. Cruysheer en B.J. van der Veen, 'De schatvondst Waadhoeke', *Detector Magazine* (2021) 177, 24-25.
- Van Gelder 2002** ► H.E. van Gelder, *De Nederlandse munten. Het complete overzicht tot en met de komst van de euro*, Utrecht 2002⁸.
- Grolle 2000** ► J.J. Grolle, *De muntslag van de graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in 1434*, Amsterdam 2000.
- Gumbert-Hepp/Gumbert/Burgers 2007** ► M. Gumbert-Hepp, J.P. Gumbert en J.W.J. Burgers (ed.), *Annalen van Egmond*, Hilversum (Middeleeuwse Studies en Bronnen 107) 2007.
- Hävernick 1984** ► W. Hävernick, *Der Kölner Pfennig im 12. und 13. Jahrhundert: Periode der Territorialen Pfennigmünze*, Hildesheim 1984.
- Van Hengel 1986** ► C. van Hengel, *De munten van Holland in de 13e eeuw*, Amsterdam 1986.

- Ilich 2013** ► P. Ilich, 'Datering van dertiende-eeuwse PAX-penningen van Deventer', *De Beeldenaar* 37 (2013) 4, 152-154.
- Jamar/Van Kalveen 2005** ► J.T.J. Jamar en C.A. van Kalveen, *Catalogus Episcoporum Ultrajectinorum - Lijst van Utrechtse Bisschoppen 695-1378*, Utrecht 2005.
- Jonker-Duynstee/Cruysheer 2015** ► J. Jonker-Duynstee en A. Cruysheer, *Vreeland 750 jaar geschiedenis in vogelvlucht*, Vreeland 2015².
- Michielse 2006** ► H. Michielse, 'Heiligen en harnassen. Utrechtse bisschoppen tussen Vecht en Eem', *Tussen Vecht en Eem*, 24 (2006) 2, 94-95.
- Van Mieris 1726** ► F. van Mieris, *Beschryving der Bisschoplyke munten en zegelen van Utrecht in 't byzonder (...)*, Leiden 1726.
- Molhuysen/Blok 1937** ► P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, dl.10, Leiden 1937.
- Moll 1866** ► W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland II*, dl.1, Utrecht 1866.
- Post 1933** ► R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen*, Utrecht 1933.
- Puister 1957** ► A.T. Puister, 'Een nieuwe datering van de denarii van de graven uit het Hollandse Huis', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 44 (1957), 3.
- Ramberg 2017** ► L.E. Ramberg, *Mynt er hva mynt gjor, En analyse av norske mynter fra 1100-tallet: prokulsjonm sirkulasjon of brug*, proefschrift Stockholm University 2017.
- Rutte 2002** ► R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 2002.
- Schulman 1940** ► M. Schulman, 'De munten met het omschrift TRAIECTVM door de graven van Gelderland Hendrik 1134-1181 en Otto I 1182-1207 te Zutphen geslagen', *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 27 (1940), 65-70.
- Strubbe/Voet 1991** ► Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen/Amsterdam 1991².
- Struick 1971** ► J.E.A.L. Struick, 'Onder kromstaf en stadsvrede', in: M. F. van Buijtenen en J.E.A.L. Struick, *Utrecht en zijn bisschoppen. Het geestelijk en wereldlijk gezag van de bisschoppen van Utrecht tot 1528 en hun verhouding tot de stad Utrecht*, Utrecht 1971, 25.
- Van Vilsteren 2000** ► V.T. van Vilsteren, 'Hidden, and not intended to be recovered. An alternative approach to hoards of mediaeval coins', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 87 (2000), 51-64.
- De Vries 1964** ► W. de Vries, 'Utrecht en Zutphen (verslag voordracht)', *De Geuzenpenning* 14 (1964) 1, 13.
- De Wit 2007** ► G.W. de Wit, 'The De Wit Collection of Medieval Coins, 1000 Years of European Coinage, Part I', *Künker catalogus* 121, maart 2007.

NOTEN

- 1 De oudste bisschoppelijke munten van Utrecht zijn de expertise van muntonderzoeker Bouke Jan van der Veen,

- die hierover graag nog een aparte bijdrage schrijft in dit jaarboek. Met ook dank voor zijn inhoudelijke reacties op dit artikel.
- 2 Encyclopedie van Munten en Papiergeld, [cwiki.muntenenpapiergeld.nl](#) (30 mei 2022).
 - 3 De Boer/Cordfunke 2010, 57-59; Cruysheer 2016, 275.
 - 4 Struick 1971, 25.
 - 5 Cruysheer 2015, 39-40.
 - 6 Cruysheer 2021, 13-15.
 - 7 Cruysheer 2014, 15-17.
 - 8 Van der Aa 1867, dl.14, 247.
 - 9 De Boer/Cordfunke 2010, 63.
 - 10 Van der Aa 1852, dl.1, 385-386 en Gumbert-Hepp /Gumbert/Burgers 2007, 286-287.
 - 11 Van der Aa 1852, dl.1, 385-386.
 - 12 Van der Aa 1860, dl.9, 36.
 - 13 Van der Aa 1867, dl.14, 248.
 - 14 Biedermann 1995, 441.
 - 15 Van Hengel 1986, 53, type C8. Tevens Grolle 7.1.b; Van der Chijs 1858, pl. XXXV-7; Puister 1957, 3.
 - 16 Cruysheer 2014, 15-17.
 - 17 Van der Chijs 1859, pl. VI, nrs. 2-6.
 - 18 Van der Chijs 1859, pl. VI.
 - 19 Van de Chijs 1859, 56-57.
 - 20 Van der Chijs 1859, 61.
 - 21 Strubbe/Voet 1991, 360.
 - 22 Van der Chijs 1859, 58-59, 62. Zie ook Schulman 1940, 65-70.
 - 23 De Vries 1964, 13.
 - 24 Strubbe/Voet 1991, 311.
 - 25 Van der Chijs 1859, 64-65.
 - 26 Van der Chijs 1859, 65-67.
 - 27 Van der Chijs 1859, pl. VIII-1.
 - 28 Strubbe/Voet 1991, 311.
 - 29 Van der Chijs 1859, 72-74.
 - 30 Van der Chijs 1859, type VIII-1.
 - 31 Van der Chijs 1859, type VIII-4.
 - 32 Strubbe/Voet 1991, 311.
 - 33 Van der Chijs 1859, 77-80.
 - 34 Van der Chijs 1859, type VIII-3.
 - 35 Ilich 2013, 152-154; Cruysheer/Van der Veen 2021, 24-25.
 - 36 Van der Chijs 1859, type 8-1.
 - 37 Van Mieris 1726, 183.
 - 38 Van der Chijs 1859, 81-85; Moll 1866, 118; Van der Aa 1867, 553; Post 1933, 69; Molhuysen/Blok 1937, 1101. Rutte 2002, 110.
 - 39 Van Mieris 1726, 184.
 - 40 Van der Chijs 1859, 83-85, pl. 9, nrs. 12 en 14; De Wit 2007, 284-285, nrs. 889-891.
 - 41 Hävernick 1984, type 786.
 - 42 Van der Aa 1867, 553.
 - 43 Van der Chijs 1859, 83 en pl. 8, nrs. 2, 3, 4 en 6.
 - 44 Van der Chijs 1859, 83-85, pl. 8-9, nrs. 1-9; De Wit 2007, 285, nrs. 892-893.
 - 45 Zie ook Ilich 2013, 152.

- 46 Jonker-Duynstee/Cruysheer 2015, 16, 34, 42.
- 47 Jamar/Van Kalveen 2005, 82-83; Michielse 2006, 94-95. 'Struxi Martine, Vredelant pro pace tuorum, Pace beatorum fruar, ut tecum sine fine'.
- 48 Van Gelder 2002, 31-33.
- 49 Van Gelder 2022, 33.
- 50 Rutte 2002, 53-54, 102.
- 51 Ramberg 2017, 266-267; Cruysheer 2021, 73-76.
- 52 Van Vilsteren 2000, 51-63.

Utrecht 900 jaar stad

Terugblik op een feestjaar

Het zal u niet zijn ontgaan, in 2022 was Utrecht 900 jaar stad. Van 2 juni tot en met 11 november vierden we dat Utrecht op 2 juni 1122 Utrecht stadsrechten kreeg van keizer Hendrik V (1081/86-1125). Daarmee heeft Utrecht het op een na oudste stadsrecht van het gebied dat we nu Nederland noemen.

2 juni 2022

Het jubileumjaar opende met een Stadsdag vol culturele activiteiten. Alle Utrechters die op 2 juni hun verjaardag vierden, waren uitgenodigd om in de Zadelstraat met elkaar taart te komen eten. Paleis Lofen opende die dag voor het eerst zijn deuren. Het Utrechts Archief ontving de eerste bezoekers op de tentoonstelling 'Water! Vriend of vijand?' Rapper Duimalot bezocht scholen in diverse wijken om samen met de kinderen het lied Freedom City te zingen. De dag werd afgesloten met twee muzikale optredens: van stadsbeiaardier Malgosia Fiebig en de Utrechtse band Kensington, die een concert bovenop de Domtoren gaf.

Vol programma

Ruim 300 activiteiten volgden in de maanden erna. Tot en met 11 november barstte het van de festiviteiten: er waren wijkfeesten, festivals, concerten, opera- en theatervoorstellingen, tentoonstellingen, sportactiviteiten, quizen, boeken werden gepubliceerd, podcasts werden gemaakt, en nog zoveel meer.

Stad zonder muren

Het thema van de viering was 'stad zonder muren'. In de negentiende eeuw maakten de stadsmuren plaats voor een park naar ontwerp van Jan David Zocher jr. Waar ooit de muren stonden, ligt nu de singel – alsof die de oude binnenstad omarmt. In 1968 werd een deel van de stadssingel gedempt, maar van 2001 tot 2020 werd in fases de singelstructuur volledig hersteld. De viering van de voltooiing van de singel vond plaats op 11 september.

Fotokatern

Utrecht kan terugkijken op een feestelijke periode, die als stadsfeest de geschiedenisboekjes in zal gaan. Tijdens de vele activiteiten was er de nodige aandacht voor de geschiedenis van de stad. Daarom blijkt het *Jaarboek Oud-Utrecht* terug met een visuele impressie van de feestelijkheden in een speciaal fotokatern.

Burgemeester Sharon Dijksma sprak tijdens de Stadsdag de jarigen toe en deelde taart uit. Ook opende ze samen met wethouder Anke Klein Paleis Lofen. In de kelders van enkele gebouwen tussen het Domplein en de Vismarkt bevinden zich de resten van het middeleeuwse keizerlijke paleis. Daar werden de stadsrechten in 1122 overhandigd.

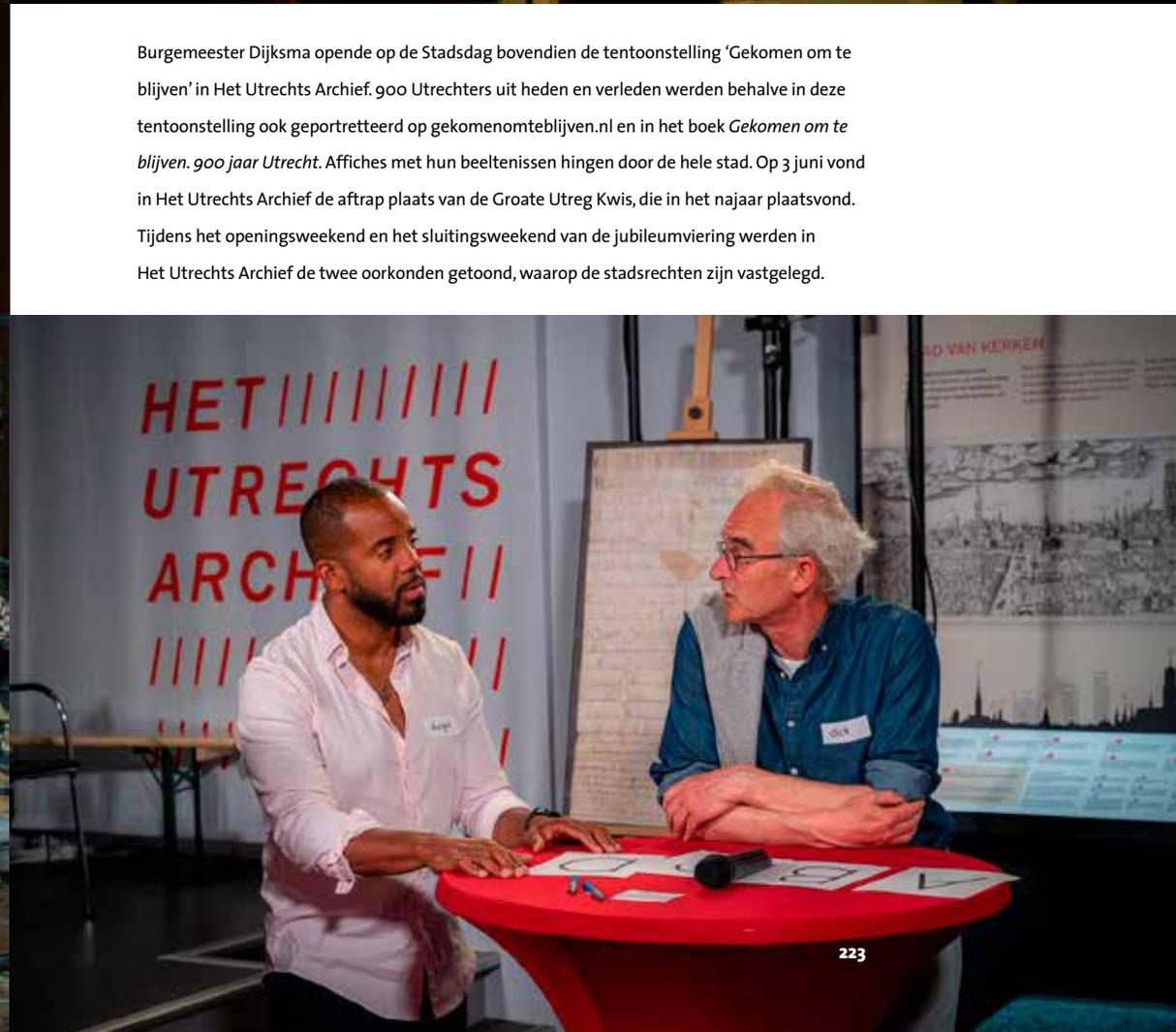

Ook onthulden burgemeester en wethouder op het plein voor Het Utrechts Archief een gedenksteen ter herinnering aan de viering van het stadsjubileum. In het stadhuis overhandigde Dijkzma aan schoolkinderen de eerste exemplaren van *De spoken van het stadhuis*, een boek met 20 verhalen van Utrechtse schrijvers over prominente plekken in de stad. In het sociëteitsgebouw van het Utrechtsch Studenten Corps lunchten 100 ouderen en 50 studenten gezamenlijk.

Burgemeester Dijkstra opende op de Stadsdag bovendien de tentoonstelling 'Gekomen om te blijven' in Het Utrechts Archief. 900 Utrechters uit heden en verleden werden behalve in deze tentoonstelling ook geportretteerd op gekomenomteblijven.nl en in het boek *Gekomen om te blijven. 900 jaar Utrecht*. Affiches met hun beeltenissen hingen door de hele stad. Op 3 juni vond in Het Utrechts Archief de aftrap plaats van de Groote Utrech Kwis, die in het najaar plaatsvond. Tijdens het openingsweekend en het sluitingsweekend van de jubileumviering werden in Het Utrechts Archief de twee oorkonden getoond, waarop de stadsrechten zijn vastgelegd.

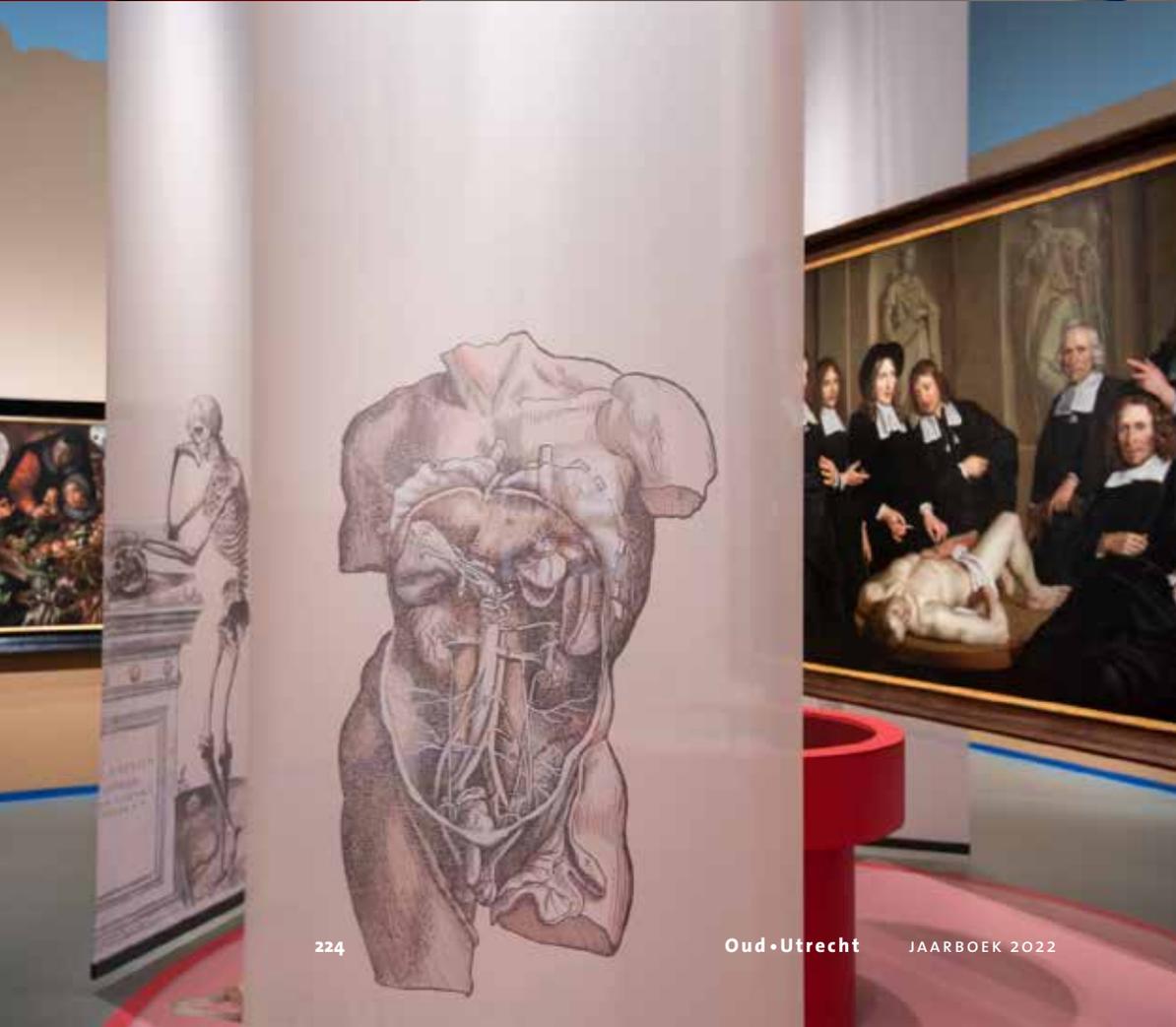

In de tentoonstelling *De Gezonde stad. Kunst van het overleven door de eeuwen heen* in het Centraal Museum stond gezond stedelijk leven door de tijd centraal. De gemiddelde gezondheid van de Utrechters verschilde door de tijd heen. Mensen waren in de vroege en late middeleeuwen gemiddeld gezonder dan in de eeuwen daarna. Pas in de loop van de twintigste eeuw waren mensen gemiddeld weer gezonder dan toen.

De eerste zalen toonden hoe de medische wetenschap in de periode 1100 en 1800 van invloed was op onder andere de zorg, religie, voeding, hygiëne en brandveiligheid. De voortgang van de wetenschap was een belangrijke rode draad door de tentoonstelling heen. Zo was het boek *De humani corporis fabrica* (1514) van Andreas Vesalius te zien. Het was het eerste standaardwerk voor de moderne anatomie.

In de laatste zaal mochten bezoekers opschrijven wat zij belangrijk vonden voor de gezonde stad van nu en de toekomst. Dit gebeurde onder toezend oog van veertig geportretteerde Utrechters uit de late middeleeuwen tot nu, onder wie Trijn van Leemput, Truus Schröder en Dick Bruna.

⁴ Rome is Rome niet meer. We komen net uit een pestpandemie en nu dit. Deze paus kent niemand.⁵
 Bisschop Sixtus V, 1522

⁴ Rome is Rome no more. We have just come out of a plague, and now this. No one knows this pope.⁵
 Bishop Sixtus, 1522

⁴ Rome is Rome no more. We have just come out of a plague, and now this. No one knows this pope.⁵
 Bishop Sixtus, 1522

Museum Catharijneconvent organiseerde de tentoonstelling 'Paus Adrianus. Wereldleider uit Utrecht' ter gelegenheid van het stadsjubileum én omdat de pauselijke kroning 500 jaar geleden plaatsvond. De tentoonstelling werd samengesteld door conservator Christiaan Veldman.

Op 11 september waren er allerlei activiteiten op en rondom de singel. Als afsluiting speelden muziekcollectief Pynarello en brassband Gallowstreet op een podium op het water tegenover TivoliVredenburg.

Vanwege het Utrechtse stadsjubileum maakte de Koninklijke Munt in Houten een serie van zes zilverbaren met beeltenissen van vrouwen uit de Utrechtse stadsgeschiedenis, onder wie verzetsheldin Truus van Lier en Truus Schröder. Het eerste exemplaar met Trijn van Leemput kreeg burgemeester Dijkstra op 16 september voor het Rietveld Schröderhuis uitgereikt van muntmeester Bert van Ravenswaaij.

Bij de opening van het ILFU 2022, internationaal literatuurfestival Utrecht, op 23 september werd de Minrebroederstraat omgetoverd in een boekenrivier. Het Spaanse kunstcollectief Luzinterruptus voerde voor deze gelegenheid zijn installatie 'Literature versus Traffic' opnieuw uit.

In augustus 2022 vond de start van de wielerronde La Vuelta a España plaats in Utrecht. Na de ploegenpresentatie op 18 augustus op het Vredenburgplein reden de renners de volgende dag een ploegentijdrit door vrijwel alle Utrechtse wijken. De tweede etappe startte in Den Bosch, maar de aankomst was op De Uithof.

Fotoverantwoording

p. 217 t/m 221	Koen Peters
p. 222, 223	Het Utrechts Archief/Paulus van Dorsten
p. 224, 225	Robert Oosterbroek
p. 226, 227	Mike Bink
p. 228	Michael Kooren
p. 229 boven	Jelmer de Haas
p. 229 onder	Robert Oosterbroek
p. 230	Ruben Drenth
p. 231	Explore Utrecht